Кәјумов

Азәрбајҹан

маарифпәрвәрләринин

әдәбијјата

даир мәсәлә-

ләри

1364

1 I M·72
К76

ЗИЈӘДДИН КӨЈҮШОВ

АЗӘРБАЈЧАН МААРИФЧИЛӘРИНИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ӘХЛАГ МӘСӘЛӘЛӘРИ

(*XIX ӘСРИН СОНУ— XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИ*)

96091

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1964

КИРИШ

Азәрбајҹан халгынын чохәсрлик ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндә әхлаг мәсәләләри һәмишә мүһүм јер тутмушдур. Мәдәнијјәт тарихимизин ајры-ајры дөврләриндә көркәмли мүтәфәккирләримиз, шаирләримиз, әдибләримиз вә башга елм вә мәдәнијјәт хадимләримиз өз әсәрләриндә әхлаг вә тәрбијә мәсәләләринә даим хүсуси диггәт јетириб, буну үмуми тәрәгги ишинин мүһүм амили һесаб етмишләр. Бу ҹәһәт халгымызын сосиоложи вә фәлсәфи фикринин инкишафынын мәһз әсас характерик хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил едир.

Кечән әсрин сонларында вә XX әсрин башланғычында ичтимаи, бәдии вә педагожи фикримизин көркәмли нүмајәндәләри олан Мәһәммәд Тағы Сидги, Нәҹәф бәј Вәзиров, Фиридун бәј Көчәрли, Солтан Мәҹид Гәнизадә, Маһмуд бәј Маһмудбәјов, Мир Мөһсүн аға Нәвваб вә башгалары мәдәнијјәтимизин башга саһәләриндә олдуғу кими әхлаг саһәсиндә дә зәнкин бир ирс гојуб кетмишләр. Онлардан бә'зиләри хүсуси етик трактатлар, нәсиһәтнамәләр јазмыш, бә'зиләри исә өз мәгалә вә мәктубларында, бәдии әсәрләриндә әхлаг мәсәләләринә, дини-феодал әхлагын, көһнә мүртәҹе адәт вә мәишәт гајдаларынын тәнгидинә кениш јер вермишләр.

XIX әсрин сону—XX әсрин әвәлләриндәки маарифчиләрин әхлаги бахышлары һәмин дөврүн ичтимаи-игтисади, сијаси, мәдәни шәраитинин мәһсулу вә ин'икасы иди. Бу дөвр Азәрбајҹанда капиталист истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы, Азәрбајҹан буржуа милләтинин тәшәккүл тапмасы, Азәрбајҹан фәһлә синфинин јаранмасы, Азәрбајҹанын империализм вә пролетар ингилабла-

ры әрәфәсинә дахил олмасы дөврү иди. Бу дөврдә өлкәнин идеја һәјатында ән бөјүк һадисә марксизм-ленинизм идејаларынын јајылмасы вә башга идеја чәрәјанларына кетдикчә даһа чидди тә'сир көстәрмәси иди.

Лакин Азәрбајчанда капиталист истеһсал мүнасибәтләри һәлә там јеткинләшмәмишди. Буржуа мүнасибәтләринин инкишафы өлкәдә күчлү феодал-патриархал мүнасибәтләринин галдығы бир шәраитдә кедирди. Өлкәнин игтисадијјаты гејри-бәрабәр инкишаф етдијиндән бир јердә ән ири капиталист тәсәррүфаты мөвчуд олдуғу һалда, башга бир јердә пәдәршаһы тәсәррүфат уклады һөкм сүрмәкдә иди. Өлкәнин мәдәни һәјатында кетдикчә чидди ирәлиләјиш олса да һәлә ислам дини һаким мәфкурә олараг галмагда иди. Азәрбајчанын бир сыра шәһәр вә кәндләриндә мөвһумат, чәһаләт, орта әсрләрә мәхсус керилик һәлә дә һөкм сүрмәкдә иди. Буна көрә дә бу дөврдә марксизм-ленинизм вә ингилаби-демократизм идејаларынын јајылмасы илә јанашы олараг, маарифчилик дә һәлә өз мә'на вә әһәмијјәтини итирмәмишди. Әксинә, марксизм-ленинизм идејаларынын тә'сири алтында маарифчилик һәрәкаты јени истигамәтдә инкишаф етмәкдә иди.

Бу дөврдәки маарифчиләр бир сыра сәбәбләр үзүндән, о чүмләдән өз дүнјакөрүшләринин мәһдудлуғу нәтичәсиндә һәлә марксизм-ленинизм идејаларыны әхз етмәк сәвијјәсинә галхмамышдылар. Онлар мөвчуд гурулушун бәлаларыны арадан галдырмаг үчүн елмин, маарифин јајылмасыны јеканә јол һесаб едирдиләр. Лакин онлар мөвчуд гурулушун һагсызлыгларыны көрүб онлары амансыз тәнгид атәшинә тутмушлар. Әхлаги бахышларындан бәһс етдијимиз маарифчиләрин чоху һәлә ардычыл атеизм мөвгејинә галха билмәмиш вә өзләри динин тә'сириндән там хилас ола билмәмишдиләр. Лакин онлар өз әхлаги бахышларында објектив сурәтдә дини әхлагын чәрчивәсини учурмуш вә әхлагы динин һимајәсиндән чыхарыб реал зәмин үзәриндә гурмаг үчүн бир сыра гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Маарифчиләр өзләри мүәјјән бир синфин адындан дејил, бүтүн халгын, һәтта бүтүн милләтин адындан чыхыш едирдиләр. Лакин онларын әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, онлар әслиндә һәр јердә шәһәр јохсулларынын вә кәнд зәһмәткешләринин мәнафејинин гызғын мүдафиәчиләри кими чыхыш етмишләр.

Бу дөврдәки Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләринин әсасыны ичтимаи тәрәгги, әдаләт, вәтәнпәрвәрлик, јүксәк һуманизм, халглар достлуғу вә башга мүтәрәгги әхлаги идејалар тәшкил едир. Онларын һамысы әмин идиләр ки, бүтүн башга саһәләрдә олдуғу кими, әхлаг саһәсиндә дә үмуми тәрәгги мүмкүндүр. Онлара көрә елмин вә маарифин кениш јајылмасы, тәрбијә ишләринин дүзкүн истигамәтдә апарылмасы инсанларын әхлагынын сафлашмасына, мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләрин ашыланмасына көмәк едәчәкдир.

Маарифчиләримизин бу фикирләри сырф маарифчилик характери дашыса да вә тарихән мәһдуд олса да Азәрбајчанын о заманкы тарихи шәраитиндә ирәлијә доғру атылан бир аддым иди вә үмуми тәрәгги ишинә хидмәт едирди. Мөвһумат вә чәһаләтин, зүлм вә өзбашыналығын, ичтимаи һагсызлығын, бәј-мүлкәдар, буржуа вә башга имтијазлы силкләрин ичәрисиндә әхлаг позғунлуғунун һөкм сүрдүјү бир шәраитдә маарифчиләримизин әхлаги көрүшләри инсан шәхсијјәтини әсарәтдән гуртармаға, инсанлар арасында әдаләтли, мүтәрәгги мүнасибәтләр јаратмаға, јер үзәриндә инсанлары һәгиги хошбәхтлик вә сәадәтә чатдырмаға доғру јөнәлдилмишдир. Һәр чүр зүлмә вә һагсызлыға гаршы протест, инсанын шәхсијјәтинә, шәрәф вә иззәтинә һөрмәт, әгл вә габилијјәтинә дәрин инам, јүксәк әхлаги борч, шәхси мәнафе илә үмуми мәнафејин дүзкүн әлагәләндирилмәсинә вә үмуми мәнафејә үстүнлүк верилмәсинә доғру чидд-чәһд, ичтимаи тәрәгги ишинә инамла хидмәт—һәмин маарифчиләрин әхлаги көрүшләринин характерик хүсусијјәтләрини тәшкил едир.

Марксизм мејдана кәләнә гәдәр етика һәгиги елм һалына дүшмәмишди. Марксизмә гәдәр олан әхлаг нәзәријјәчиләри етиканын бир сыра әсас мәсәләләрини, о чүмләдән әхлагын һәгиги мәнбәји вә ме'јары, әхлаг саһәсиндә алтуризмлә егоизмин, азадлыгла зәрурәтин нисбәти, ичтимаи һәјатда әхлагын ролу һаггында мәсәләләри дүзкүн һәлл едә билмәмишләр. Буна көрә дә марксизмә гәдәр олан бүтүн әхлаг нәзәријјәләри, о чүмләдән материалистләрин әхлаг нәзәријјәләри маһијјәт е'тибары илә идеалист вә метафизик характер дашымышдыр. Јалныз тарихи материализмин анлајыш кәшф едилдикдән сонра, тәбиәт, чәмијјәт вә инсан тәфәккүрү һаггында, ичтимаи инкишафын објектив ганунаујғунлуг-

лары һаггында дүрүст елми нәзәријјә јарандыгдан сонра, бир сыра ичтимаи һадисәләр, о чүмләдән әхлаг һаггында елм һәгиги елм һалына дүшмүшдүр.

Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, марксизмә гәдәр етикада һеч бир мүтәрәгги фикир олмамышдыр. Әлбәттә, марксист етика әввәлки етик фикирләрдән там тәчрид едилмиш һалда, бош јердә јаранмамышдыр. Башга билик саһәләриндә олдуғу кими, етика саһәсиндә дә марксизмин сәләфләри олмушдур. Марксист етика бәшәријјәтин ән мүтәрәгги әхлаг нәзәријјәчиләринин ирсинә әсасланмыш, бу ирсдән мүтәрәгги чәһәтләри горујуб сахламыш вә бундан истифадә етмишдир.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXII гурултајында гәбул едилмиш јени Програмда дејилдији кими, «...ән әдаләтли вә ән нәчиб әхлаг олан, бүтүн зәһмәткеш бәшәријјәтин мәнафејини вә идеалларыны ифадә едән коммунист әхлагы... мин илләр боју ичтимаи зүлмә вә мә'нәви позғунлуға гаршы мүбаризәдә халг күтләләри тәрәфиндән јарадылмыш олан әсас үмумбәшәр әхлаг нормаларыны әһатә едир»[1].

Марксизмдән әввәлки бүтүн әхлаг нәзәријјәләри сон нәтичә е'тибары илә идеалист вә метафизик характер дашыса да мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф халгларын әхлаги бахышларында јени илә көһнәнин, мүтәрәгги илә иртичанын мүбаризәси давам етмишдир. Марксизмә гәдәр олан әхлаг нәзәријјәләринин ичәрисиндә тарихи шәраитдән, һәмин халгларын гаршысында дуран тарихи вәзифәләрдән асылы олараг көһнә, мүртәче адәт вә мәишәт гајдаларына, көһнә әхлаг нормаларына гаршы мүбаризә апаран мүтәрәгги әхлаг нәзәријјәчиләри мејдана кәлмишдир. Бу әхлаг нәзәријјәчиләри өз халгларына, үмуми ичтимаи тәрәггијә вичданла хидмәт етмишләр.

Марксизм-ленинизм бу чүр әхлаг нәзәријјәләрини һеч дә рәдд етмәјиб, онлара һәссаслыгла јанашмағы, дүзкүн гијмәт вермәји, онларын мүтәрәгги инкишафда ојнадығы ролу дүрүст мүәјјән етмәји тәләб едир. Чүнки «Тарихи хидмәтләрә гијмәт *верилиркән,* тарихи хадимләрин мүасир тәләбләрә нисбәтән *вермәмиш* олдуглары шејләр

¹ Сов.ИКП XXII гурултајынын материаллары. Азәрнәшр, 1962, сәһ. 445.

дејил, өз сәләфләринә нисбәтән *вермиш олдуглары јени шејләр* әсас тутулур»[1].

XIX әсрин сон рүбүндә вә әсримизин башланғычындакы Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләрини бу габагчыл, мүтәрәгги әхлаг нәзәријјәләри сыраларына дахил етмәјә там һаггымыз вардыр. Онлар халгымызын мәдәни тәрәггиси уғрунда, өз һәмвәтәнләрини «гәфләт јухусундан ојатмаг вә тәвәккүлдән ајырмаг» уғрунда һәгигәтән вар гүввәләрини әсиркәмәмишләр.

Бир сыра халгларын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын фәлсәфи фикринин инкишафынын характерик хүсусијјәтләриндән бири — сосиоложи вә фәлсәфи фикрин әдәби фикирлә, әдәбијјатла сых әлагәдә биркә инкишаф етмәси, икинчиси, фәлсәфи фикрин тәрбијә вә әхлаг мәсәләләри илә билаваситә бағлы олмасыдыр.

Тәдгиг етдијимиз дөврдәки Азәрбајчан маарифчиләринин идеја ирси буна ән јахшы мисалдыр. Бу маарифчиләр сөзүн әсил мә'насында пешәкар философ олмамышлар, онлар хүсуси фәлсәфи системләр јаратмамыш, онтолокија вә идрак нәзәријјәсинә аид хүсуси трактатлар јазмамышлар. Лакин онлардан М. Т. Сидги, Мир Мөһсүн Нәвваб әхлага аид хүсуси трактатлар, нәсиһәтнамәләр, Н. Б. Вәзиров, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, М. Маһмудбәјов исә тәрбијә вә әхлаг мәсәләләринә һәср едилмиш бир сыра нәзәри вә публисист мәгаләләр јазмышлар. Маарифчиләримизин гијмәтли фәлсәфи вә сосиоложи фикирләри мәһз онларын јаздыглары һәмин етик трактатларда, нәсиһәтнамәләрдә, тәрбијә вә әхлага аид мәгаләләрдә ирәли сүрүлмүшдүр. Буна көрә дә онларын әхлаги көрүшләри лазымынча тәдгиг олунмадан фәлсәфи вә ичтимаи фикир тарихимизин бу дөврү там долғун өјрәнилә билмәз.

Бу дөврдәки маарифчиләримизин әхлаги көрүшләринин тәдгиги бир дә она көрә бөјүк елми-нәзәри әһәмијјәт кәсб едир ки, онларын идеја ирси бу күн дә өз тәравәтини итирмәмишдир. Бу мә'нада онларын әхлаги бахышларынын тәдгиги јалныз мәдәни ирсимизи өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән дејил, һәм дә букүнкү тәрбијә ишләримиз нөгтеји-нәзәриндән чидди мә'на кәсб едир.

Һәмин дөврдәки маарифчиләримизин әсәрләриндә кениш тәрәннүм едилмиш әхлаги борч, вәтәнпәрвәрлик,

¹ *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 179.

халглар достлуғу, јүксәк һуманизм, достлуг, јолдашлыг, әмәксевәрлик, сәдагәтлилик, меһрибанлыг, доғручулуг, мәрдлик, гонагпәрвәрлик, сәхавәтлилик, чомәрдлик, дәјанәтлилик, тәвазөкарлыг, вәфалылыг вә башга бу кими мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр кәнчләримизә коммунист әхлагы принсипләринә јијәләнмәкдә мүәјјән фајда верә биләр. Мәһз бу мә'нада маарифчиләримизин етик ирсинин дәрин елми марксист тәдгиги јалныз нәзәри әһәмијјәт дејил, һәм дә әмәли әһәмијјәт кәсб едир.

Охучулара тәгдим олунан бу китабча мүәллифин «Азәрбајчанда етик фикрин инкишафы тарихиндән» јаздығы икинчи китабчадыр.

Китабчада XIX әсрин сон рүбү вә XX әсрин башланғычында мөвчуд олан бүтүн идеја чәрәјанларынын нүмајәндәләри дејил, јалныз маарифчиләрин, һәм дә бүтүн Азәрбајчан маарифчиләринин дејил, әхлаг мәсәләләри илә хүсуси мәшғул олуб, ајрыча етик трактатлар, әхлаги нәсиһәтнамәләр јазан вә ја өз әсәрләриндә әхлаг мәсәләләринә хүсусилә кениш јер верән маарифчиләрин әхлаги көрүшләриндән бәһс едилир.

Охучуларымыза тәгдим олунан һәмин китабча XIX әсрин сонундакы вә әсримизин әввәлиндәки көркәмли Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги ирсинин тәдгиг едилмәси саһәсиндә јалныз илк тәшәббүс һесаб едилә биләр.

ИНСАНЫН ӘХЛАГИ СИФӘТЛӘРИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ХАРИЧИ МҮҺИТИН ВӘ ТӘРБИЈӘНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА

XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләринин чыхыш нөгтәсини белә бир фикир тәшкил едир ки, инсанын бүтүн мәнфи вә мүсбәт әхлаги сифәтләри, онун хасијјәти вә характери, үмумијјәтлә инсанын бүтүн мә'нәви кејфијјәтләри истиснасыз олараг харичи мүһитин, тәрбијәнин тә'сири алтында формалашыр. Инсан анадан пис вә ја көзәл әхлаги сифәтләрлә доғулмур. Хејир вә шәрр анаданкәлмә «инсанын габына гојулмур». Бунлар шәраитин, тәрбијәнин мәһсулларыдыр. Инсанын көзәл сифәтләри вә ја мәнфи әхлаги хасијјәтләри јалныз тәрбијә сајәсиндә һәјатда газанылыр.

М. Т. Сидги әхлага даир јаздығы «Һикмәтли сөзләр», «Тәнвири-әфкар», «Нәсиһәтнамә», «Төһфеји-нәбат», «Һејкәли-инсана бир нәзәр», «Мәснәвијјати-мәдәнијјә» вә башга әсәрләриндә даим белә бир фикир јүрүтмүшдүр ки, харичи мүһитин, тәрбијәнин тә'сири алтында инсана истәнилән мә'нәви сифәтләри ашыламаг олар. «Чүнки инсан доғулдуғу вахтда һеч шеј билмәз; нә данышмаг биләр вә нә охумаг вә нә јазмаг вә нә дә бир шејин нә олдуғуну танымаг. Белә ки, әкәр ата-анамыз, бөјүкләримиз вә мүәллимләримиз бу индики аз-чох билдијимиз шејләри бизә өјрәтмәсәјдиләр, инди һеч бир шеј билмәјиб, һејван кими дуруб бахардыг»[1].

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив № 7, инв. 10944, М. Т. Сидги. Нәсиһәтнамә, сәһ. 14.

Сидги јазмышды ки, ушаг анадан доғуларкән аиләдән, ата-анадан вә чәмијјәтдән јемәк, кејмәк, ичмәк вә саир «һәваичи-зәруријјә» алдығы кими, һөкмән тәрбијә дә алыр. Бунун әксини дүшүнмәк о демәк оларды ки, ушаг анадан һазыр көјнәкдә вә палтарда доғулур. Сидги ушағын тәбиәтини әкин јеринә бәнзәдир вә «нә әкәрсән ону бичәрсән» мисалы мөвчибинчә көстәрир ки, әкин јеринин бечәрилмәјә еһтијачы олдуғу кими, ушаг тәбиәтинин дә тәрбијәјә еһтијачы вардыр. Чүнки «Зираәти-әрзијјә зәрури олдуғу кими, зираәти-зеһнијјә вә фикрә дә ушаглар үчүн ибтидаи-кичиклијиндән лазымдыр»[1].

О дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, һеч кәс анадан шаир, һәким, алим, ријазијјатчы доғулмур, инсанлар сонралар тәрбијә вә тә'лим јолу илә инкишаф едирләр. Исте'дад ананын ганы илә кәлмир, һәјатда газанылыр. Инсанларын ағылларындакы фәрг доғулуш фәрги дејил, тәрбијә фәргидир. Бу фикирләр Сидгинин әхлага даир әсәрләринин ана хәттини тәшкил едир.

«Шаир нәдән олур? Әдиб нәдән әмәлә кәлир? Шаир дашдан јаранмаз. Әдиб ағачдан олмаз! Шаир вә әдиб милләт, милләт балаларындан әмәлә кәлир. Демәк олар ки, бир кәндин кушәсиндә, бир алачығын бучағында јыртыг либаса вә көһнә гундаға бүрүнмүш бир ушаг елм-тәрбијә сајәсиндә ахырда бир шаири-камил олур. Бу кенә бир мүәззәм шәһәрдә, бир али имарәтдә... ифтихар илә назпәрвәр бир ушаг не'мәти-елмдән вә ләззәти-маарифдән мәһрум олдуғуна көрә ахырда бир музи чаһил олур. Әлһасил һәр бир шеј диггәт вә е'тинанын зәмининдә вә тә'лим-тәрбијәнин сајәсиндә вә гәдршүнаслығын тәһти-һимајәсиндә һүсулә кәлир»[2].

Инсанын әхлаги вә мә'нәви сифәтләринин формалашмасында тәрбијәнин ролундан бәһс едәркән, Сидги ејни заманда бунда исрар едирди ки, инсанын тәрбијә үчүн ән еффектли дөврү ушаглыг вә кәнчлик илләридир. Чүнки инсан артыг формалашдыгдан сонра онда көк салан мәнфи сифәтләрлә мүбаризә апармаг чох чәтин олур. Инсан ушаглыг вә кәнчлик чағларында исә чох һәссас олур вә тәрбијәни асан гәбул едир.

Сидгинин рә'јинчә ушаглар «ағ вә гараны, истини вә сојуғу анламаға башладыглары вахтда көзәл хасијјәтләри онлара анлатмаг, тә'лим вә тәрбијәсинә гејрәт вә диггәт вермәк лазым вә бәлкә вачибдир. Чүнки ушаглыг јаш ағача бәнзәр. Тазә јаш ағач һәр нә гәдәр әјри олса, дүзәлтмәк асандыр. Инсанын да кичиклијиндә тәрбијә гәбул етмәји вазеһ мәтләбләрдәндир. Амма нәшвүнүма едиб, јә'ни өзбашына, худсәр кәзиб доланыб, әхлаг вә әдабдан узаглашыб бәд хасијјәтләр вичудунда тәбиәти-санәвијјә (икинчи тәбиәти) олдугча ислаһи-мүшкүл вә дүшвардыр»[1].

Көркәмли маариф хадими Ф. Көчәрли һәлә кечән әсрин 90-чы илләриндә инсан шәхсијјәтинин формалашмасында харичи мүһитин вә тәрбијәнин ролуна даир јаздығы «Тәрбијәнин амилләри» адлы хүсуси әлјазмасында М. Т. Сидги илә ејни мөвгедә чыхыш едәрәк, инсанын бүтүн әхлаги кејфијјәтләрини ичтимаи мүһитин вә тәрбијәнин мәһсулу һесаб етмишдир. Онун шәрһиндә тәрбијә кениш мәфһумдур вә өзүндә, аиләдә, мәктәбдә, чәмијјәтдә шәхсијјәтә олан бүтүн тә'сирләри еһтива едир. Буна көрә дә ичтимаи мүһит, тәрбијә јалныз инсанын әхлаги сифәтләринин дејил, һабелә онун бүтүн мә'нәви вә психики хүсусијјәтләринин формалашмасында һәлледичи рол ојнајан гүдрәтли амилдир.

«Ушағын шәхсијјәтини тәртиб вә тәшкил етмәкдә тәрбијә нүфузу чочуғун руһунда вә гәлбиндә бир из, бир әсәр бурахыр вә онун гәлбини бу вә ја дикәр бир һала салыр... тәрбијәнин амилләри чох олмагла бәрабәр гајәт мүхтәлифдир: инсаны әһатә едән бүтүн шејләр, јахуд она мүәјјән бир тә'сир көстәрән һаллар бу гәбилдәндир»[2].

Тәрбијә амилләриндән бирини—аилә тәрбијәсини мисал кәтириб Ф. Көчәрли јазырды: «Тәрбијә амилләринин ән мүһүмләриндән бириси дә аилә тәрбијәсидир, аиләдә, аилә арасында ушаг өз билик вә хәсаили-мә'нәвијјәсинин әсасыны алыр. Бурада онун гәлбинә бәјәнилмиш хасијјәтләрин, јахуд гәбаһәтләрин тохумлары сачылыр, аиләдә һөкмфәрма олан мә'нәви мәфкурәләр (идеал) јаваш-јаваш онун гәлбиндә јер едир. Ушаг билаихтијар аиләдә һөкмфәрма олан мә'нәвијјата алышыр вә онун аиләдәки саф гәлбинә аиләнин мә'нәвијјаты әкс салыр. Ушаг өз

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив № 7, инв. 10944. *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 14.

[2] *Мәһәммәд Тағы Сидги.* Пушкин, 1899, сәһ. 10—11.

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 11—12.

[2] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив 24, инв. № 17956.

аиләсиндә сәдагәт, зәһмәти севмәк, јахуд адамлара мәһәббәт, итаәт вә ифаји-вәзифә көрүр—өзүндә бу хасијјәтләри дәрк едир. Әкәр бунларын әксинә олараг, аиләсиндә худпәсәндлик, тәнбәллик, шөһрәт дүшкүнлүјү мүшаһидә едирсә, өзү дә дүрүшт, худпәрәст, тәнбәл бир вичуд олуб, һеј'əти-ичтимаијјәтин нәинки фајдасыз, бәлкә мүзүр бир фәрди олур. Ушаг һәр бир шеји јахшы вә ја јаман тәвсијә вә нәсиһәтлә јох, әксәр әмсалә рағиб олмагла көтүрүр»[1].

Чәмијјәтин инсан шәхсијјәтинин формалашмасына һәлледичи тә'сирини гејд едәрәк, Көчәрли көстәрирди ки, «Чәмијјәт мә'нәви чәһәтчә нә сајаг исә онун нүфузу да мәзкур шәхсијјәтә өјлә олачагдыр. Мә'нәвијјатча пак олуб, өз һәрәкәт вә әф'алында али мәфкурәләри рәһбәр иттихаз етмиш чәмијјәтин нүфузу да фајдалы, көзәл вә али олачагдыр. Әксинә олараг, мә'нәвијјатча алчаг, худпәрәст чәмијјәтин нүфузу да мүзүр олачагдыр»[2].

Бу мүнасибәтлә Ф. Көчәрли аиләдә вә чәмијјәтдә һөкм сүрән агалыг-табелик мүнасибәтләринин кәнчләрин әхлагына чидди мәнфи тә'сир көстәрдијини, онларда зүлмкарлыг, горхаглыг, мүтилик, әдавәтлилик, кинлилик ашыладығыны дөнә-дөнә гејд етмишдир. О, «Мүсәлманларда ушаг тәрбијәсинин вәзијјәтинә даир», «Мүәллимләрин ичмаи» адлы мәгаләләриндә истәр аиләдә аилә башчысынын өзүнү аға кими апармасына, истәрсә мүәллимин мәктәбдә әхлаг тәрбијәсини јалныз ушаглары дөјмәк вә ја горхутмаг јолу илә һәјата кечирмәсинә гаршы кәскин протест едәрәк јазмышды: «Шакирдләри дөјмәк, јахуд онларын бирини дикәринә дөјдүрмәк нәтичәсиндә ушаглар кобудлашыр, бир-биринә нифрәт бәсләјир, ахыр нәтичәдә дәһшәтли ишләр көрән чаниләр олурлар»[3]. «Мүәллимлә мүтәәллимләр арасында кәрәкдир һәмишә сүлһ, меһрибанлыг, үлфәт вә сәдагәт олсун. Шакирдләр һәр фикир вә ишләрини мүәллимләринә ачыг вә горхусуз сөјләсинләр... Әхлаг тәрбијәси чубуг, зор вә горху илә ола билмәз. Бу тәрбијә анчаг үрәкдән чуш едән мәһәббәт, үлфәт вә һүсн-мүамилә илә вүгуа кәлир»[4].

Бу дөврдәки Азәрбајчан маарифпәрвәрләриндән С. М.

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив 24, инв. № 17956.
[2] Јенә орада.
[3] «Новоје обозренијe» гәзети. 20 декабр. 1895.
[4] «Шәрги-Рус» гәзети, 29 ијун. 1903.

Гәнизадә инсан әхлагынын мәнбәји вә мәншәји мәсәләсиндә һәлә дә дини еһкамларын тә'сириндән хилас ола билмәмишсә дә өзүнүн «Рәһбәр» журналында дәрч едилән «Көрпә ушагларын тәрбијәси», «Инсан әшрәфи-мәхлугатдыр» вә башга мәгаләләриндә дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, «Зәтән тәрбијә мәсәләси инсанијјәт аләминдә ән али вә ән мүһүм мәсәләдир: инсанын сәадәт вә јә шәгавәти мәһз тәрбијәнин јахшы-јаманлығына мүнһәсирдир»[1].

С. М. Гәнизадә белә бир әгидәдә олмушдур ки, «Инсан дүнјаја доғуланда һәрчәнд руһ чөвһәрләрин өз заты вичудунда кәтирирсә дә лакин накамиллик дәрәчәсиндә о чөвһәрләр һәлә идрака габил олмајыб өз асарларын изһар етмәјирләр. Инсанын затында гојулан исте'дад чөвһәрләри анчаг тәрбијә сејгәли илә парлајыб габили-фејз вә мали идрак ола билирләр. Алимләр, ваизләр, һәкимләр, нәггашлар вә гејр саһиби-һүнәр затлар һамысы ачизчә балалардан бәсләниб камил олублар.

Ағзынын јолуну танымајан көрпә балачыг сүбһан әлејһ бир көвһәрдир ки, һамы әбдаллар вә һамы әбрарлар ондан парлајыб зүһур едә билирләр. Анчаг, о көвһәрә сиғал вермәк лазымдыр вә бу да асан иш дејил. Инсанын мәртәбәси уча олдуғуна көрә тәрбијәси һәм артачаг зәһмәт вә һүнәр истәр»[2].

Инсан шәхсијјәтинин формалашмасыны тамамилә мүрәбби тәрбијәсинә мүнчәр едән вә тәрбијәни чисим вә руһ тәрбијәсиндән ибарәт ики һиссәјә бөлән С. М. Гәнизадә белә бир фикирдә иди ки, кәнч нәслин тәрбијәси ән бачарыглы тәрбијәчиләрә һәвалә едилмәлидир. О јазырды ки, «Тәрбијә иши ән чәтин ишләрдән бирисидир ки, ону доғруча јол илә ичра етмәк үчүн елм вә тәчрүбә лазымдыр... Тәмсил: зәриф, киранбаһа саат әкәр насаз оларса, саатсаз јанына апармаг кәрәк вә илла белә сааты дәмирчи вә ја налбәнд јанына апаран оларса, она ахмаг вә сәфеһ дејәрләр...»[3].

Н. Б. Вәзиров харичи мүһитин вә тәрбијәнин инсанын әхлаги сифәтләринин формалашмасындакы ролуна даир бир нечә хүсуси мәгалә вә бәдии әсәр јазмышдыр. Бунларын әсас мәзмуну инсанын әхлаги тәсәввүрләринин

[1] «Рәһбәр» журналы, № 2. 1906-чы ил.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.

мәнбәјини, мәншәјини ајдынлашдырмаға, феодал Азәрбајчанында тәрбијә үсулуну јахшылашдырмаға һәср едилмишдир. Вәзиров һәлә тәләбә икән бу мәсәләјә һәср етдији мәгаләләринин бириндә ушағын бәдәнини мумла мүгајисә етмиш вә јазмышдыр ки, «Ушағын бәдәни мум кими бир шејдир. Ушаглыгда она һәр нә сурәт верилсә, о сурәт онда баги олачаг»[1].

Бу мәсәләдә Н. Б. Вәзиров да башга маарифчиләримизлә тамамилә ејни мөвгедә чыхыш едәрәк, анаданкәлмә әхлаги кејфијјәтләрин мөвчудлуғу һаггында динидеалист фикирләри рәдд етмишдир. Вәзиров да өз јашлы мүасирләри кими әхлагсыз һәрәкәтләрин баш вермәсиндә инсан тәбиәтини күнаһландыранларын әлејһинә чыхыш етмиш вә көстәрмишдир ки, бүтүн инсанлар ејни дәрәчәдә тәрбијә олунмаға габилдирләр.

Вәзиров бунунла әлагәдар олараг, кујә әхлаги сифәтләрин ирсән кечмәси, куја хошәхлаглылығын нәсилдән, нәчабәтдән асылы олмасы һаггында о вахтлар кениш јајылмыш дини-феодал әхлаг нәзәријјәсинә гаршы даһа кәскин чыхыш етмиш вә көстәрмишдир ки, бу чүр иддиаларын һеч бир елми әсасы вә дәлили јохдур, әхлаг нәсилдән-нәслә ирсән кечмир, лакин сонралар мүһитин тә'сири алтында формалашыр. Һеч кәс анадан аға вә ја гул доғулмур, анчаг сонра, шәраитдән асылы олараг бири аға, дикәри гул олур. Вәзиров дөнә-дөнә бунда исрар етмишдир ки, хошәхлаглылыг, көзәл әхлаги сифәтләр, ағыл вә билик нәчабәтдән, нәсилдән асылы дејил, тәрбијә вә шәраитдән асылыдыр. О, 1876-чы илдә Москвадан «Әкинчи» гәзетинә көндәрдији бир мәгаләдә инсанлара атасынын варына, атасынын пешәсинә көрә гијмәт верән, атасынын рәијјәтлијини оғлуна ејиб тутан Аға Мирзә Меһди кими чаһил, күтбејин шаирләри кәскин сурәтдә ифша едәрәк јазмышды: «Еј Мирзә Меһди, фәдајәт шәвәм, атанын памбығатан олмағы оғлуна нә ејб едәр? Бизим әјјамда ханзадәлик, бәјзадәлик әгл вә елм иләдир. Фирәнкистанын Прудон адлы һүкәмәси дејиб: мән фәхр едирәм ки, мәним једди арха бабам рәијјәт олуб»[2].

Н. Б. Вәзировун инсанларын ејни дәрәчәдә тәрбијә олунмаға габил олмалары, бүтүн инсанларын тәрбијә објекти олмалары һаггында фикирләри ејни заманда силки үстүнлүк тәблиғ едән нәзәријјәләрә гаршы да чеврилмишдир. Онун әгидәсинчә бүтүн инсанлар нәслиндән, нәчабәтиндән, тутдуғу мөвгедән вә пешәсиндән асылы олмајараг, ејни дәрәчәдә интеллектуал фәалијјәтә габилдирләр, бүтүн инсанлар харичи мүһитин, тәрбијә вә шәраитин тә'սиринә ејни дәрәчәдә мә'руздурлар. Вәзиров бу мүнасибәтлә јаздығы фелјетонларын бириндә мүсәлманлары көтүјә, елм вә тәрбијәни исә дүлкәрә бәнзәдиб јазмышды:

«Кечән кечә хәјалыма кәлди наһәмвар гоз көтүјү, нечә көзәл, антигә шејләр әмәлә кәлир о көтүкдән... Биз мүсәлман бәнзәрик көтүјә ... Елм кәрәк, тәрбијә кәрәк ки, биз бәдбәхтләр дә инсан сифәтинә дүшәк»[1].

Вәзиров, ејни заманда кујә мүсәлманларын анаданкәлмә чәһаләтпәрәст-фанатик олмалары һаггындакы бөһтанлары да тә'кидлә рәдд етмишдир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, о да М. Ф. Ахундов кими Иранı мисал кәтириб көстәрир ки, Иран халгынын керилијинин, Иранда әхлаг дүшкүнлүјүнүн артмасынын сәбәби һеч дә иранлыларын тәбиәтинин анаданкәлмә хараб олмасы дејил, Иран мүстәбидләринин зүлмүдүр, Иранда сонралар мејдана кәлән тарихи шәраитдир.

О, «далында палан, башында мүндәрис бөрк, ја дәсмал, либасы зибил ичиндән тапылмыш, өмрүндә һамам көрмәјән, бир күн тох, бир күн ач, бичарә, бәдбәхт, күнүгара гардашлар»ынын һалына үрәкдән ачыјараг јазмышды: «...хараба галсын Иран нечә ки галыбдыр. Вәзирләриниз әлимә дүшсәјдиләр, сизләри гәтрәбәгәтрә дүзәрдим, гардашларым, әрз едәрдим, чәнаба! Бујуруз, тамаша едиз бу һала, бу рузкара! Бичарә, сәркәрдан, көмәксиз гардашлар! Вәтәниниздә **инсаф, вичдан, рәһм, мүрүввәт, намус** јох, милләт тар-мар олуб, вилајәтиниз виран, вүзәраји-Иран!.. Горхун наләдән, бәд дуадан, ејши-ишрәтдә өмүр кечириб, ахыры тәшриф апарачагсыныз... тарих тутачаг јаханыздан, чаваб истәјәчәк, Иранı виран гојуб милләти зар, әли гојнунда, ханлыг етдиниз, нә вердиниз әвәзиндә, чавабыныз нә олачаг әфәндиләрим?!

Тирјакыныза лә'нәт, мүтрүбүнүзә лә'нәт, әфсун кәздирән дәрвишләринизә лә'нәт, јаланчы сејидләринизә, сиғәханаларыныза лә'нәт, зүлмкар мүстәбид һакимләринизә аллаһ инсаф версин...

---

[1] «Әкинчи» гәзети, № 21, 1876.
[2] Јенә орада, № 24.

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлары, 1961, сәһ. 72.

Түфу сәнин үзүнә, еј чәрхи-фәләк, кәҹ рәфтар, Мәлик шаһын, Шаһ Аббасын, Надирин Ираны көр нечә виран олуб?»[1].

Әлбәттә, бурадан әсла белә бир нәтиҹә чыхармаг олмаз ки, Н. Б. Вәзиров мүсәлман халгларынын кечмишини идеаллашдырмышдыр. М. Ф. Ахундов «Пејмани-фәрһәнки» зәманәсини, хосровлар, пәрвизләр, нуширәванлар дөврүнү, Н. Б. Вәзиров исә онун ардынҹа Мәлик шаһ, Шаһ Аббас, Надир дөврүнүн Ираныны белә тә'риф едәркән һеч дә кечмиш дөврләри мүсәлман халгларынын чичәкләнмә дөврү кими гәләмә вермәк истәмирдиләр. Бунунла онлар јалныз әввәла, бу халгларын мүасир дөврдә сон дәрәҹә ағыр һәјат шәраити кечирдикләрини, онларын ән шиддәтли истисмара мә'руз галдыгларыны гејд етмәк истәјирдиләр. Икинҹиси, бунунла онлар мүсәлман халгларынын фитрән, анаданкәлмә габилијјәтсиз, фанатик, елмә, тәрәггијә ујушмајан бир халг кими гәләмә вермәјә ҹәһд едәнләрин фикирләринин ҹәфәнк олдуғуну, мүсәлман халглары арасында һөкм сүрән ҹәһаләт вә авамлығын јалныз шәраитин, дөврүн мәһсулу олдуғуну бир даһа гејд етмәк истәјирдиләр.

Ашағыда көрәҹәјик ки, Н. Б. Вәзировун халглар достлуғу һаггында идејалары да онун бүтүн инсанларын фитри габилијјәтҹә бәрабәрлији һаггындакы әгидәсинә әсасланырды. Вәзиров көстәрирди ки, јер үзәриндә инсанлар гардаш кимидирләр. Бир аиләдәки гардашлар доғулушу е'тибары илә вә аиләдәки вәзијјәтләри е'тибары илә бәрабәр олдуглары кими, халглар, милләтләр дә фитри габилијјәт е'тибары илә бир-бириндән артыг-әскик дејилләр. Онларын арасындакы инкишаф фәрги милләтләрин фитри габилијјәт фәрги олмајыб, онларын јашајыш шәраитинин фәргидир. Бу фәргләр хариҹи иҹтимаи мүһитин, тәрбијәнин мәһсулудур.

Н. Б. Вәзирова көрә инсанын бүтүн мә'нәви аләми истиснасыз вә гејри-шәртсиз онун ҹәмијјәтдәки шәраитинин, аилә вә мәктәб тәрбијәсинин тә'сири алтында тәшәккүл тапыр. Буна көрә дә пис инсан тәбиәти јохдур, инсанын пис һәрәкәтләри вә бәд әмәлләри онун ҹәмијјәтдән, аиләдән, мәктәбдән алдығы тәрбијәнин нәтиҹәсидир. Одур ки, инсанларын әхлагыны вә хасијјәтини јахшылашдырмаг үчүн ушаглыгдан онлары аиләдә вә мәктәбдә онлара верилән тәрбијәни јахшылашдырмаг лазымдыр.

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлары, сәһ. 79, 80.

Бу мүнасибәтлә Н. Б. Вәзиров о вахтлар Азәрбајҹанда истәр аиләдә, истәрсә дә мәктәбләрдә мөвҹуд олан тәрбијә үсулларыны кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Хүсуси олараг бу мәсәләјә һәср етдији мәгаләләрин бириндә Вәзиров көстәрмишдир ки, бу ҹүр үздәнираг тәрбијә үсуллары ушагларын әхлагыны корлајыр, онлары әдәбсиз едир. О, кизләдилмәјән бир һиддәтлә јазырды: «Мәктәбдә молланын фәләггәси вә чубуғу, устадын вә гејри шакирдләрин гапазы, евдә ата вә ананын јумруг, шилләси вә онларын һамысынын бәд әмәли бичарә ушағы бир аз заманда оғру, јаланчы вә һәр бир бәд-биһесаблыгдан хәбәрдар едир. Нечә ејләмәсин ки, бу шәртләрдән даш дашлығы илә әзилиб тамам олар. Ушағын зәиф бәдәни буна таб едәрми?»[1].

Н. Б. Вәзиров өз әсәрләриндә ушаглары әхлагҹа ејбәҹәрләшдирән моллахана мәктәбләрини кәскин тәнгид етмишдир. О, әхлаг тәрбијәсиндә мәктәбләрин ролуна сон дәрәҹә бөјүк әһәмијјәт вериб јазмышды:

«...мәктәбхана инсанын инсан олмағына баисдир. Беләдә бизим мәктәбханалара бахан кәрәк бизи адам һесаб ејләмәсин. Бичарә ушағы кәтириб моллаја верәндә әввәл заман молла ону бир бөјүк шакирдә тапшырыр ки, она устад дејирләр, устад ону өјрәдир: әлифдән бејәтән јүкүрдүм еватән... Хүласә бир нечә күн мүддәтиндә ону өзү кими едир... Бизим мүәллим ушаг үчүн ҹәлладдыр. Ушағы дөјмәјә, папирос чәкмәјә адәт едән тәки адәт едиб дејир: «ушаг дөјүлмәсә охумаз». Куја ол бичарә ешшәкдир ки, бизләмәсән јеримәз. Ата-ана ушағы она тапшыранда дејир: әти сәнин, сүмүјү мәним, дөј ки, адам олсун вә дәхи буну фикир етмир ки, белә дөјүлмәкдән өзү бу күнә галыб вә белә вај күнә онун өвлады һәм галаҹаг»[2].

Н. Б. Вәзиров көһнә моллахана мәктәбләрин ушагларын тәрбијәсини поздуғундан данышаркән, о заман мәктәбләрдә охунан дәрс китабларынын јарамазлығындан да данышмышдыр. О, көстәрирди ки, бу китаблар ушагларын јаш хүсусијјәтини вә билик сәвијјәсини әсла нәзәрә алмыр. Ушаглара елм вә билик вермәк әвәзинә,

[1] «Әкинчи» гәзети, № 21, 1876.
[2] Јенә орада.

292—2

16091
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Республика КИТАБХАНАСЫ

онлара ешгбазлыгдан данышылан китаблар охујурдулар. Онун нәзәринчә белә китаблар ушагларын тәрбијәсини позур, көрпәликдән онлары мистикләшдирир. Буна көрә о тәләб едирди ки, бу китаблар әвәзинә ушагларын јаш хүсусијјәтинә ујғун оху китаблары вә елмин мүхтәлиф саһәләринә аид китаблар тәртиб едилсин[1].

Н. Б. Вәзиров харичи ичтимаи мүһитин, тәрбијәнин инсанын мә'нәви кејфијјәтләринә нечә чидди тә'сир етдијини өзүнүн бәдии әсәрләриндә дә көстәрмишдир. О, башга әсәрләриндәки ајры-ајры епизодлардан әлавә хүсуси олараг бу мәсәләјә һәср едилмиш ики комедија јазмышдыр. Бунлардан бири 1873-чү илдә јаздығы «Әти сәнин, сүмүјү мәним» комедијасыдыр ки, бу һәлә эдибин өз дөврүндә итмишдир; икинчиси 1875-чи илдә јаздығы «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» комедијасыдыр. Бу комедијасында Нәчәф бәј кечән әсрдә бәј-мүлкәдар аиләләриндә тәрбијә системинин пучлуғуну әкс етдирән чанлы бир сәһнә јаратмышдыр. Бу аилә тәрбијәси һәлә ушаглыг вахтларындан адамы әхлагча ејбәчәрләшдирир, аиләләри дава-далаш очағына чевирир. Комедијанын баш гәһрәманы мүлкәдар Бајрамәли бәј бөјүк сәрвәт саһибидир. О, оғлу Рәсулу анчаг она көрә охутмаг истәјир ки, охусун бир чин, вәзифә әлдә етсин вә бир дә гардашы Шаһмар бәј, о өләндән сонра сәрвәти өз әлинә кечирмәсин. Бајрамәли бәј тәһсилә анчаг кәлир мәнбәји кими бахыр вә бундан башга онда һеч бир әһәмијјәт көрмүр. О өз оғланлары Сәфдәргулу вә Рәсулла, нөкәр Әскәрлә олдугча габа рәфтар едир, онлары һәр күн сөјүр, данлајыр вә тез-тез дөјүр. Она көрә дә ушагларда өз аталарына гаршы чидди нифрәт јаранмышдыр. Онлар нөкәр Әскәрлә бирликдә өз аталарыны «гоча кафтар», «зәһәр торбасы» адландырырлар. Ушаглар аталарыны көрмәк белә истәмирләр. О һәр дәфә кәләндә нөкәр Әскәр онун кәлишини оғланлары Сәфдәргулу вә Рәсула бу сөзләрлә хәбәр верир:

«Мирзә түррәгга будур һа кәлир,
Әлдә фәләггә будур һа кәлир.
Дөјмәјә сизи, ја инчитмәјә
Һыггына-һыггына будур һа кәлир»[2].

---

[1] Бах: «Әкинчи» гәзети, № 21, 1876.
[2] *Н. Б. Вәзиров.* Әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 37.

Сон дәрәчә хәсис олан Бајрамәли бәји оғлунун охумағы үчүн вердији пуллар нараһат едир, о, аддымбашы сајғачы габағына гојуб һесаб чәкир, буну һәр дәфә Рәсулун үзүнә вурур вә һәтта ондан мәктәби вахтындан әввәл, ики илә гуртармағы тәләб едир ки, тәһсил һаггыны аз версин. Бајрамәли бәјин хәсислијини Н. Б. Вәзиров нөкәр Әскәрин дили илә белә ифадә едир: «Кишидән бир гәпик чыханда елә бил ки, чаны чыхыр. Гатыг-чөрәк, тут-гурусу чөрәк, бир аз кефи көк оланда бозбаш... Бир дејән кәрәк: ај киши, милјонун вар, боғазына нәјә чаты салмысан, өлмәјәчәксән?..»[1]

Бајрамәли бәјин оғлу Рәсул типик күтбејин мүлкәдар баласыдыр. Јашадығы шәраит, аилә тәрбијәси онун охумаға олан һәвәсини өлдүрмүш, ону тәнбәл, кәсаләтли етмишдир. О, тәһсилә, охумаға бир чәза кими бахыр, китабы әлинә алмағы өлүм һесаб едир.

Нәчәф бәј аиләдәки бу дүшкүнлүјүн әсас тәгсиркары Бајрамәли бәји һесаб едир. Чүнки Бајрамәли бәј бир аилә башчысы кими әсас тәрбијә ишини һәр дәфә ичәри кирәндә ушагларын вә нөкәрин ајаға дурмаларында көрүр, ушаглары дөјүб-сөјмәкдән башга бир тәрбијә үсулу тапмыр. Аиләдә меһрибанчылыгдан бир әсәр белә галмамышдыр. О, оғланларына «готур оғлу», «ит», «көпәк оғлу», «ит ији верән» дејир. Ахырда иш о јерә чатыр ки, ушаглар буна дөзмүр, Рәсул бир дәфә дә атасы ону дөјмәк истәјәндә тәнкә кәлиб атасынын боғазындан тутуб јерә јыхыр.

Н. Б. Вәзиров бу кичик комедија васитәси илә өз һәмвәтәнләрини баша салмаг истәјирди ки, ушагларын әхлаги сифәтләри тамамилә аиләдә вә чәмијјәтдә онлара верилән тәрбијәнин мәһсулудур. Феодал аиләләриндәки шәраит, чүрүк тәрбијә үсуллары, чәмијјәтдәки әхлагсызлыг, позғунлуг ушагларын мә'нәви сифәтләринин формалашмасына олдугча пис тә'сир едир, онларын әхлагыны хараб едир. Ушагларын әхлагыны сафлашдырмаг үчүн онлары аиләдә, мәктәбдә, чәмијјәтдә әһатә едән ичтимаи мүһити јахшылашдырмаг лазымдыр.

Көрүндүјү кими Азәрбајчан маарифчиләринин тәрбијә һаггында бу фикирләри франсыз маарифчиләринин, хүсусән К. Һелветсинин вә Волтерин тәрбијә һаггында фикирләринә чох ујғун кәлир. Әлбәттә, бу тәәччүблү кө-

---

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 37.

рүнмәмәлидир. Чүнки XVIII әсрдә Франсадакы ичтимаи-игтисади вәзијјәтлә XIX әсрин сон рүбүндә Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади вәзијјәтинин бир чох үмуми чәһәтләри вардыр ки, бунлар истәр франсыз маарифчиләринин, истәрсә дә Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләринин мүәјјән дәрәчәдә бир-биринә ујғун кәлмәсини шәртләндирир. Бундан башга Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә Волтерин вә Һолбахын адларынын тез-тез чәкилмәси онларын мүәјјән дәрәчәдә франсыз материалистләринин әсәрләри илә таныш олдугларыны көстәрир.

XVIII әср франсыз материалистләри кими Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги бахышларынын да ән бөјүк наилијјәтләриндән бири бу иди ки, онлар анаданкәлмә идејаларын, анаданкәлмә әхлаги сифәтләрин әлејһинә чыхараг, инсанларын әхлаги вә әгли габилијјәтләринин фитрән бәрабәрлији идејасыны ирәли сүрмүш вә буну өзләринин әхлаги көрүшләринин әсас принсипи е'лан етмишләр.

Инсанын әгли вә әхлаги габилијјәтләринин фитрән бәрабәрлији һаггында маарифчиләримизин бу мүддәасы Азәрбајчанын о заманкы тарихи шәраитиндә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едирди. Әввәла, бу мүддәа онларын ирадәсиндән асылы олмајараг, феодал-силки имтијазлара гаршы чеврилмишди. Бу мүддәа објектив олараг, бәјләрин, мүлкәдарларын, буржуазијанын вә үмумијјәтлә имтијазлы феодал силкләринин ағыл вә әхлаг чәһәтчә фитрән башгаларындан үстүн олмалары, әхлагын ганла, ирсән кечмәси вә с. һаггында бир сыра феодал-буржуа әхлаг нәзәријјәләринә гүввәтли зәрбә иди. Онлар јекдилликлә ағлын, јүксәк әхлаги сифәтләрин варлыларын инһисарына верилмәсинин әлејһинә чыхыш етмишләр.

М. Мөһсүн Нәввабын «Пәнднамә» әсәриндә дедији— «Адәмијјәт вә инсанијјәт әба вә гәба вә либаси-фәхријјә илә декил, бәлкә көзәл олан хүлг, көјчәк олан хасијјәтләдир»[1] сөзләр бүтүн маарифчиләримизин фикри иди. Икинчиси, бу мүддәа онларын чәмијјәтдә әхлаги тәкамүл вә тәрәгги һаггында фикирләринин әсасыны тәшкил етмишдир.

Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, маарифчиләримиз инсанын әхлаги анлајыш вә тәсәввүрләринин нисбилијини, онларын харичи ичтимаи мүһитин вә тәрбијәнин тә'сири алтында мүнтәзәм сурәтдә дәјишдијини играр едәркән, һеч дә бу дәјишмәни, нисбилији етик релјативизм руһунда баша дүшмәмишләр. Онлар хүсуси олараг, әхлаг саһәсиндә етик релјативизм вә абсолјутизм мәсәләләрини гаршыја гојуб һәлл етмәмишләрсә дә, анчаг онларын әхлаги ирсинин дәриндән өјрәнилмәси ајдын сурәтдә көстәрир ки, онлар принсип е'тибары илә објектив олараг һәм етик абсолјутизмин вә һәм дә етик релјативизмин әлејһинә олмушлар. Онлар әмин идиләр ки, әхлаг нормалары нисби стабиллилијә маликдир. Мүәјјән дөврдә, мүәјјән халгларын ичәрисиндә бу халга хас олан, һәтта мәдәни инкишафларынын сәвијјәси бир-биринә ујғун олан бир сыра өлкәләрин халгларына хас олан аз-чох сабит әхлаг нормалары, хејир вә шәр, шәрәф вә шәрәфсизлик, әдаләт вә әдаләтсизлик вә саир һаггында үмуми анлајыш вә тәсәввүрләр јараныр.

Маарифчиләр әхлагын синфи характер дашыдығыны баша дүшмәдикләринә көрә, әхлаги тәсәввүр вә анлајышларын нисбилијини јалныз заманла, дөврлә вә мәдәни инкишафын мүхтәлиф сәвијјәләри илә изаһ етмишләр. Она көрә дә онлар әхлаг нормаларынын мүәјјән дөврдә мәдәни инкишафын, елмин мүәјјән сәвијјәсиндә үмумбәшәри характер дашыдығыны гејд етмишләр. Бу дөврдәки маарифчиләримиз әхлаг мәсәләләриндә нәинки мүтләг вә нисбилијин диалектикасыны баша дүшмәмишләр, һәтта онлар әхлаги анлајыш вә тәсәввүрләри инсанларын синфи мәнсубијјәтиндән ајырмаға, хејрә, шәрә үмумбәшәри мә'на вериб, бүтүн чәмијјәт үчүн, бүтүн синифләр вә груплар үчүн ејни дәрәчәдә јарарлы олан әхлаг нормалары јаратмаға чәһд етмәклә, әслиндә өзләринин әхлагын ичтимаи мүһитдән асылы олмасы һаггындакы доғру фикирләринә зидд чыхмышлар. Башга сөзлә десәк, марксизмдән әввәлки бүтүн әхлаг нәзәријјәчиләри кими онлар да әхлаг һаггында метафизик тәсәввүрү арадан галдыра билмәмишләр.

Бундан башга маарифчиләрин инсанын әхлаги сифәтләринин формалашмасында харичи ичтимаи мүһитин вә тәрбијәнин ролу һаггында фикирләринин башга мәһдуд чәһәтләри дә вардыр. Әввәла, јухарыда гејд етдијимиз кими онлар бу фикриндә ардычыл олмамыш вә инсанлары әхлагча ејбәчәр едән ичтимаи гурулушларын ингилаби јолла арадан

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив № 7, инв. 3572. Мир Мөһсүн Нәвваб. «Пәнднамә», сәһ. 4.

галдырылмасы тәләбини ирәли сүрмәмишләр. Онларын әхлаг тәрбијәсини јахшылашдырмаг һаггында тәләбләри чох вахт аилә вә мәктәб тәрбијәси чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышдыр. Икинчиси, онлар ичтимаи мүһит мәфһумунун өзүнү дүзкүн анламамышлар, харичи мүһит вә тәрбијә мәфһумуна һәр шејдән чох елм, маариф вә башга мә'нәви амилләр дахил етмишләр. Ф. Көчәрли исә «Тәрбијәнин амилләри» әлјазмасында бу мәфһума јанлыш олараг, тәбиәти, чоғрафи мүһити дә дахил етмишдир. Үчүнчүсү, маарифчиләр инсаны мүһитин, шәраитин, тәрбијәнин мәһсулу һесаб едәрәк, дәрк етмәмишләр ки, инсан нәинки һәмишә шәраитин тә'сиринә мә'руздур, о һәм дә «тәрбијәчини тәрбијә едир», мүһитә, шәраитә фәал тә'сир көстәриб, ону дәјишдирир.

Лакин тарихин бу мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, маарифчиләримизин инсанын әхлаги сифәтләринин формалашмасында харичи мүһитин ролу, әхлаги анлајыш вә тәсәввүрләрин нисбилији һаггында фикирләри халгымызын етик фикрин инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу фикирләр өз дахили мәнтиги е'тибары илә објектив олараг инсанын ағлыны вә әхлагыны «илаһи не'мәти» е'лан едән ислам еһкамларына гаршы јөнәлдилмишдир.

ЗӘКА, АЗАДЛЫГ ВӘ ӘХЛАГ

Инсанларын әхлагча тәрәггисинә, тәкмилләшмәсинә вә тәрбијәнин ролуна дәрин инам бәсләјән Азәрбајчан маарифчиләри өз әсәрләриндә әхлагла зәканын, елмин, билијин вә азадлығын әлагәсинә кениш јер вермишләр. Онлар һамысы белә күман едирдиләр ки, ағылча тәкмилләшмә, биликлилик дәрәчәсинин инкишафы әхлаги тәкмилләшмәнин, әхлаги тәрәггинин әсасында дурур.

Бу чәһәтдән М. Т. Сидгинин фикирләри даһа характерикдир. М. Т. Сидги инсанын һәрәкәт вә давранышларынын сон дәрәчә мүрәккәб олдуғуну, ону бу вә ја дикәр һәрәкәтә сөвг едән сәбәбләрин сон дәрәчә дәрин олдуғуну вә буна көрә дә онун зәканын ән чидди ајырдедичи ролуна мөһтач олдуғуну гејд етмишдир. О, инсан һәрәкәтләринин мүрәккәблијиндән бәһс едиб јазырды ки, «Бу әнасирдән мүрәккәб олан керми-сәғирин һәгигәтини дүрүст дүшүнән адам, дәрјаји-һејрәтә гәрг олур. Нечә гәрг олмасын ки, бу әчубеји-дөвран олан инсан дәмирдән давамлы, күл јарпағындан назикдир. Каһи пејдәрпеј јетишән мөһнәт вә мүсибәтә вә бир-биринин үстүндән төкүлән зәһмәт вә мәшәггәтә кәмали-истигамәтлә давам едиб, мәзачында әбәдән ихтилал заһир олмаз. Каһи бир намүлајим чаваб илә рәнки тәғјир тапыб пәришанһал олуб, өзүндән чыхар, каһи өз вичудунун зиндәканлығындан өтрү гисим-гисим бәлаләрә давам едиб, нөвбәнөв зәһмәтләрә дөзүр. Вә өз һифз вә һәрасәтиндән өтрү һәр бир һадисәнин мүгабилиндә тәдабири әгиланәдә булунур, каһи бир гејри сәбәблә ирз вә е'тибарындан әл чәкиб һәр бир шејдән көз көтүрүб, диванәләр кими өзү өз фәлакәтинә чалышыр...

Чох вахт олур ки, бир адам өз өвладынын мәишәт вә асајишиндән өтрү әзиз чаныны фәлакәтә верир, бә'зи вахт олур өз нәфсинин һүчумундан чанындан әзиз олан баласынын башыны кәсиб кабаб едир; каһи бир милләтин һифзиндән өтрү өзүнү өлүмә вермәјә ејни сәадәт билир, каһи өз нәфсинин сәламәтлијиндән өтрү милјонларча нүфусун гәтлинә сәбәб олур»[1].

Инсанларын әхлаги һәрәкәт вә давранышларындакы бу әксликләр, онларын бу чүр зиддијјәтли характерә малик олмасы инсанларын әхлаги һәрәкәтләринин чидди сурәтдә өјрәнилмәсини, тәнзим едилмәсини, онларын әсил сәбәбләринин ашкара чыхарылмасыны тәләб едир.

Сидги, инсанларын әхлаги һәрәкәтләринин сон дәрәчә мүрәккәб олмасыны, хејирлә шәрин, хејирхаһлыгла бәдхаһлығын инсанларда мүрәккәб чарпазлашмыш һалда тәзаһүр етмәсини көстәрмәклә бәрабәр, бу һәрәкәтләрин өјрәнилмәсинин, низама салынмасынын там мүмкүнлүјүнә дәрин инам бәсләмишдир. Онун нәзәринчә ән чәтин тәбиәт сирләрини ачмаға гадир олан инсан зәкасы инсанын өзүнү дәрк етмәкдә ачизлик көстәрә билмәз, дүнјанын әшрәфи олан инсан өзүнү дәрк едә биләр вә һөкмән дәрк етмәлидир. Инсанын тәбиәти дәрк етмәси саһәсиндә әлдә етдији мүвәффәгијјәтләр онун мүстәгил фәалијјәт даирәсини хејли кенишләндирмишдир, инди инсан һәр аддымбашы бу вә ја дикәр әхлаги һәрәкәти сәрбәст сечмәк зәрурәти гаршысында дурур. Инсанын фәалијјәт даирәси кенишләндијиндән онун әхлаги һәрәкәт вә давранышлары да мүрәккәбләшмишдир, она көрә дә инсан бу вә ја башга һәрәкәти сәрбәст сечәркән әввәлки дөвр-

---

[1] *Мәһәммәд Тағы Сидги.* Һејкәли инсана бир нәзәр, 1912, сәһ. 23.

ләрә нисбәтән инди габагчадан даһа чох дүшүнүр, даһа чох тәрәддүд едир, бу һәрәкәтин мүмкүн нәтичәләрини даһа чох өлчүб-бичир. Тәбиидир ки, бу вәзијјәтдә о өз гәрарынын доғру олмасы үчүн даһа чох мәс'улијјәт һисс едир, һәрәкәти сечмәкдә даһа чох шүбһәләнир. Белә вәзијјәтдә зәка, ағыл инсанлара көмәк етмәлидир, давранышларын лабиринтиндә онлара јолкөстәричи ролуну ојнамалыдыр.

Сидгинин нәзәринчә әхлаг елминин әсас вәзифәси мәһз инсанын әзаб вә изтирабларыны азалдыб, ону даһа гүдрәтли етмәкдән, она әхлагча камилләшмәкдә, көзәл мә'нәви сифәтләрин ашыланмасында көмәк етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Етика инсанлар арасында шәрин, пис әмәлләрин, бәдхаһлығын, зүлмүн азалмасына, инсанпәрвәрлијин, хејрин, әдаләтин, әминаманлығын тәнтәнәси ишинә хидмәт етмәлидир.

О өзүнүн «Һәкиманә сөзләр» адлы әсәриндә етиканы бүтүн елмләрин елми кими гијмәтләндирмәјә чәһд етмишдир. Онун фикринчә «Дүнјада һәр елмдән артыг елми-әхлагда чалышмаг инсан үчүн лазымлы бир шејдир. Чүнки һејванларын чинси елми-һејванат дејилән елмлә билинсә, инсанларын да јахшысы елми-әхлагла билинир»[1].

М. Т. Сидгинин өз мәктәбинә «Тәрбијә» ады вермәси вә әсас е'тибары илә һәмин мәктәбин әхлаг мәсәләләри илә мәшғул олмасы да бунунла изаһ олунур.

М. Т. Сидги садәдилчәсинә белә күман едирди ки, елм вә маарифин јајылмасы вә әхлагча тәкмилләшмәнин нәтичәсиндә бүтүн ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг олар. О белә күман едирди ки, бүтүн ичтимаи һагсызлығын, инсанларын бүтүн әзаб вә изтирабларынын көкү елмсизликдә, чәһаләтдә, әхлаг дүшкүнлүјүндәдир. Бу чүр јанлыш фикирләр шүбһәсиз Сидгинин дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғунун нәтичәси иди. О, бу мәһдудлуг үзүндән һәмвәтәнләрини ичтимаи һагсызлыға гаршы чыхыша дејил, әхлагча тәкмилләшмәјә чағырырды. О, һәјатын ағырлығыны, ичтимаи зүлмүн мөвчудлуғуну көрүрдү, лакин бунун көкләрини инсанын инсан тәрәфиндән истисмарында, мөвчуд гурулушун тәбиәтиндә дејил, инсанларын әхлагча тәкмилләшмәмәләриндә, өзләрини лазымынча дәрк етмәмәләриндә көрүрдү. Онун јанлыш тәсәввүрүнә

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 3.

көрә, ичтимаи һагсызлыг, јохсуллуг, диләнчилик, инсанын инсана зүлмү вә һәр чүр әдаләтсизликләр инсанларын, ганунверичиләрин, һакимләрин әхлагынын камил олмамасындан, маарифин лазымынча кениш јајылмамасындан төрәјир. Буна көрә дә Сидги зүлмү, әдаләтсизлији арадан галдырмағы үрәкдән арзулајырды, лакин буну мүбаризә јолу илә дејил, әхлагча тәкмилләшмә јолу илә етмәк истәјирди. Сидги Азәрбајчанын о заманкы шәраитиндә ичтимаи бәлаларын инсанларын анчаг әхлагча тәкмилләшмәси вә маарифин јајылмасы јолу илә өз-өзлүјүндә арадан галдырылмасынын гејри-мүмкүнлүјүнү баша дүшә билмирди. Бунун үчүн истисмарчы гурулушлары јалныз синфи мүбаризә јолу илә, сосиалист ингилабы јолу илә девирмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, бу мәсәләдә Сидгинин етик көрүшләринин бүтүн зәиф чәһәтләри фокус нөгтәсиндә топланан кими топланмышдыр.

Лакин, бунунла белә М. Т. Сидгинин әсәрләриндә әхлагла зәканын, билијин, елмин вәһдәти онун әхлаги бахышларынын мүтәрәгги чәһәтләрини дә еһтива едир. Онун фикринчә инсанын мә'нәви инкишафында биликлә әхлаг гаршылыглы әлагә һалында тә'сир көстәрән мүһүм амилләрдир. Ағыллы вичуд олан инсан бу ики үлви маһијјәтдән мүрәккәбдир. Инсаны бүтүн чанлыларын әшрәфи едән, ону башга чанлылар үзәриндә учалдан мәһз елм вә әхлагдыр.

«Инсаны мүәззәф вә мүшәррәф едән вә зүлмәти-чәһаләтдән чыхарыб нури-мә'рифәт вә тәриги-сәадәтә кәтирән елм вә әдәбдир»[1].

Сидгијә көрә инсанын мә'нәви инкишафында елмлә әхлагы бир-бириндән ајырмаг, бир-биринә гаршы гојмаг, биринин һесабына о биринин ролуну кичилтмәк вә ја чохалтмаг олмаз. Бундан әлавә Сидги чох вахт објектив олараг, әхлагла елмин, билијин әлагәсинә сәбәб вә нәтичәнин, нәзәријјә вә практиканын әлагәси кими бахыр вә әхлагы елмин нәтичәси, әмәли, мејвәси кими шәрһ едәрәк, көстәрирди ки, инсан бунларын һәр икисинә бирҝә саһиб олмалыдыр. Чүнки «Әдәби олмајан, әгил вә әмәли билинмәјән алим фәгәт шүчаәтли силаһсыз гошуна бәнзәр. Буна көрә инсан даим елм вә әдәб тәһсилинә чалышмалыдыр. Елм бир ағачдыр ки, онун сәмәрәси әмәл вә әдәб-

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив № 7, инв. 10944, М. Т. Сидги. Нәсиһәтнамә, сәһ. 3.

дир. Әдәбсиз вә әмәлсиз алим мејвәсиз ағач кимидир. Одур ки, инсанын гијмәти-һәгигијјәси аз-чох елм вә әдәби илә билинир. Јә'ни инсанын билдији шејләрдән вә мәгбул әмәлләрдән сәвај бир гијмәти јохдур. Елми вә әмәли нә мәртәбәдә олса дәјәри вә гијмәти о тәһәрдир. Пәс инсанын һәгиги гијмәти бу вәчһлә билинмәкдән кәрәк һәмишә елмини, әмәлини, әдәб вә әхлагыны артырмаға чалышсын. Ондан өтрү ки, инсан вә саир һејванын тәфавүтү билмәдијини өјрәнмәк вә әф'али-зәмимәдән е'тираз едиб, әхлаги-һәсәнә тәһсил етмәк иләдир»[1].

М. Т. Сидгинин шәрһиндә әхлагла елм вә билијин әлагәси башлыча олараг ондан ибарәтдир ки, онлар бир-бирини тамамлајыр. Елм вә билик инсана өз әхлаги һәрәкәт вә давранышларына даһа мүвәффәгијјәтлә нәзарәт етмәкдә, әтрафында баш верән һадисәләри дүзкүн тәһлил едиб һәрәкәтләрини буна ујғунлашдырмагда көмәк едир. Әхлаг исә билији даһа сәмәрәли, даһа фајдалы едир. Инсан јалныз тәбиәт һадисәләрини дәрк етмәклә өз билијини, ағлыны артырыр, өз ағлы васитәси илә өз истәк вә арзуларыны, өз зөвг вә еһтирасларыны идарә едир. Буна көрә дә «Атасы, анасы олмајана јетим демәк чајиз дејил, бәлкә елми, әдәби олмајан кимсәләрә кәрәк јетим десинләр. Чүнки елмсиз инсанла барсыз ағачын вә әдәбсиз адамла руһсуз чисмин һеч бир тәфавүтү јохдур»[2].

М. Т. Сидги зәка илә әхлагын вәһдәтиндән, ағлын әхлаг тәрбијәсиндәки ролундан бәһс едәркән, бир дә буну нәзәрдә тутмушдур ки, зәка инсана һәгиги хошбәхтлијә чатмагда көмәк едир.

Сидгинин рә'јинчә инсанларын әхлаги һәрәкәт вә давранышларына гијмәт верәркән, бүтүн инсанларын хошбәхт олмаг истәдикләрини, сәадәтә чатмаг вә хош күзәран үчүн чәһд етдикләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Инсанлар хошбәхтлијә наил олмаг јолларында сајсыз-һесабсыз һәрәкәтләр вә давранышлар едирләр вә бунларын мүгабилиндә һәмишә мүәјјән бир фајда, хејир көзләјирләр вә ја өз чәһдләриндә онлара зијан верәчәк вә шәр һесаб етдикләри әмәлләрдән ваз кечирләр. Өзүнә вә өз өвладларына хошбәхтлик диләмәјән, сәадәтдән шүурлу сурәтдә гачан нормал бир адам тәсәввүр етмәк чәтиндир. Һәр кәс јахшы јашамаг, хошбәхт һәјат сүрмәк истәјир, ким буну инкар едирсә, о өзүнү вә башгаларыны алдадыр. Хошбәхтлијә чан атмаг һамыја хас олан дахили һәрәкәтверичи амилдир вә һеч кәси бунда мәзәммәт етмәк олмаз. Хошбәхтлијә чан атмаг һеч вәчһлә бәла дејилдир, бәла будур ки, инсанлар бә'зән һәгиги хошбәхтлији јаланчы, алдадычы, өтәрки хошбәхтликдән дүзкүн ајырд едә билмирләр, бунун нәтичәсиндә өзләринә вә өзкәләринә зијан вуруб, әхлагсыз һәрәкәтләр едиб, долашырлар, дүзкүн һәрәкәт хәтти сечә билмәдикләри үчүн хошбәхтлик јолларындан азырлар, дәрдә, гәмә, әзаб вә изтираба дүчар олурлар.

Хошбәхтлијә чатмаг јолунда инсанларда мүнтәзәм сурәтдә јени-јени арзулар, истәкләр јараныр. Сидгинин рә'јинчә әкәр инсанлар һәгиги хошбәхтлијин нәдән ибарәт олмасыны дәрк едә билмәмишдирсә, онларын бу арзулары лазымынча идарә олунмурса, онда, шүбһәсиз, бу арзулар инсанлары һәгиги хошбәхтликдән узаглашдырыр, онларын кәләчәк һаггындакы планларыны позур вә бә'зән дә бәдбәхтлијә доғру сүрүкләјир. Бунун үчүн инсан һәр шејдән әввәл өз арзу вә истәкләрини, өз тәләбләрини идарә етмәји, лазым кәлдикдә онларын гаршысыны алмағы бачармалыдыр. Чүнки «Инсан оғлу елә бир үлвитәләб шәхсдир ки, онун арзусунун нәһајәти јохдур, әкәр бир шәһәрә саһиб олса мәмләкәт хәјалына дүшәр. Вә әкәр мәмләкәтә малик олса дүнјаны тәсхир етмәк истәр. Вә һәркаһ дүнјаны да мүсәххәр етсә, дүнја әһли әсирим олсун, дејәр. Чаһан онун әсири олса, чаһанын харичиндә бир өзкә дүнја ахтармаг тәмәннасында булунар»[1].

Әлбәттә, Сидги хүсуси мүлкијјәтин һөкм сүрдүјү чәмијјәтләрин үзвләринә хас олан белә арзулары бүтүн инсанлара аид етмәклә сәһв едирди. Лакин бизи бурада марагландыран башга мәсәләдир. Инсанын һәгиги хошбәхтлији илә онун арзулары арасында әлагә мәсәләсидир. Ејни заманда буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Сидги инсанын арзуларынын нәһајәтсизлијиндән вә бу арзуларын идарә олунмасы зәруриәтиндән данышаркән, һеч дә инсанын бүтүн арзу вә истәкләринин әлејһинә чыхмамышдыр. Әксинә, о көстәрирди ки, бу арзулар

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив № 7, инв. 10944, М. Т. Сидги. Нәсиһәтнамә, сәһ. 4.

[2] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 16.

[1] *Мәһәммәд Тағы Сидги.* Һејкәли инсана бир нәзәр, сәһ. 3.

бош јердән јаранмыр вә билавасите инсанларын хошбәхтлијә доғру чан атмаларынын мәһсулудур, бу арзуларын һамысы инсанларын хошбәхтлијә доғру мејли илә шәртләнмишдир. Буна көрә дә хошбәхтлијә наил олмаға чалышмајан адам олмадығы кими, арзусуз, истәксиз адам да јохдур. Елә адам тапмаг олмаз ки, о һеч шеј арзу етмәсин, һеч шеј истәмәсин, һеч бир мәгсәди олмасын, һеч шејә мејл етмәсин. Арзусуз, истәксиз, мәгсәдсиз адам өлүдүр, чансыз чәсәддир.

М. Т. Сидги јалныз о арзу вә истәкләрин әлеjһинә олмушдур ки, әкәр бунлар идарә олунмазса, лазымынча нәзарәт едилиб һәгиги хошбәхтлијә доғру јөнәлдилмәзсә, бу арзулар инсаны һәгиги хошбәхтликдән узаглашдырыб, учурума доғру апарар, ону хејирхаһлыгдан, хошәхлаглылыгдан чыхардар, ичтимаиjјәтин көзүндән салар, бәдхаһ едәр. Бир сөзлә, идарә олунмајан арзулар инсанын һәгиги хошбәхтлијинин әлдән кетмәсинә сәбәб олар. Сидги јазырды ки, идарә олунмајан арзулар јелкәнсиз кәми кимидир, чох вахт адамлары саһилә чыхартмајыб дәниз гајаларында гәрг едир.

Сидгинин шәрһиндә инсан һеч вахт наил олдуғу илә кифајәтләнмир, һәмишә онун үчүн нә исә чатышмыр, нә исә ону дүшүндүрүр. Инсан һәмишә фәалиjјәтдә, һәрәкәтдәдир. Физики, әгли вә әхлаги чевиклик, һәрәкәтдә олмаг истинасыз олараг бүтүн инсанлара мәхсус хүсусиjјәтдир. Мәһз бу чевиклик, даим һәрәкәт вә фәалиjјәтдә олмаг, онун истәк вә арзуларынын мүхтәлифлијини вә нәһајәтсизлијини мүәjјән едән әсас сәбәбләрдән биридир. Арзусуз вә истәксиз бир адам тәсәввүр етмәк чәтин олдуғу кими, мүәjјән һәрәкәтсиз, фәалиjјәтсиз бир арзу, истәк дә тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бу һәрәкәт вә фәалиjјәт өз ифадәсини онда тапыр ки, биз ја һәзз алмаға чалышырыг, ја да ки, бизим һәзз алмағымыза мане олан, бизә зәрәр верәчәк һаллардан гачырыг, һәзз алмаг вә бунунла јанашы әзаб вә әзиjјәтдән, хошакәлмәз ишләрдән вә вәзиjјәтдән гачмаг—инсанын бүтүн һәрәкәт вә фәалиjјәтинин мәзмуну бундан ибарәтдир.

Һәгиги хошбәхтлијә наил олмаг үчүн инсан өз арзу вә истәкләринә нәзарәт едә биләрми? Өз арзуларыны һәгиги, әбәди һәзз алмаға вә һәгиги зәрәрдән јајындырмаға доғру јөнәлдә биләрми? Сидги бу суала мүсбәт чаваб верир вә көстәрир ки, әкәр инсанын арзулары онун ағлына, зәкасына истинад едәрсә, бунлары идарә етмәк

тамамилә мүмкүндүр. Чүнки ағыллы инсанын арзулары даһа реал олур, онлары һәјата кечирмәк мүмкүн олур вә онларын ичрасы нә инсанын өзүнә, нә дә башгасына зәрәр јетирмир. Әксинә, әкәр инсанын арзу вә истәкләри јалныз һиссләрә истинад едирсә, бу арзулар гаршысыалынмаз олур. Инсан бә'зән һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан арзуларла јашајыр. Белә адамлар дәлиләрдән аз фәргләнирләр. Буна көрә дә бу арзулар инсаны хошбәхтлијә јахынлашдырмыр, бәлкә даһа да узаглашдырыр.

Беләликлә, Сидгијә көрә зәка инсан арзуларынын тәнзимедичи мәркәзи олмалыдыр, ағыл арзулары тәсниф етмәли, низамламалы вә инсанын бүтүн һәрәкәт вә давранышларыны јалныз о арзуларын һәјата кечирилмәсинә доғру јөнәлтмәлидир ки, онларын һәјата кечирилмәси һәгиги хошбәхтлијә чатмагда инсана хидмәт етсин. Зәка инсана өз арзуларынын нәтичәләрини гијмәтләндирмәкдә көмәк етмәли, ирәличәдән о арзуларын һәјата кечирилмәсинин инсанын һәгиги хошбәхтлији үчүн фајдалы вә ја зәрәрли олдуғуну хәбәр вермәлидир. Инсан јалныз ағлы васитәси илә өзүнүн нәһајәтсиз арзуларыны чиловлаја биләр, онларын инсаны пис әмәлләрә сөвг етмәсинә имкан вермәз. Бир сөзлә, инсанын зәкасы онун һиссләринә һаким олмалыдыр. Инсанын арзулары чох вахт харичи шеј вә һадисәләрин инсанын һиссләринә тә'сир етмәси нәтичәсиндә баш вердијиндән, ағыл мүәjјән етмәлидир ки, бу һиссләрдән нә јахшыдыр, нә писдир, јахшыја әмәл етмәли, писдән чәкинмәли. Мәсәлән, харичи тә'сир нәтичәсиндә инсанларда интигам, гәзәб, һәсәд, горху вә с. һиссләр јараныр. Әкәр бу һиссләр адамын ағлына табе олмаса, онлар инсаны һәгиги хошбәхтлик јолундан аздырар вә бәлкә дә бәдбәхтлијә дүчар едәр. Буна көрә дә зәка инсаны белә һиссләрин әсарәтиндән хилас етмәли, ону өз еһтирасларынын гулу олмаг тәһлүкәсиндән горумалыдыр. Әкәр һејван өз инстинктләри илә идарә олунурса, инсан өз ағлы илә идарә олунмалыдыр. Әкс һалда, инсан өз еһтирасларынын гулу олса, онда ону һејвандан фәргләндирмәк чәтиндир. Бир сөзлә, Сидгијә көрә ағыл нәинки артыг едилмиш һәрәкәт вә давранышлара гијмәт верән һаким олмалыдыр, һәм дә бунунла бәрабәр, әсас е'тибары илә бу һәрәкәтләри едиб-етмәмәкдә онун мәсләһәтчиси олмалыдыр. Ағылла идарә олунан инсан һәјаты—ән хошбәхт, ән јүксәк әхлаглы һә-

јатдыр. М. Т. Сидгинин əхлаги көрүшлəринин əсас тезислəриндəн бири будур. Ким ағылла һəрəкəт едирсə, о, һисс вə арзуларыны идарə етмəји вə əсас мəгсəдə доғру јөнəлтмəји бачарыр, буна көрə дə о хошбəхтдир, əксинə, ким буну бачармырса, ким өз һисс вə еһтирасларынын гулудурса, о бəдбəхтдир.

Лакин бу јухарыда гејд етдиклəримиздəн гəтиjјəн белə бир нəтичə чыхармаг олмаз ки, Сидги инсанын əн јахшы арзу вə истəклəрини, һисс вə еһтирасларыны боғмаг истəмишдир. Сидгинин əсəрлəринин диггəтлə өјрəнилмəси там ајдынлығы илə сүбут едир ки, онун етик көрүшлəриндə ағыл инсанларын һисс вə еһтирасларынын, арзу вə истəклəринин боғучусу, мүстəбиди дејил, јалныз инсанын хошбəхтлик јолуну ишыгландыран бир ишыг мəнбəјидир, дүзкүн давраныш сечмəкдə инсанын јахын мəслəһəтчиси вə јолкөстəрəнидир. М. Т. Сидгинин шəрһиндə хошбəхтлик кениш мə'нада һисс, еһтирас вə арзуларын ағылла уjғунлашмасы вə идарə олунмасыдыр. Ағыл инсана мəслəһəт көрүр ки, башга инсанлара, чəмијјəтə вə инсанын өзүнə зијан вура билəчəк һисс вə арзуларын гаршысыны вахтында алсын, лакин бундан башга галан бүтүн арзу вə тəлəблəрини, һисс вə еһтирасларыны там долғун өдəсин. Бу мə'нада Сидгијə көрə хошбəхтлик һəм дə өз һəјатыны халгын сəадəти илə əлагəлəндирмəкдəн, өз мəнафејини үмуми мəнафе илə уjғунлашдырмагдан ибарəтдир. Чүнки халгын сəадəти илə əлагəлəндирилмəјəн, өз шəхси мəнафеји үчүн ичтимаи мəнафе һесабына əлдə едилəн хошбəхтлик јаланчы хошбəхтликдир, онун һəгиги хошбəхтликлə һеч бир əлагəси јохдур. Бундан бир даһа ајдын олур ки, М. Т. Сидгинин е'тидала, ағла уjғун һəјат сүрмəк, өмрү өтəрки һəззлəрə, кефə, ишрəтə сəрф етмəмəк, үмуми мəнафејин гајғысына галмаг тəлəблəри һеч дə инсанын һисс вə еһтирасларыны өлкүнлəшдирмəк, көзəл арзу вə истəклəрини боғмаг тəлəблəри дејил. Əксинə, Сидги дөнə-дөнə гејд етмишдир ки, һəјатдан һəзз алмағы бачармаг лазымдыр, инсан бир дəфə өмүр сүрүр, она көрə буну бош əјлəнчəлəрə сəрф етмəк дејил, даһа долғун, даһа мə'налы кечирмəк лазымдыр.

М. Т. Сидги «Нəсиһəтнамə» əсəриндə һисс вə еһтирасларын ағылла идарə олунмасыны јалныз əхлаги тəлəб кими дејил, һəм дə һифзүсəһһəнин тəлəби кими ирəли сүрмүшдүр. О, ачыг-ашкар «дүнјанын зөвг вə шөвгиндəн

мəһрум олмағы» бəдбəхтлик һесаб етдији кими, өмрү биһудə шејлəрə—өтəрки, зөвг вə сəфаја вермəјин дə əлејһинə олмушдур. Онун нəзəринчə «...мүмкүн олдугча гејзлəнмəмəк вə зеһни вə хəјалы чох јормамаг, һəр бир чүз'и шејдəн өтрү мүкəддəр олмамаг вə бир шејə чох адəт етмəмəк вə һəр бир биһудə шејлəрдəн өтрү дəрд вə гүссə вə һəсрəт етмəмəк вə өзүнү чох ејш-ишрəтə, зөвг вə сəфаја вермəмəк; əлһасил, һəр бир һəрəкəти һəдди-е'тидад үзрə тутмаг һифзүсəһһəтə нафедир»[1].

Јери кəлмишкəн гејд етмəк лазымдыр ки, Сидги хошбəхтлији вар-дөвлəт јығмагда вə һəр чүр алчаг васитəлəрлə вəзифə вə мəнсəб газанмагда көрəнлəри дə кəскин тəнгид етмишдир. Онун əгидəсинчə белə адамлар ағылча вə əхлагча нагис адамлардыр. Чүнки белəлəри «вачиби гејри-вачибə дəјиширлəр», шəрəфи, намусу, гејрəти мəнсəбə, вəзифəјə, чан сағламлыгларыны исə пула сатырлар. Елə адамлар вар ки, лазымынча истираһəт етмəјиб, өз бəдəнлəринин сағламлығы гејдинə галмајыб, өзлəрини вə аилə үзвлəрини јарыач сахлајыб, чохлу сəрвəт топлајырлар. Сидги өз сəһһəтлəрини гызыл топламаға гурбан верəн адамлары «руһи хəстəлəр» адландырмышдыр вə көстəрмишдир ки, бəдəни хəстə оланын сандыг долусу гызылы олса да ону хошбəхт һесаб етмəк олмаз, белəлəри əн бəдбəхт адамлардыр.

М. Т. Сидги белəлəрини хəбəрдарлыг едиб, јазмышды:

«Сəһһəт вə афијəт, јə'ни бəдəнин сəламəтлији вə мəзачын сəламəтлији... көзəл не'мəтлəрин үмдəсидир. Вичудун сəламəтлијини дүнја долусу гызылнан бəрабəр тутмаг олмаз. Бир адамын бəдəни саламат олмаса... чох шејлəрин зөвг вə шөвгиндəн мəһрум галар, хүласə, сəһһəти јериндə олан адам бир гијмəтсиз хəзинə саһиби вə бир бөјүк не'мəтə маликдир»[2].

Мəһз буна көрə дə Сидги сағламлығы хошбəхтлијин илкин шəрти һесаб едир, онун гејдинə галмағы да вачиб əхлаги вəзифə һесаб етмишдир. О, сағламлыг үчүн зəрури олан вə е'тидал һəддиндəн кəнара чыхмајан бүтүн мадди вə мə'нəви не'мəтлəрдəн истифадə етмəји, өз һисс, еһтирас вə зөвглəрини өдəмəји мəслəһəт көрмүшдүр.

Көрүндүјү кими Сидгинин бу фикирлəри А. Бакыха-

---

[1] *М. Т. Сидги.* Нəсиһəтнамə, сəһ. 40, 41.
[2] Јенə орада, сəһ. 39, 40.

новун «Тәһзибүл әхлаг» әсәриндә вә **М. Ф.** Ахундовун мәшһур «Кәмалүддөвлә мәктубларында» ирәли сүрдүкләри фикирләрлә биркә сәсләнир. Сидги дә өз сәләфләри кими, инсанын һисс вә еһтирасларыны боғмаг дејил, јалныз е'тидал һәддиндә өдәмәји зәрури һесаб етмишдир. Бүтүн мәсәлә бундадыр ки, јухарыда гејд етдијимиз кими, Сидги инсанын бүтүн нәһајәтсиз, е'тидал һәддиндән кәнара чыхан һисс вә еһтирасларыны дејил, јалныз о һисс, еһтирас вә арзулары өдәмәји вачиб билмишдир ки, бунлар инсанлары хејирхаһ әмәлләрә руһландырыр, хошбәхтлик јолларында раст кәлдији манеәләри арадан галдырмаг үчүн онун гүввәләрини сәфәрбәрлијә алыр вә инамыны артырыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, зәканын, елмин, инсанын әхлаги тәкмилләшмәсиндәки ролуна белә бир јүксәк гијмәт вермәк јалныз Сидгијә мәхсус олмајыб, бүтүн Азәрбајчан маарифчиләринә хас олан бир хүсусијјәт иди.

М. Т. Сидгинин мүасири Фиридун бәј Көчәрли «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч етдирдији бир мәгаләдә јазмышды: «...һәр шеј ағла вә зәһмәтә, һүммәт вә гејрәтә табе олдуғу үчүн—бир тәрәфдән һүммәт вә гејрәтлә, дикәр тәрәфдән дә ағыл, елм вә нури-мә'рифәтлә аз вахтын зәрфиндә чох һүнәрләр мејдана кәтирмәк олар, чох шејләрә мүвәффәг олмаг мүмкүндүр... Дүнјада белә бир шеј јохдур ки, мүкәррәм вә мүәззәз јаранмыш, әгли-салим илә муәјјид олмуш инсанын гүдрәт вә бачарығындан харич олсун...

Мәрәзләримиз чох исә дә онларын үмдәси вә мөһлики чәһаләт вә наданлыгдыр. Онун доғру вә һәгиги мүаличәси елм вә тәрбијәдир. Она бинаән һал-һазырда һәр шејдән артыг еһтијачымыз елмә вә әдәбәдир, мә'рифәт вә кәмаләдир ки, бунлары тәһсил етмәмиш мәишәтимизи гајда вә низама салмајачағыг»[1].

Бу дөврдәки бүтүн Азәрбајчан маарифчиләринин «зәка интибаһы» һаггында чағырышларынын әсасында да мәһз бу фикир дурдуғу шүбһәсиздир.

Әхлаги сифәтләрин формалашмасында харичи мүһитин, тәрбијәнин һәлледичи ролундан вә әхлагла зәканын, елмин, билијин әлагәсиндән бәһс едәркән Азәрбајчан маарифчиләри әхлагла азадлығын әлагәсинә дә чидди фикир вермишләр.

---

[1] «Тәрәгги» гәзети, № 137, 28 декабр 1908.

Мә'лум олдуғу кими, марксизмдән әввәлки етика тарихиндә әхлаг саһәсиндә азадлыг вә зәрурәтин нисбәти мәсәләси ән чох мүбаһисәләрә сәбәб олмуш мәсәләләрдән бири олмушдур. Әхлаг системләри әксәр һалларда бир-бириндән мәһз әхлаг нәзәријјәләринин «автаном» вә ја «һетереном» характердә олмалары илә фәргләнмишдир. Бир сыра әхлаг нәзәријјәчиләри әхлаги анлајыш вә тәсәввүрләрин мүәјјән сәбәбләрлә, мүәјјән зәрури шәртләрлә мәрбут олмасы фактыны инкар едәрәк, өз әхлаг системләрини Кантын гәти императивләри шәклиндә «мүтләг ирадә азадлығы» принсипи үзәриндә гурмушлар. Бу әхлаг нәзәријјәчиләри әхлаг мәсәләләриндә мүтләг ирадә азадлығыны е'лан едәрәк, етик мәсәләләрин дәрк едилмәси вә өјрәнилмәсини гејри-мүмкүн етмишләр, инсанын һәрәкәт вә давранышларынын әсасында дуран бүтүн мадди вә мә'нәви амилләри, әхлаг саһәсиндәки һәр чүр сәбәбијјәт әлагәләрини рәдд етмәклә әхлаг мәсәләләринин елми әсасларыны инкар етмишләр. Онларын етик доктриналарында инсан һәмишә өз-өзлүјүндә галан вә һеч бир тә'сирә мә'руз галмајан бир башланғыч кими, әхлаги кејфијјәт вә сифәтләри исә һеч бир вахт дәјишмәјән, ријази аксиомалара бәнзәјән априори еһкамлары кими шәрһ етмишләр. Бу әхлаг нәзәријјәчиләри әхлаг нормаларынын сабитлији вә әбәдилијини ирәли сүрмәклә өз әхлаги еһкамларынын әһәмијјәтини мүтләгләшдирмәк вә онлары ичтимаи инкишафын һәрәкәтверичи гүввәләри кими көстәрмәјә чәһд етмишләр.

Һетереном әхлаг нәзәријјәчиләри исә ирадә азадлығыны тамамилә инкар едәрәк, инсанын ән хырда һәрәкәтләри дә дахил олмагла бүтүн һәрәкәтләрини мүтләг зәрурәт сәвијјәсинә галдырырлар ки, бу да әхлаги һәрәкәтләрин һәр чүр шүурлу сәрбәст сечилмәси имканыны арадан галдырыр. Чүнки, инсанын бүтүн һәрәкәт вә давранышларыны чидди бир зәрурәтин нәтичәси кими, сәбәбләрлә мәрбут олан һәрәкәтләр кими гәләмә вермәк маһијјәт е'тибары илә һәр чүр әхлаги борч, вичдан, әдаләт вә саир һаггында тәсәввүр вә анлајышлара јер гојмајыр, инсанларын өз һәрәкәтләринә чавабдеһлијини, мәс'улијјәтини арадан галдырыр вә, демәли, һәр чүр әхлагсызлыға һагг газандырыр. Чүнки, әкәр, инсанын ән кичик давранышлары да дахил олмагла бүтүн һәрәкәтләри харичи мүһитин тә'сири алтында зәрури сурәтдә баш верирсә, әкәр инсан өз давранышларыны сечмәк

имканындан әввәлчәдән мәһрумдурса, онда ајдындыр ки, о өз һәрәкәтләринә һеч чүр чаваб верә билмәз. Һетереном әхлаг нәзәријјәләринә көрә, һәтта гаты чинајәтләр, ән алчаг әхлагсыз һәрәкәтләр дә чидди зәрурәтлә баш верир, буна көрә дә һеч кәси әхлагсызлыгда тәгсирләндирмәк олмаз, чүнки инсаны чинајәткарлыгда, әхлагсызлыгда тәгсирләндирмәк, хәстәләри хәстәләндијинә көрә тәгсирләндирмәк, корлары көрмәдијинә, карлары ешитмәдијинә көрә мүгәссир етмәк демәк оларды вә и. а.

Етика тарихиндә илк дәфә олараг марксизм фәлсәфәси азадлыг вә зәрурәтин нисбәти мәсәләсини елми сурәтдә һәлл едиб, бу фәлсәфи категоријаларын диалектикасыны ашкар етди вә әхлаг мәсәләләриндә зәрурәт вә ирадә азадлығы арасында јарадылан учуруму арадан галдырды. Беләликлә дә, һәм «автоном», һәм дә һетереном әхлаг нәзәријјәләринин биртәрәфлилијини, әхлаг һадисәләринин изаһында бу нәзәријјәләрин там әсассызлығыны сүбут етди.

Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, етика тарихиндә марксизмә гәдәр бу мүһүм әхлаг мәсәләсинин һәлли үчүн һеч бир чәһд едилмәмишдир. Бу барәдә етика тарихиндә аз-чох мүвәффәгијјәтли чәһдләр олмушдур.

Доғрудур, Азәрбајчан маарифчиләри һеч јердә азадлыг вә зәрурәтдән ајрыча бир фәлсәфи категорија кими бәһс етмәмишләр, лакин онлар үчүн өз-өзлүјүндә ајдын бир мәсәлә иди ки, мүәјјән дөврдә, мүәјјән чәмијјәтдә јашајан инсан чәмијјәтә, башга адамлара мүнасибәтдә өз һәрәкәтләринә өзү чавабдеһдир, бу вә дикәр һәрәкәти сечмәкдә о, нисби ирадә азадлығына маликдир.

Онларын нәзәринчә инсан формалашдыгдан, камал һәддинә чатдыгдан сонра өз һәрәкәтләринә там чавабдеһ олмасы өз-өзүнә ајдын мәсәләдир, әкс һалда әхлагдан данышмаг олмазды.

Азәрбајчан маарифчиләри ирадә азадлығыны әгли инкишафдан, инсанын дүнјаны дәрк етмәсинин мүвәффәгијјәтләриндән асылы олараг шәрһ етмишләр. Онларын нәзәринчә инсанын әгли инкишафы нә гәдәр јүксәкдирсә, о гәдәр дә өз һәрәкәтләрини, давранышларыны сәрбәст идарә едә биләр, өзүнүн вә өзкәсинин һәрәкәтләрини о гәдәр дә дүзкүн гијмәтләндирә биләр. Әкәр инсан ағылча чәмијјәтин үмуми инкишаф сәвијјәсиндә дурурса, о, хејри шәрдән, шәрәфи шәрәфсизликдән, әдаләти әдаләтсизликдән, инсафы гәддарлыгдан вә и. а. даһа

асанлыгла ајырд едә биләр. Чүнки чәһаләтпәрәст адамлар әксәр һалларда она көрә әхлагсыз һәрәкәтләр едирләр ки, өз давранышларынын јахшы-јаманлығыны бир-бириндән дүзкүн ајырд едә билмирләр. Она көрә дә билик адамы хејрә апарырса, чәһаләт ону шәрә, әхлагсызлыға доғру сүрүкләјир. Инсан өз ағлынын, билијинин сајәсиндә чәмијјәтә, онун өзүнә зијан верән, ону ичтимаијјәтин нәзәриндә алчалдан бүтүн һәрәкәтләрдән вaз кечир. Бу мә'нада маарифчиләримизин әсәрләриндә билик чох вахт әхлаги һәрәкәтләрдә сәрбәстлијин синоними кими ишләдилир.

Азәрбајчан маарифчиләри азадлыгла әхлаг арасында олан әлагәдән данышаркән әсасән чәмијјәтин сијаси азадлығындан бәһс етмишләр. Онлар азадлығы кениш сосиоложи аспектдә шәрһ едәрәк, ону инсаны әһатә едән ичтимаи мүһитин мүһүм амили һесаб етмишләр. Бу чәһәтдән Н. Б. Вәзировун вә Ф. Көчәрлинин фикирләри даһа характерикдир. Н. Б. Вәзирова көрә чәмијјәт үзвләринин шәхси вә сијаси азадлығы тә'мин едилмәмишсә, һәмин чәмијјәтдә әхлаг сафлығындан данышмаг олмаз. Нә гәдәр ки, инсанларын мүәјјән һиссәси о бири инсанлар үзәриндә ағалыг едир, нә гәдәр ки, инсанларын бөјүк әксәријјәти ән ади бәшәри һүгуглардан мәһрум едилмиш, зүлм вә әсарәт бојундуруғу алтында инләмәкдәдир, белә чәмијјәтләрдә анчаг ағалыг вә гуллуг әхлагы төрәјә биләр. Азадлыг олмајан јердә инсанлар арасында һәгиги инсани мүнасибәтләр мүмкүн олмадығы кими, инсанлар арасында көзәл әхлаги сифәтләрин ашыланмасы да чәтинләшир вә бә'зән дә бу тамам гејри-мүмкүн олур. Чүнки азадлыгдан мәһрум олан инсанларын сәрбәстликләри бу вә ја башга дәрәчәдә әлләриндән алыныр, онлар өзләринин вә башгаларынын әхлаги һәрәкәт вә давранышларына лазымынча нәзарәт едә билмирләр. Белә ки, азадлыгдан мәһрум адамлар өз зәкасынын вә дүшүнчәсинин һөкмү илә дејил, ағаларын бујруғу илә һәрәкәт етмәли олурлар.

Н. Б. Вәзировун әгидәсинчә азадлығын олмадығы чәмијјәтләрдә инсан ағлы санки килидләнир, инсанлар санки јенидән вәһшилик дөврүнә гајыдырлар, онлары ағыл дејил, вәһши инстинктләр идарә едир. Белә чәмијјәтләрдә инсаф, вичдан, намус, әдаләт кими әхлаги анлајышлар истәр-истәмәз јох олуб арадан чыхыр, онун әвәзинә зор, күч, һијлә, зүлм ишә дүшүр. Белә чәмијјәтләрдә

ушаглар јеничә анламаға башладыглары дөврдән ја башгаларына јухарыдан бахмаг, валидејнләри кими нөкәри, рәијјәти адам һесаб етмәјиб, онлары бир иш һејваны сајмаг руһунда, ја да өз мәнлијини, шәхсијјәтини алчалдан, өз инсанлығыны горуја билмәјән, ағаларынын һәр чүр алчалдычы тәләбләрини данышыгсыз јеринә јетирән мүти көлә руһунда тәрбијә олунурлар. Вәзиров дәфәләрлә гејд етмишдир ки, һәгиги азадлыг олмајан чәмијјәтләрдә инсанлар арасында јаланчылыг, шәрарәт, һијләкәрлик, инсафсызлыг, шәрәфсизлик кими әхлагсыз һәрәкәтләр чохалыр, чәмијјәт әхлагча ејбәчәр һала дүшүр.

Н. Б. Вәзиров азадлыгла әхлагын арасында олан бу әлагәни гејд едәркән, азадлығы һеч дә анархија, өзбашыналыг кими баша дүшмәмишдир. Онун нәзаринчә азадлыг чәмијјәтин бүтүн үзвләринин варындан, мәнсәбиндән, вәзифәсиндән асылы олмајараг чәмијјәт гаршысында, «чамаат диваны» гаршысында ејни дәрәчәдә чавабдеһ олмаларындан ибарәтдир. Һамы ганун гаршысында бәрабәр һүгуглара малик олмалыдыр. Вәзирова көрә азадлыг будур, һүгуг бәрабәрлијидир. Һәгиги инсанијјәт јалныз инсанларын азадлығы шәраитиндә мүмкүндүр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Н. Б. Вәзировун 1905-чи ил 17 октјабр манифестинә олан мүнасибәти диггәти чәлб едир. Вәзиров «Ағачун» адлы мәгаләсиндә 17 октјабр манифестиндә чарын вә'д етдији азадлыглара садәлөвһчәсинә инаныб өз севинчини белә ифадә етмишдир: «Һүррријјәтин чилвә етмәси, әмәлә кәлмәк сәдасы гулағыма чатыбдыр, руһум тазаланыб... Узун чәкмәз, кәрбәлајы, јох олар арамыздан шәрарәт, хәтакарлыг, әмәлә кәләр инсанијјәт, елм, тәрбијәт, рәһм, инсаф! Бошалар һәбсханалар, мүсәлман гардашлардан бундан сонра һеч кәс дејә билмәз голум гүввәтлидир, аға мәнәм!.. ваj бәдрәфтарын һалына, сағ олсун чамаат диваны, јох олсун худпәсәндлик, шәрарәт! Јығылыныз мејдана милләт—вәтәнпәрәстләр, мәгами-инсанијјәтдир! Мәгами-елм вә тәрбијәдир, јашасын һүррријјәт! Чәһаләт дүшмәни, инсанијјәт јолдашы»[1].

Лакин Н. Б. Вәзиров аз сонра бу манифестин халгы алдатмаг үчүн бир кәләк олдуғуну дүшүндү вә көрдү. О, гыса вахтда һисс етди ки, «һүррријјәт мүрәххәс» олур. Бу

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фељетонлар, 1961, сәһ. 61.

мүнасибәтлә јаздығы мәгаләләрин бириндә Вәзиров азадлығын әлдән кетмәсини мүсибәт, бәла адландыраpаг јазмышды:

«Күн батды, ничат јолу бағланды... бир гәринә, јүз ил чүрбәчүр мүсибәтләрә дүчар олуб, хаби-гәфләтдә, чәһаләтдә галыб, имди зүлмәти көзләјирик. Чәми мәхлугдан кери, авара, сәркәрдан; бу мүсибәтләрин агибәти һәр бир гәдәмдә сүбут: јериндән галхан «мәнәм», «мәнәм» дејиб, кириб мејдана әлиндә хәнчәр, белиндә пишто (револвер), күн кечмир чаван чаван ардынча јох олур вә нечә оғланлар! Мәкәр бу, мүсибәт дејил?»[1].

Диггәти чәлб едән дикәр мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, Н. Б. Вәзиров азадлығы һәгиги инсани мүнасибәтләрин, о чүмләдән, инсанын әхлагча камилләшмәсинин мүһүм шәрти һесаб едәрәк, азадлыг уғрунда мүбаризә апармағын зәрури олдуғу фикринә дә кәлиб чатмышдыр. Бу фикир онда хүсусилә биринчи рус ингилабы илләриндә билаваситә ингилаби һәрәкатын тә'сири алтында јаранмышдыр. Ингилабын јүксәлиш илләриндә «Сағ олсун һүррријјәт уғрунда вурушанлар!» дејән Вәзиров ингилаби һәрәкат зәифләмәјә башларкән јазмышды: «Мејдана чыхан пәһләванлары көстәр мәнә, кәрбәлајы! Бал демәклән, әфәндим, ағыз ширин олмаз, аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг демәклә иш ашмаз...»[2].

Бу нөгтеји-нәзәрдән Н. Б. Вәзировун һәмин илләрдә Азәрбајчандан Дөвләт думасына сечилмиш нүмајәндәләр үчүн «Дәрвиш» имзасы илә јаздығы «Нечә кәлмә сөз үзвләримизә» адлы тапшырығы диггәти хүсусилә чәлб едир. Һәмин тапшырыгда Вәзиров Дөвләт думасына садәлөвһлүклә инам бәсләјиб, нүмајәндәләрә азадлыг уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә апармағы төвсијә етмишдир. Вәзиров буна ишарә едирди ки, мүти олдугча, азадлыг уғрунда фәал мүбаризә апармадыгча мәһрумијјәтләр артыр. О, һәмин нүмајәндәләрә үз тутуб јазмышды: «Јолунуз узагдыр, әфәндиләрим, ишиниз ағыр, зәһмәтли, көзүмүз јолда, ничаты сизләрдән көзләјирик. Јүз илин әрзиндә рус мәмләкәтиндә бир елә тајфа олмајыбдыр ки, онун ихтијараты әлиндән алынсын, о мәртәбәдә нә гәдәр ки, биз бәдбәхт һәмишә дөвләтә мүти мүсәлманыг, она көрә зәһмәтиниз һәддиндән зијада олачаг. Әввәлчә, о көһнә торлара ки биз дүшмүшүк, парә-парә

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фељетонлар, 1961, сәһ. 65.
[2] Јенә орада, сәһ. 51.

етмәлисиниз, санијән, тазә ихтијарат тәләб едиб алмалысыныз... Бу ишләрдә нә гәдәр фикирләр лазым! Зәһмәт, чидди-чәһд лазым... Јәгинимдир ки, орада чәми үзвләримиз лабүд кәрәк топлашсынлар, гејри чүр ола билмәз, чүнки чәми хәлгимизин дәрди муштәрәкдир. Чүмләнизин сәдасы бир кәрәк. Худанәкәрдә, ајрылыг олса, ишләр зај кедәр. Кединиз мәрдү мәрданә! Кириз мәрдү мәрданә мејданә!.. Кединиз, һәр сөзүнүзү кәмали чүр'әтлә сөјләјиниз, һеч бир шејдән горхмајыныз. Билиниз ки, һәр сөзүн архасында бөјүк бир чамаат дурубдур, бу чамаатин һәр бир фәрди варыны-јохуну сизин сөзләринизин, фикирләринизин, тәләбләринизин јолларында фәда етмәјә һазырдыр. О әфраддан бири дә мән Дәрвишәм. Бүтүн варым, јохум бир әба, бир сәччадә, бир кәшкүл вә бир дә нәчагдан (тәбәрзиндән) ибарәтдир. Бунларын чүмләсини сатыб јолунузда сәрф етмәјә һазырам...»[1].

Дөвләт думасы говулдугдан сонра өз үмидләринин боша чыхдығыны көрән Вәзиров чох мә'јус олмуш вә бу мүнасибәтлә јаздығы мәгаләләрдә мүстәбид һакимијјәтә гаршы өз дәрин нифрәтини бир даһа билдирмишдир. Бу мәгаләләрин бириндә Вәзиров азадлығы јер үзүнүн зинәти вә дүнјаны көзәл не'мәт адландырыб көстәрмишдир ки, азадлыг олмајан јердә әсарәт һөкмран олур, әсарәт һөкмран олан јердә исә әдаләт, вичдан арадан чыхыр, инсан шәхсијјәти амансыз сурәтдә тапдаланмаға башлајыр, әхлаги борч, мүрүввәт јаддан чыхыр, бир тәрәфдән ағаларын вәһшиләшиб гудузлашмасы, дикәр тәрәфдән «зәифләрин» өз инсан шәрәфинин тәһгир едилмәсинә, һәр чүр алчалдылмаја дөзмәләри чәмијјәти әхлагча мискин һала кәтирир.

Вәзиров өзүнүн бу фикирләрини ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишдир. «Дөвләт думасы бурахылды... һәмин су, һәмин дибчәк; чевир таты, вур таты... Атам оғлу, гардашым! Вај һалына, һәр јетән тазәдән олду аған, јахын кәлди, сал башыны ашаға, гој вурсун гапазы, олмаја-олмаја чаваб гајтарасан. Диван бәји кәлди, башла титрәмәјә: «Беләдир аға, сән бујуранды, мән нәкарәјәм, сәнин ајағын биләни мәним башым билмәз. Доғру дејирсән аға». Белә кәрәк олсун чавабын. «Кәтир» десә, билатә'хир кәлсин мејдана. Онсуз јарамаз, гардашым! Нә етмәли, фәләјин үзү гара олсун. Началнијә раст кәлдин, дүш

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлары, сәһ. 75—76.

торпаға бир дилимә сөјлә: атам, анам, бачым, гардашым, балача балаларым сәнә гурбан, а началник, ајагларынын торпағына фәда олум, а началник, евим-ешијим, мал-дөвләтим сәнә гурбан, а началник!». «Кәтир десә, о саат кәтир, нечә кәтирәсән ки, көрән олмасын дәхи мәсләһәтдир. Жандармы көрәндә (жандарм нәфәси бәдәнимә ләрзә салыр), атам оғлу, гардаш нә шири шур, нә дидари-әрәб, елә гачарсан ки, Короғлу елә гачмағы тамам өмрүндә бачармајыб. Атам оғлу! **Һүрријјәт јер үзүнүн зинәтидир. Худавәнди-аләмин әввәл-ахыр тәк көзәл не'мәтидир, әлдән кетди әсарәт кәлди араја, әсарәт олан јердә инсан дөндү бир јыртычы һејвана, вај зәифләрин һалына»**[1].

Бурадан көрүндүјү кими, Вәзировун шәрһиндә азадлыг ичтимаи мүһитин мүсбәт әхлаги сифәтләрин формалашмасы үчүн әлверишли олуб-олмадығыны мүәјјән едән амилдир. Азадлыг олмајан јердә инсанларын мә'нәвијјатча зәнкинләшмәси үчүн шәраит олмадығы кими, әхлагча сафлашмасы үчүн дә шәраит јохдур. Чүнки әсарәт јалныз ағалыг вә көләлик әхлагы доғура биләр. Әкәр азадлығын мәһсулу камаллылыг, ағыллылыг, әдаләтлилик, гаршылыглы әмәкдашлыг, һуманизм, мүбаризлик, шәрәфлиликдирсә, әсарәтин мәһсулу чәһаләт, ловғалыг, тәкәббүрлүлүк, инсафсызлыг, мәрһәмәтсизлик, шәрәфсизлик, һагсызлыг, јалтаглыг, мүтилик, итаәткарлыг кими мәнфи әхлаги сифәтләрдир.

Н. Б. Вәзиров өзүнүн бәдии әсәрләриндә дә азадлыг олмајан јердә, инсанларын һүгугча бәрабәрлији тә'мин олунмамыш чәмијјәтләрдә азғынлығын нә дәрәчәдә шиддәт етдијини көстәрмишдир. Бу чәһәтдән онун «Ады вар, өзү јох» комедијасы чох характерикдир. Комедијада тәсвир олунан мүлкәдар Чәннәтәли ағанын аиләсиндә һеч бир кәс нөкәрләри инсан һесаб етмир, онлара бир иш һејваны вә ја ев әшјасы кими бахырлар. Аддымбашы нөкәрләр дөјүлүр, инчидилир вә тәһгир олунурлар. Һарынлашмыш мүлкәдар Чәннәтәли аға, арвады Ханпәрвәр бәјим, оғлу Һејдәргулу аға нөкәрләри дөјмәкдән һәзз алырлар. Н. Б. Вәзиров комедијанын биринчи пәрдәсиндә мүлкәдар аиләсиндәки бу әхлаги ејбәчәрлији белә тәсвир етмишдир: Бир күн бекар, авара, түфејли һәјат кечирән, Һејдәргулу аға нөкәрләрдән Шаһгулуну мәчбур едир ки, «гара көпәјин ағзыны јаласын». Шаһгулу буну етмәдикдә Һеј-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 83.

дәргулу аға ону дөјүр. Нөкәр буна дөзә билмәјиб азғынлашмыш Һејдәргулу ағадан шикајәт етмәк үчүн онун валидејнләринин јанына кәлир. Чаһил валидејнләр бу азғын оғуллары—Һејдәргулу ағаны тәнбеһ етмәк әвәзинә бунунла фәхр едирләр.

Һәмин комедијада Н. Б. Вәзиров мүлкәдар аиләсиндәки әхлаг позғунлуғунун горхунч мәнзәрәсини тәсвир етмәклә бәрабәр, һәм дә азадлығын олмадығы шәраитдә рәијјәтләрин өзләринә јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн һәддиндән артыг алчалдыгларыны, һәр чүр тәһгирә дөздүкләрини гејд едир. Нөкәр Шаһгулу «Аға, башына дөнүм, һансы отаға кирирәм мәни гапазлајырлар»—дејиб, бунунла кифајәтләнир. Рәијјәт Мәһәммәдвәли азачыг торпаг саһәси әлдә етмәк үчүн ашкар сурәтдә өз әгидәсинин әксинә олараг, һәддиндән артыг јалтагланыб «Аға, башына дөнүм, сәнин ки, адын бизим үстүмүздәдир, шүкүр аллаһа, кефимиз чох көкдүр. Аллаһ сәнин көлкәни бизим үстүмүздән әскик еләмәсин» дејир, аға илә бир стол архасында отуруб чөрәк јемәји өзүнә «гәләт еләмәк» һесаб едир, тәбии олараг ағаны чох јүксәк, әлчатмаз, өзүндән гат-гат үстүн бир адам сајыр, еjни заманда о, чох јаланчы вә копчудур. Мәгсәдинә чатмаг вә ағанын јанында өзүнү көстәрмәк үчүн јалтаглыгдан башга һәм дә јалана, копчулуға әл атыр, губернаторун она «нәлбәки бојда медал» вә'д етдијини сөјләјир.

Фиридун бәј Көчәрлинин әсәрләриндә дә азадлыгла әхлаг вә үмуми тәрәгги арасында әлагәдән кениш бәһс олунур. О да Вәзиров кими чарын 17 октјабр манифестиндәки вә'д етдији азадлыглардан һәддиндән артыг мәмнун олдуғуну билдирмишдир. Мәгаләләриндән бириндә о јазырды: «Октјабрын 17-дә е'лан олунан һүррријјәт вә азадлыг Гафгазијада, демәк олар ки, һамыдан артыг күрчүләрә тә'сир едиб, һамыдан зијада онлары чүнбүш вә һәрәкәтә кәтирди... О күндән бәри «Сағ олсун һүрријјәт, сағ олсун иттиһад, иттифаг, гардашлыг вә азадәлик» сәдасы кәндләрдә вә шәһәрләрдә бөјүкдән тутмуш хырда ушаглара кими һәр бир синфи-хәлгин дилләриндә чари олмагдадыр.

Азадәлик севән, гардашлыг ахтаран, иттиһад вә иттифаг арзусунда олан милләти ким истәмәз, ким белә милләтә афәрин охумаз?»[1].

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 106.

Ф. Көчәрли өз һәмвәтәнләри арасында азадлығын олмамасына чидди тәәссүфләнәрәк вә бунун үмуми тәрәгги ишинә, әхлаг тәрбијәсинә чидди мане олдуғуну гејд едиб көстәрирди: «Көрәсән, аја, бизим мүсәлманлар да өз гоншулары күрчүләр кими бу фәрәһәфза вә һәјатбәхш азадәлик хәбәрини ешидиб шадлыг едирләрми вә аз-чох тәрәгги јолуна дүшүбләрми? Онларын да миллијјәт һисси вә гејрәт дамары ајылыбдырмы?.. Вәтәндашларымын дүнјадан бихәбәр олмагларыны, чәһаләт вә зәлаләт дәрјасында зар вә зәбун галмагларыны мүшаһидә едиб, пәришанһал олдум. Онларда нә һүрријјәтдән бир хәбәр, нә иттиһад вә иттифагдан бир әсәр көрмәдим... Бурада мән, биләкс, иттиһад әвәзиндә ихтилаф, иттифаг јеринә нифаг, гардашлыг јеринә дүшмәнчилик, бүғз вә әдавәт, һүрријјәт әвәзиндә үбудијјәт вә дәнаәт көрүб, үрәјим гәм вә гүссә илә долду»[1].

Биринчи рус ингилабынын тә'сири алтында маарифчиләр халгы өз азадлыглары уғрунда мүбаризәјә чағырыр вә азадлығы мә'нәви тәрәггинин башлыча амили һесаб едирдиләр.

«Бизә нә лазымдыр» адлы мәгаләсиндә М. П. Маһмудбәјов биринчи рус ингилабыны алгышлајыб јазмышды:

«Бу ахыр вахтадәк биз Русија мүсәлманлары өз милли еһтијачларымыздан вә чамаәт ишләримиздән әсла хәбәримиз јох иди. Бунун сәбәби исә чох да бизим биталәтимиз декил иди. Истибдад бојундуруғу бизи бир һала кәтирмишдир ки, нә олдуғумузу, нә үчүн мәишәт етдијимизи, милләтимизин сәадәти нәдә олдуғуну фикир етмәјә бизләрә фүрсәт галмамышдыр. Лакин бу ахыркы ики илдә Русијада зүһур едән чүнбүшүн вә һүрријјәт јолунда төкүлән ганларын бәрәкәтиндән биз дә бир гәдәр асудә нәфәс алдыг, ајылдыг, анладыг ки, кәрәк бирләшәк, кәрәк бирликдә еһтијачларымызын дүзәлмәсинә чалышаг, өзүмүзә кәләчәк сәадәт үчүн јол арајаг»[2].

Мәгаләнин сонунда М. Маһмудбәјов өз һәмвәтәнләрини чар һөкумәтинә үмид бағламамаға, ингилаби һәрәкатда иштирак едиб, өз бәшәри вә милли һүгуглары уғрунда мүбаризә апармаға чағырырды. О, биринчи Рус

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 107.
[2] «Рәһбәр» журналы, № 1, 1906.

ингилабынын Русијанын һәјатында јени бир мәрһәлә олдуғуну гејд едиб јазырды:

«... Инди Русијанын һәр бир гөвми, һәр фиргәси өз ишләрини ичтимаи јерләрдә, үмуми мәчлисләрдә һәлл едир, инди Русија јени бир һәјата гәдәм гојуб—үмумиjјәти-ичтимаиjјәт һәјатына. Даһа һөкумәт мәркәзиндән дәрдләрә дәрман, еһтијачлара әлач көзләмәк вахты кечиб. Бунун үчүн биз мүсәлманлар да үмумиjјәтлә ичтимаиликдә кәрәк иш көрәк. «Јек бам до һава» олмаз. Бүрократларын инсафына бел бағламаг әглдән узаг шејдир. Бу вахта гәдәр динмәз әкләшмәкимиз, бу вахта гәдәр милли еһтијачларымыздан өтрү сәс чыхартмамағымыз гејриләринин нәзәриндә бизи белә бир һәгарәтә салыб ки, бирдән биз дә бир еһтијач тәләбиндә оланда, бир дә бир ичтима дүзәлдәндә һәрә бир тәрәфдән—«ај аман, гојмајын, мүсәлманларын фикри бир әлаһиддә ишдәдир» гышгырыг салыр»[1].

Үмумиjјәтлә маарифчиләримиз белә бир әгидәдә олмушлар ки, азадлыг олмајан јердә әхлаг корланыр, инсанлар ағалара вә рәиjјәтләрә бөлүндүкчә әхлаг да ја гудурған, һәјасыз, чәһаләтпәрәст аға әхлагы, ја да ки, мүти, итаәткар көлә әхлагы олур. Инсан сијаси, игтисади чәһәтчән башгасындан асылы олдугча, өз һүгуглары, өз азадлығы уғрунда өлүм-дирим мүбаризәси апармадыгча, асылылыг ону ән алчаг әхлаги һәрәкәтләр етмәјә вадар едәчәкдир. Онларын нәзәринчә инсан чәмиjјәтдә мүстәгиллик, сәрбәстлик әлдә етмәсә гудурғанлығы, инсафсызлығы, јалтаглығы, икиүзлүлүјү, јаланчылығы, шәрарәти вә башга бәд әмәлләри арадан галдырмаг, инсанларын әхлагыны сафлашдырмаг олмаз.

ЈҮКСӘК ӘХЛАГИ БОРЧ. ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ВӘ ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУ ИДЕЈАЛАРЫ

Кечән әсрин сону—әсримизин башланғычындакы маарифчиләрин мәдәни ирсиндә јүксәк әхлаги борч һаггында фикирләр мүһүм јер тутур. Маарифчиләрин әсәрләри илә садәчә олараг илк танышлыг белә көстәрир ки, онлар өз сәләфләри М. Ф. Ахундов вә Һ. Б. Зәрдабинин бу барәдәки фикирләрини давам етдирәрәк вә онларла там ејни мөвгедә чыхыш едәрәк ән јүксәк әхлаги борчу халга, вәтәнә хидмәтдән ибарәт һесаб етмишләр. Өз халгынын

[1] «Рәһбәр» журналы, № 1, 1906.

мадди вә мәдәни тәрәггиси уғрунда, халгы әсарәт вә чәһаләтдән хилас етмәк уғрунда мүбаризәни маарифчиләр ән јүксәк әхлаги вәзифә сајараг, тәләб етмишләр ки, инсанын бүтүн галан әхлагы вә давранышлары бу бөјүк, үлви вә шәрәфли вәзифә илә ујғунлашмалыдыр. Халга, вәтәнә хидмәт бу дөвр маарифчиләринин әсәрләриндә чох кениш мә'нада гојулур вә бу проблем јалныз јүксәк әхлаги борчу дејил, һәм дә өзүндә инсан һәјатынын мә'насыны вә хошбәхтлик проблемини еһтива едир. Бу проблем бундан башга онларын әсәрләриндә шәхси мәнафе илә үмуми мәнафејин әлагәләндирилмәси һаггындакы вачиб әхлаги мәсәләни дә әһатә едир. Халга, вәтәнә хидмәтин маарифчиләр тәрәфиндән бу чүр јүксәк әхлаги борч һесаб едилмәси тәсадүфи дејилдир. Онларын дөврүндә Азәрбајчанда һөкм сүрән әсарәт, чәһаләт, мадди вә мәдәни керилик, аиләдә, мәишәтдә көк салмыш мүртәче адәтләр өлкәнин бүтүн мүтәрәгги адамларындан өз һәјатыны тамамилә вә тәрәддүдсүз халгы бу кериликдән вә әсарәтдән хилас етмәјә сәрф етмәји тәләб едирди. Маарифчиләрин дөврүндә бүтүн намуслу адамларын бундан јүксәк вәзифәси ола билмәзди. Мәһз онларын һамысы истиснасыз олараг, халгын сәадәти уғрунда мүбаризәни өз һәјатларынын мә'насы һесаб етмишләр.

Диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, маарифчиләр халга хидмәтдән бәһс едәркән, биринчи нөвбәдә зәһмәткеш халга, фәһләләрә вә кәндлиләрә хидмәти нәзәрдә тутмушлар. Онлар чәмиjјәт һәјатынын зәһмәткешләрин әмәјиндән асылы олдуғу фактыны дөнә-дөнә гејд етмишләр. М. П. Маһмудбәјов Бакыда нәшр олунмаға башлајан болшевик гәзети «Тәкамүл»ү алгышлајыб јазмышды:

«... Гәзетин мәсләки ишчиләрин мәнафејини көзләмәк вә онларын һүгугуну мүдафиә етмәкдир. Нә көзәл мәгсәд, нә али мәрам! Һәгигәтдә ишчи, әкинчи вә касыб фиргәләринин мәнафејини көзләмәк вә һүгугуну мүдафиә етмәк һәр бир гәзет вә журналын ән биринчи вәзифәләриндән кәрәк олсун. Бу фиргәләр о фиргәләрдир ки, онларын әмәкләриндән, алынларынын тәриндән вә әлләринин габарынын бәрәкәтиндән чөрәк јејириз, палтар кејириз, тағлы евләрдә истираһәт едириз. Бунларын нәфини көзләмәк вә һүгугуну мүдафиә етмәк мүгәддәс вәзифәдир»[1].

[1] «Рәһбәр» журналы, № 2, 1906.

Ф. Көчәрли «Мәишәтимизә даир» мәгаләләринин бириндә еіни фикирләри тәкрар едәрәк көстәрмишди: «Һәгигәтдә бизим дирилијимиз, мајеји һәјатымыз вә ејши-ишрәтимиз бу гара рәијјәт адланан күруһун пүрмәшәггәт зәһмәтинә бағлыдыр. Бунлар бизә мадди тәрәфдән раһатлыг, әмнијјәт вә асајиш вердикләри кими, зиндәканлығымыза лазым олан мајәһтачы мүһәјја гылдыглары кими биз дә әвәзиндә борчлујуг ки, бунлара руһанијјәт вә мә'нәвијјат чәһәтинчә гуллуг едәк, бунларын һаггында олунан зүлм вә ситәми дәф едәк, руһларынын вә ағылларынын тәрәгги вә тәрбијәсинә сәрфи-һүммәт көстәрәк»[1].

«Гаранлыгда галанларымыз» адлы мәгаләсиндә Ф. Көчәрли бу фикри даһа габарыг шәкилдә ифадә едәрәк, Крыловун «Ағачын јарпаглары вә көкләри» тимсалындан истифадә етмиш вә зәһмәткешләри чәмијјәтин «көкләри» адландырмышды. О јазырды: «Бу тимсалы бурада зикр етмәкдән мурадымыз будур ки, бизим мүсәлманларын нүчәба вә әһли-кәмалы көкләри вә ришәләри мәнзиләсиндә олан рәијјәт тајфасыны, экинчи вә чүтчү гардашларыны унудуб, билмәррә онларын гејдинә галмазлар вә һәтта биз онлара бир нөв нифрәт вә һәгарәт көзү илә бахыб, онлары хар вә зәлил тутуруг. Мајеји-һәјатымыз вә сәбәби-ејшү зиндәканымыз олан зираәт әһлинә «гара рәијјәт» ады гојуб, онлардан өзүмүзү кәнар тутуруг вә онлар илә үлфәт вә мүлагат етмәји кәсри-шанү шәрафәт һесаб едирик. Анчаг өз заһири камал вә тәрбијәмизлә, нәчабәтимизлә, тәзә модада тикилмиш либасымызла вә мүзәјјән вә мүнәггәш отагларымызла ифтихар вә сәркәшлик едиб, гаранлыгда галан, чәһл вә наданлыг чәнкиндә зар вә зәбун олан гардашларымызын дад вәһарајына јетишмирик»[2].

Өзүнү «гулами-милләт» адландыран Н. Б. Вәзиров бунда исрар етмишдир ки, јүксәк әхлаглы адам јалныз о адамдыр ки, о өзүнүн бүтүн һәрәкәтләрини халгын тәрәггиси ишинә табе етсин, халгын мәнафејини өз мәнафејиндән үстүн тутсун, халгын әсарәтдән хилас олмасы үчүн өз малыны вә чаныны мүзајигә етмәсин. Әксинә, халгын, вәтәнин талеји илә марагланмајан, кечә-күндүз өз шәхси мәнафеләри барәдә дүшүнән, халгын авамлығындан өз нәфи үчүн истифадә едән худпәсәнд адамлары о, әхлагсыз адамлар һесаб етмишдир. Вәзиров бир әхлаги кејфијјәт олмаг үзрә худпәсәндлији мәһз бу мөвгедән кәскин тәнгид етмишдир.

[1] «Тәрәгги» гәзети, № 131, 19 декабр 1908.
[2] «Иршад» гәзети № 58, 2 март 1906.

Н. Б. Вәзиров халга, вәтәнә хидмәти јүксәк әхлаги борч һесаб едәркән белә бир нөгтәдән чыхыш едирди ки, халга хидмәт, вәтәнә мәһәббәт инсаны һејвандан ајыран мүһүм әламәтләрдән биридир. Һәр бир һејван да өзүнә јемәк, јатмаг јери вә с. ахтарыр. «Тәбиәтин тачы» олан инсан јалныз өз јемәјинин, өз мәнзилинин, өз ејши-ишрәтинин, өзүнә вар-дөвләт јығмағын гајғысына галса, онда ону һејвандан нечә ајырмаг олар?! Инсанын шәрафәти ичтимаи гејдинә галмагдадыр. Бу проблем Вәзировун әсәрләринин ана хәттини тәшкил едир. Онун өзүнүн чәһаләтә, керилијә, авамлыға гаршы бир нечә илләр әрзиндә апардығы ардычыл вә гәтијјәтли мүбаризә дә бунунла изаһ едилмәлидир. Вәзиров о заман Азәрбајчанда халгын сәадәти уғрунда, онун мүтәрәгги инкишафы уғрунда мүбаризәнин чәһаләтә вә зүлмәтә гаршы мүбаризәдән ајрылмаз олдуғуну дөнә-дөнә гејд етмишдир.

О, мүсәлман өлкәләриндә олан дурғунлугдан, кериликдән бөјүк бир кәдәрлә бәһс едиб јазмышды:

«Дизләрими гучуб тәнһа әјләшмәк чохдан адәтимдир. Бу гәрар илә отуруб мәнзилдә бир күн хәјалыма кәтирдим јер үзүндә олан мүсәлман гардашларымын һаләти-һазырыны. Нә көрдүм? Һәр јердә зүлмәт, чәһаләт, көрдүм, тирјәк көрдүм, бәнк көрдүм, зүлм көрдүм, бирәһм, бимүрүввәт, кәмфүрсәтлик көрдүм... һагг сөзү горхуда көрдүм. Шикајәтләндим: худаја, бу гәзәб көјдәнми бизә кәлиб, багидирми, ја бизим үчүн бир ничат јолу вар»[1].

Бу ничат јолуну Вәзиров елмдә, маарифдә, ән јахшы әхлаги сифәтләрин ашыланмасында көрүрдү. Буна көрә дә онун нәзәринчә халгы бу вәзијјәтдән чыхармаға чәһд етмәјәнләр халгын сәадәти, вәтәнин тәрәггиси уғрунда лазымынча мүбаризә апара билмәзләр. Вәзиров өз мүасирләринин елмсизлијиндән, чәһаләт ичәрисиндә боғулдуғундан, көһнә адәтләрин халгын тәрәггисинә мане олдуғундан шикајәтләниб јазмышды:

«Бәндә мәхсус һәрдәм тәнһа отуруб фикр едирәм, худавәнда, бизим ахырмыз нечә олачаг, әглимиз ата-баба әгли, кетдијимиз ата-баба јолу: һеч бир дәјишмәк јох-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 49.

дур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөјүшдүрүб, ит боғушдуруб, гуршаг тутдуруб, дәрвиш нәглинә гулаг асыб, гызылгуш сахлајыб күнләрини кечирдиб, биз дә ки, бу јолу кедирик, тәләф олачағыг. Сәбәб ки, замана дәјишилиб... Бәс биз һачан өз дәрдимизин әлачынын далынча олуб ушагларымыза елм өјрәдәчәјик. Биз мүсәлман тајфасында иттифаг вә һәмијјәт олса мәктәбхана үчүн илдә ијирми мин манат чәм етмәк чәтин дејил. Елә бәјзадәләримиз вар ки, бир отурума дөрдашыг ојнајыб 100 манат удуб, удузурлар. Елә ханзадәләримиз вар ки, Иван Иваничи гонаг етмәјә артыграг хәрч едир ја она хош кәлән халыны вә ја аты она бағышлајыр. Һәр бир шәһәримиздә илдә 10—15 имам еһсаны верән олур ки, јоғунбојун моллалары, шишпапаг тачирләри, бөјүкгуршаг һачылары, гызыл тәкбәнд нүчәбалары чајлајыб, пиловлајыб јола салыр, бәс белә еһсаны аллаһ гәбул едәрмиш, фүгәраларын ушаглары үчүн бина олунан мәктәбханаја олунан еһсаны гәбул етмәз имиш!»[1].

Буна көрә дә бүтүн маарифчиләр халгы бу чәһаләтдән гуртармаға сә'ј етмәјәнләри, халгын талејинә лагејд оланлары, халга хидмәт етмәји өзүнә борч билмәјәнләри кәскин тәнгид атәшинә тутмушлар.

Фиридун бәј Көчәрли зәһмәткешләрин авамлығындан нәфбәрдар олан бәјләри, мүлкәдарлары кәскин тәнгид атәшинә тутараг јазырды: «Белә гаранлыг аләминдә јашајан гөвм вә тајфанын, әлбәттә, ишләри дә гаранлыг, фәна вә әһәмијјәтсиз олачагдыр. Бурада һәр кәс өз хырдача ишләринин далынча олуб, беш күнлүк өмүрләри үчүн гүввәти-лајәмут чәм етмәкдәдир вә бу јолда чүмләнин сә'ји вә тәлашы, һүммәт вә гејрәти бир-бирини алдатмаг, бир-биринә тор гурмаг вә бир-биринин ганыны сормагдыр... дәриси сојулан вә ганы сорулан гара рәијјәт тајфасы олур; јә'ни о синиф олур ки, онун елми вә билији вә тәчрүбәси вәһшиләрә вә гансоранлара нисбәтән аздыр, һансылар ки, авам вә садәдил олдугларына көрә тез тора дүшүр.

... бизим алинәсәб ағазадә вә ханзадәләримиз... рәијјәт тајфасынын һәмишә вәһши һалында вә зүлмәт аләминдә галмаларыны өзләри үчүн ејни-сәлаһ көрүбләр; та ки, онларын авамлығы илә нәфбәрдар олуб мә'рифәт... ишығынын вә елм нурунун онларын ичинә дахил олмасына сәдд чәкиб, мәманәәт көстәрибләр вә әл'ан көстәрмәкдәдирләр.

Нечә вахт бундан мүгәддәм һәгир бөјүк бир мүлкәдар бәј илә дәһат әһлинин чәһаләт вә авамлығындан бәһс едиб, она мәсләһәт үзү илә тәклиф еләдим ки, өз кәндиндә рәијјәт ушагларынын тә'лими үчүн бир мәктәб ачдырсын.

Бизим бу тәклифимиздән чәнаб бәј мүтәғәјјир-һал олуб, итаб илә чавабында бизә деди ки, филанкәс, сән наһаг јерә белә сөзләри бизим чамаатын ичиндә данышырсан вә араларына иғтишаш салырсан. Рәијјәт тајфасына охумаг-јазмаг нә лазымдыр. Сөзүн доғрусуну билмәк истәјирсән сәнә дејим: «Мән һеч вахт истәмәрәм ки, мәним рәијјәтим елмли вә ганачаглы олсун. Ондан мәнә вә өвладыма нә фајда? Мән әл'ан өз мүлкүмүн ичиндә бир балача падшаһам, һәр нә истәјирәм еләјирәм. Һәр гисим әмр мәндән садир олса, тәбәәләрим она сөзсүз, суалсыз әмәл едирләр. Онлар зәһмәт чәкир, ишләјир, мән дә раһат јејиб падшаһ кими доланырам. Дүнја башдан белә јаранызбдыр: «Бири зәһмәт чәкиб газаныр, бири дә раһат отуруб јејир». Ким истәр падшаһлығыны әлдән версин? Ким истәр өз мәмләкәтиндә елм охутмагла хәјанәткар сосиалистләр әмәлә кәтирсин, фәсад тохумуну әксин?!

Әлбәттә, сәркарын бу батил е'тигадда олмағы онун өз авамлылығыны дәхи көстәрир. Ишин заһирини көрүб, батининә елм јетирә билмир вә дүшүнмүр ки, чамааты һәмишә авамлыгда сахламаг олмаз...»[1].

Марағлыдыр ки, Ф. Көчәрли Азәрбајчанда о заман мөвчуд олан керилијин сәбәбини дә худпәсәндликдә, јүксәк әхлаги борчун—халга хидмәтин унудулмасында көрүрдү. О, бөјүк бир тәәссүф һисси илә гејд едирди: «Бу сүстлүјә, бу ачизлијә, бу бир нөгтә үзрә донуб галмаға үмдә сәбәб... чамаатымызы тәшкил едән һәр бир синфин өз дарча вә гаранлыг даирәсиндә күзәран етмәји олубдур, һәр бир фиргәнин өз мәхсуси кар-барынын, нәф вә сәлаһынын вә доланачағынын далынча тәлаш етмәси олубдур. Рәјасәт вә һөрмәт иддиасында олан руһани аталарын вә аличәнаб ағаларын һирси, гәрәзи, тамаһы вә күтбејинлији олубдур.

Милләт гејдинә галан, чамаатын нәф вә сәлаһыны мү-

[1] «Әкинчи» гәзети, № 8, 1877.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, Бакы, сәһ. 163—169.

лаһизə едəн, онун дəрд вə мəрəзлəринə чарə ахтаран олмајыбдыр. Аталардангалма иттифага мəхсус көзəл мəсəллəр унудулуб, нифаг вə ихтилафа мəнсуб оланлары: «Ел үчүн ағлајан көзсүз галар», ја «Мəндəн өтдү јолдашыма дəјди—кула ки, саман чувалына дəјди» кимилəри дəркуш олубдур вə мүсəлман гардашлар онларын мəзмунунча јек-дикəри илə рəфтар етмəкдəдирлəр.

Бу минвал үзрə бизлəр өз даирəмиздəн кəнара чыхмајыб, бир-биримизə тəлə гуруб, шəхси мəнфəəтимиз үчүн бир-биримизин ајағыны чəкмəкдə, бир-биримизə гују газмагда икəн гејри миллəтлəр кəлиб бизи тапдалајыб кечиб кедиблəр»[1].

Нəчəф бəј Вəзиров да Көчəрли илə ејни мөвгедə чыхыш едирди. О да худпəсəндлији, «Мəндəн өтдү, гардашыма дəјди, елə билдим саман чувалына дəјди» дејəнлəри, «Күфтə-бозбашы јејиб дүнја алəми вечинə алмајанлары» һејвана бəнзəдиб, онлары əн əхлагсыз, əн рəзил вə һəм дə əн бəдбəхт адамлар һесаб етмишдир. Бу мəсəлəјə һəср едилмиш фелјетонларынын бириндə Н. Б. Вəзиров белəлəри һаггында јазмышды:

«Кенə нə фикрə кетмисəн, Аға Дəрвиш! Бəс дејил? Мəкəр билмирсəн ки, ел дəрди чəкəнин көзлəринə ган дамар? Өзүнү нə үчүн өлдүрүрсəн, атам?

— Кəрбəлаји, бағышла мəни, бу мəсəлə көһнə мəсəлəдир вə инсана лајиг дејил: һəр кəс ел дəрди чəкмəсə, мүсəлман гардаш мəни əфв етсин, адына өкүз демəк олар... Сəхавəт инсанијјəт јолдашыдыр: инсанијјəтин мизаны сəхавəтдир, бəхшајишдир. Миллəт јолунда вардан, јохдан кечмəк һəр бир ибадəтдəн учарагдыр. Нəчабəтə сүбут-сəхавəтдир, көмəкдир, сиваји бир гејри јүксəк не'мəт дүнјада јохдур»[2].

Н. Б. Вəзиров бу фикри башга мəгалəлəриндə дə тəкрар етмишдир. О, өмрүн мə'насыны пул топламагда көрəнлəрə ачыг нифрəт етдијини кизлəтмəјəрəк, бу адамлары əхлагча мискин, мə'нəвијјатча позғун адамлар һесаб етмишдир. «Дəрвиш» имзалы фелјетонларынын бириндə Вəзиров дүнјада əн көзəл не'мəтин нəдəн ибарəт олмағы барəсиндə варлыларла өзүнүн мүбаһисəсини белə нəгл едир:

«... Мəнзилдə бир хејли сөһбəтдəн сонра орталыға

[1] *Ф. Көчəрли.* Сечилмиш əсəрлəри, səһ. 188—189.
[2] *Н. Б. Вəзиров.* Мəгалə вə фелјетонлар, səһ. 73—74.

күфтə-бозбаш кəлди, гөфтку ширинлəнди... гонаглардан бири суал етди ки, Аға Дəрвиш сəн бир чаһандидə, күһəнсал адамсан, бујур көрəк дүнјада не'мəтлəрдəн һансы көзəлрагдыр? Мəн суала чаваб вермəмиш саһибиханə бујурдулар ки, дүнјада пулдан ширин, ләззəтли, көзəл шеј јохдур вə һеч вахт ола да билмəз. Пулсуз адам аллаһ вара Əрəсту олсун, ја Бəһлули-Данəндə олсун, нə фајда! Онун əглиндəн, камалындан нə чыхар! Хејр, бу дүнјанынкы бишəкк шүбһə пулдур, чаным пул, вəссəлам, нəғмə тамам...

Чəнабын бу сөзлəрини һəзəрат тəсдиг етдилəр. Мəн əрз елəдим ки, дөвлəт јахшы шејдир, һəркəһ саһиби саһиб ола вə бир дə, ағаларым, бу барəдə инсан үч гисим олар: бири һəр күн газандығыны јејиб, сабаһ аллаһ кəримдир—дејəр, бири бир шеји гара күн үчүн кəнара атар, бириси дə соған-чөрəјə, дуз-чөрəјə, гуру балыға гане олуб, бөјүк дөвлəтлəр чəм едəр...

— Хејр, елə олмаг да бир шеј дејил, дүнјада истираһəт дə лазымдыр. Бу сөзлəри чəнаб Кəрбəлајы, аға, һачы бујурдулар. Сəнин милјонун ола һеч олмазса шорпа да јемəјəсəн, елə олмаз ки, күнорта бир балача гəлјаналты һəрнəдəн олса олсун, амма ахшам абикушт олмаса мəн һеч јата да билмəрəм. Белə дејил, аға Дəрвиш?

— Хејр аға, белə дејил. Дүнјада һəр шејдəн көзəлраг наəлачлара көмəк етмəкдир...

— Көрдүнүз, Дəрвиш өзүнə тəрəф чəкди.

— Əстəгфруллаһ, ағалар, мəн ағзы көпүклү, мејданларда нəгл едəн Иран дəрвишлəриндəн дејилəм, лə'нəтүлла, мəн **гулами-миллəтəм.**

...Хиргəву сəччадарə дадəм бə мej, əз хəрабат зəмдəм хуммар вар (јə'ни ибадəт палтарыны мејə вериб, шəрабханадан хумар һалда чыхдым—*З. К.)* Ағалар. Меј бурада бə мə'наји мəһəббəтдир вə о шəхсин шə'ниндə охунур һансы ки, инсанијјəт јолунда, миллəт јолунда чаныны гурбан етди. Мəн Дəрвиш, о гејрəтə, о намуса нөкəрəм. Нə гəдəр чаным сағдыр, гулами-миллəтəм»[1].

Нəчəф бəј белə бир мөһкəм əгидəдə олмушдур ки, халгын сəадəти уғрунда мүбаризə, ејни заманда шəхсијјəтин өз хошбəхтлији уғрунда мүбаризəсидир. Чүнки халг əсарəтдəн хилас олмадыгча ајры-ајры адамлар хошбəхт ола билмəзлəр. О, фелјетонларынын бириндə өз гəмкин-

[1] *Н. Б. Вəзиров.* Мəгалə вə фелјетонлар, səһ. 34—35.

лијинин, пәришанлығынын сәбәбини изаһ едиб јазмышды:

«Мүсәлман гардашларымын кәсаләти, чамаат ишинә кәммејл олмағы мәни бу һала салыб, ичтимаи ишдән өзүмүзү кәнара чәкиб **инсафын, вичданын** башындан басыб, «бизә нә борч» дејиб, сакит әјләширик! Бу заманәдә дүнја ишиндән хәбәрдар олан кәс дејә биләрми ки, «мәндән өтдү, гоншума дәјди, елә билдим ки, саман чувалына дәјди». «Бу күн гоншуна дәјән ох, сабаһдан сәнә дәјәчәк, гардашым!»[1].

Ејни заманда Вәзиров бир нечә дәфә буну да гејд етмишдир ки, хәстә олан евдә раһатлыг јохдур. Бәдбәхтләр арасында хошбәхтлик гејри-мүмкүндүр.

Вәзиров мөһкәм әмин иди ки, халг өз өмрүнү онун сәадәти уғрунда мүбаризәјә сәрф едәнләри һеч вахт унутмајачагдыр. Халгын маарифләнмәси ишинә хидмәт едәнләрә мүрачиәт едиб јазмышды ки, «Јә'гин билин, ағаларым, сиз рәһләт едәндән сонра адыныз итмәјиб баги галачаг вә һәмишә сизә рәһмәт охуначаг, әләлхүсус инди дуачы, сонра рәһмәт охујанлар сиз бина етдијиниз мәктәбхананын шакирдләри олачаг вә нечә олмасынлар күчәләрдә ахыры пуч бисәрү па галан ушаглар елм охујуб кәләчәкдә адам олачаглар»[2].

Бунунла әлагәдар олараг гејд етмәк лазымдыр ки, Н. Б. Вәзиров кәләчәкдә шәрг халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын тәрәггисинә, елмә, маарифә говушмасына дәрин инам бәсләмишдир. Бунун үчүн онун рә'јинчә јалныз биркә сә'ј көстәрилмәси зәруридир. О, халгын гәфләтдән ојаначағына шүбһә едәнләрә чаваб вериб јазмышды:

«Чәмаәтимизин арасында иттифаг ола, һүммәт ола, чәһаләтдән беш илдә биз хилас оларыг. Тифилләримиз күчәләрдә бисәрү па галмазлар, өзкәләрә дә мөһтач олмарыг»[3].

Н. Б. Вәзиров һәм дә гәти әмин иди ки, вар-дөвләт топламагла, чохлу пул јығмагла хошбәхтлик әлдә етмәк олмаз. О, «сандыглары үстә әјләшиб, јахын кәлмә дејиб чығыран» дөвләт саһибләрини, «сәхавәт ләззәтиндән мәһрум бәдбәхтләри» хәбәрдар едәрәк јазмышды:

«Еј әлиндә ихтијар олуб, ејши-ишрәтә әсир оланлар! Ајылыз хаби-гәфләтдән... утаныз, һәја едиз, бәсдир. Гејрәт-намусунуз олсун... Исфаһан мәра бәс әст (Исфаһан мәнә бәсдир—*З. К.)* дејиб милјон-милјон мүсәлманы бада вермәјиз...»[1].

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 77.
[2] Јенә орада, сәһ. 38.
[3] Јенә орада, сәһ, 73.

«Вај чәһаләт, вај худбинлик, сиз нечә мүсибәтләрә баиссиниз?»—дејән Н. Б. Вәзиров белә күман едирди ки, өлкәнин диләнчилик вә сәфаләт ичәрисиндә боғулмасынын әсил күнаһкарлары вар-дөвләт саһибләридирләр. Онлар јүксәк әхлаги борчу баша дүшмәдикләриндән, әсил хошбәхтлијин нәдән ибарәт олдуғуну анламадыгларындан мүхтәлиф јолларла халгын әмәјинин нәтичәсини мәнимсәјир, онларын бәдбәхтлији үзәриндә өз хошбәхтликләрини гурмаг истәјир вә өзләри мүфтәхор, түфејли һәјат кечирирләр. Бу чүр егоист вә худбин адамлар бир гәпик пулу вәтәндән, халгдан артыг тутурлар. Пулкирлик, худбинлик белә адамлардан инсана мәхсус хејирхаһлыг, сәхавәтлилик, вәтәндашлыг кими көзәл әхлаги сифәтләри силиб апармышдыр. Онлар үчүн дүнјада пулдан, сәрвәтдән башга һеч бир мүгәддәс шеј, һеч бир јүксәк амал јохдур. Белә адамлары нәзәрдә тутуб, Вәзиров јазмышды: «... Гәпикпәрәстлик бизим евимизи јыхыб, кечә-күндүз, вахт-бевахт фикримиз, зикримиз гәпикдир. Атам, анам, бачым, гардашым, динү иманым гарача гәпикдир, дејиб дурмушуг. Дама-дама көл олар, гәпик-гәпик јығылыб ағча манат әмәлә кәлир. Манатлардан дәхи чәм олуб, чәнаб Мәшәди не'мәтгулулар әмәлә кәлирләр. Саһиби-дөвләт она көрә саһиби-һөрмәт, мәрһәмәт, әләлхүсус сәхавәт... О гарача гәпикә о гәдәр мәһәббәтимиз вар ки, гејри ишләр јадымыза дүшмәјир, милләтпәрәстликдән дәм вурурук, гарача гәпикдән өтрү, гочулуг едирик кенә о гәпикдән өтрү. Гәпик мүгабилиндә вәтән нәдир, милләт нәдир, инсанијјәт нәдир... Һәр нә дејирик олачаг олсун, орталыгда анчаг гарача гәпикдән олсун»[2].

* *
*

Јүксәк әхлаги борчу вәтәнә, халга хидмәтдә көрән, ән јүксәк сәадәти халгын сәадәтиндән ибарәт һесаб едән маарифчиләрин әсәрләриндә мәһз бу мәсәлә илә әлагә-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 82.
[2] Јенә орада, сәһ. 44.

дар олараг вәтәнпәрвәрлик идејалары да кениш тәрәннүм едилмишдир. Вәтәнпәрвәрлик, вәтәнә мәһәббәт јүксәк әхлаги борчдан ајрылмаздыр. Халгын сәадәти маарифчиләрин нәзәринчә вәтәнин тәрәггиси вә чичәкләнмәси илә әлагәдардыр. Онларын әсәрләриндә «вәтән» вә «халг» мәфһумлары тез-тез бир-биринин синоними кими ишләнир. Вәзировун рә'јинчә вәтәни севмәјән, онун талејинә биканә олан, јалныз өзү барәдә дүшүнән вә фикри јалныз «дүшбәрә» әтрафында доланыб бундан узаға кетмәјән «көнү өкүз көнү кими галын» олан адамларын өзләрини инсан адландырмаға һаглары јохдур. Инсанын әсас борчу вәтәни севмәкдир, онун чичәкләнмәси үчүн вар гүввәси илә чалышмагдыр, вәтән уғрунда һәр чүр чәфаја мәрдликлә дөзмәкдир. Јүксәк әхлаглы адам о адамдыр ки, о, вәтәнин талеји тәләб етдикдә өз чаныны гурбан вермәјә һәр дәгигә һазыр олсун. Инсанын шәрәфи бундадыр, ону «јаранмышларын тачы» едән будур. Н. Б. Вәзиров өзүнүн вәтәнпәрвәрлик һаггында фикирләрини јығчам һалда ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишдир:

«Беринә адлы бир нәфәр вәтәнсиз јәһуди өз китабында бу сөзләри јазмыш: «өзүмү севирәм, күлфәтими өзүмдән артыг севирәм, күлфәтимдән артыг вәтәними севирәм». Бу вәтәнсиз чәнаб јалныз анадан олдуғу шәһәри өзүнә вәтән һесаб едиб, ону күлфәтимдән артыг севирәм демиш. Һәркаһ онун вәтәни Азәрбајчан кими дағлы, чәмәнли, варлы олсајды, о вахт көрәсән о нә дил илә, нечә сөзләрлә өз мәһәббәтини она билдирәрди? Јәгинимдир ки, јазарды: «Көзәл Азәрбајчан, уча дағларына чаным гурбан, лаләли, чичәкли чәмәнләринә малым гурбан, сојуг булагларына, мејвәли бағларына балаларым гурбан!».

Һансы милләтин Муған чөлү кими, Мил дүзү кими, Ширван сәһрасы кими, Абшерон јарымадасы кими јери, торпағы вар? Һеч бир милләтин! «Јаша вәтәним, чох јаша!»[1].

Н. Б. Вәзиров өз әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик һиссиндән мәһрум оланлары, вәтәнин талеји илә марагланмајанлары кәскин тәнгид едәрәк онлары сатгын, хәјанәткар адландырмышдыр. Бу чәһәтдән онун мүсаватчылары нәзәрдә тутуб јаздығы «Гузғунлар» адлы мәгаләси чох характерикдир. О, бу мәгаләдә вәтәни, маһуд вә ја бочка

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлары, сәһ. 92.

тахтасы алыш-веришинә чевирән, вәтәни пула сатан адамлары лешсөкән гузғунлара бәнзәдиб түкәнмәз бир гәзәб һисси илә јазмышды:

«Гузғун—нәштәр чајнаглы, әјри димдикли, леш дидән бир гушдур. Онун һәмкары олан дөрдајаглылардан бири түлкү, бири чаггалдыр. Икиајаглылардан исә чохдур, анчаг адландырмаға чүр'әт едә билмирәм, амма сифәтләриндән әрз едә биләрәм: пәтәнләри чувалдан бөјүк, һәја етмәзләр, инсаф, вичдан, мүрүввәт һеч јухуларына да кирмәз. Вәтән нәдир, милләт нәдир, чәрри-чәһәннәмә! Чибишданым сағ олсун! Јазыг вәтәним... Гузғунлар, лешдидәндә... Вәтәни пара-пара етмәкдә һеч кәсдән горхмурлар, чүнки бурада «Әл әли јујар, һәр икиси дә үзү» мәсәләси вар... Јазыг вәтәним! Бири мејдана кириб әскәрләримизә «рәһми» кәлир, һәрбијә нәзарәтинә маһуд сатмаг истәјир, бири чох балача газанча, бири бочка тахтасы алыш-веришинә киришмәк истәјир»[1].

Мәгаләнин ахырында Вәзиров Азәрбајчанда бу гузғунларын јаранмасыны халгын, вәтәнин талеји үчүн бөјүк тәһлүкә һесаб едиб, ирәличәдән билдирмишдир ки, кәләчәкдә халг онлара лә'нәт јағдырачагдыр.

Вәзиров—«Бәс инди биз азәрбајчанлылар өз вәтәнимизин һаггында нечә рәфтар едирик?»—дејә сорушараг өзү чаваб верирди:

«Биз бәдбәхтләр анчаг вәтәнимизи тар-мар едән гузғунлуг јаратмышыг! Вәтәнин пәришан һалы, ишләримизин һәрч-мәрч олмасы, дахили вә харичи дүшмәнләрин варлығы мәни, гоча Дәрвиши о гәдәр јандырмыр, о гәдәр дәрдә салмыр, нә гәдәр ки, һал-һазырда ичимиздә олан гузғунлуг! Кечә-күндүз, вахтлы-вахтсыз, һәр дәгигә вәтәнин ганыны соран гузғунлуг! Амандыр, гузғунлар! Вәтән әлдән кедир, јаман күнләрә галарыг, балаларымызын хатиринә, кәләчәкдә өвладларымызын хатиринә рәһм един вәтәнә, рәһм едүз милләтә, әл чәкүз мүртәд ишләрдән, јохса кәләчәк тарихиндә адыныз чәкиләндә лә'нәт охуначагдыр»[2].

Азәрбајчан маарифчиләри вәтәнпәрвәрликдән бәһс едәркән вәтән мәфһумуну дар јерличилик мә'насында дејил, кениш мә'нада шәрһ етмишләр. Ф. Көчәрли бу барәдә јазмышды: «Бир ирәванлы, Кәнчә шәһәринә кәләндә

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 90.
[2] Јенә орада, сәһ. 92.

өзүнү гәриб һесаб едир, һабелә кәнчәли дә өзүнү Нухада, Шамахыда вә Салјанда гәриб адландырыр... Сөз јохдур ки, вәтән шириндир. Амма вәтән бир анадан олдуғумуз ев, мәһәллә, шәһәр вә ја кәнд дејил, вәтән кениш вә вүс'әтли бир дијардыр. Бир өлкә вә мәмләкәтдир ки, онун һәр бир нөгтәси өвлады үчүн әзиз вә мүбарәкдир. Буну дүрүст дүшүндүкдә биз гафгазлылара Гафгазын һәр бир мәһәллә вә мөвгеји вәтәндир десәк, сәһв олмаз»[1].

Н. Б. Вәзиров һәтта бә'зән белә фикрә кәлирди ки, о јердә ки, инсана зүлм едирләр, она әзаб вә ишкәнчә верирләр, о јердә ки «һәр кимин голу гүввәтлидир, һәјасы аз, о билдијини едәчәк», ора инсанын әкәр доғулдуғу јер олса да она вәтән һесаб едилә билмәз. Бу чәһәтдән о, Ирандан бир парча чөрәк ардынча Бакыја кәлмиш фәһләләри мисал кәтирир вә јазыр:

«Һеч рәвадыр, вәтәндән әл чәк, гоһум-әграбадан, күлфәтдән әл чәк, һејван кими фәһләлик ет, беш-алты шаһы пул газан, вәтәнә дахил олан кими ону да әлиндән алсынлар! ...суал едирсән ки, оғлан, сәнә нә олуб вәтәндән әл чәкиб дијарбәдијар дүшүбсүнүз о төвр көзәл вәтәндән? Чаваб нә олур? Јаланса хараба галсын о вәтән!»[2].

Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, маарифчиләр һәгиги вәтәнпәрвәрлији сахта, јаланчы вәтәнпәрвәрликдән ајырмағы тәләб етмишләр. Онларын нәзәринчә вәтәнпәрвәрлик јалныз «боғаздан јухары», дилдә вәтәни севмәкдән ибарәт олмајыб, инсана дахилән хас олан мә'нәви сифәт олмалыдыр. Вәтәнә мәһәббәт, онун тәрәггиси уғрунда мүбаризә тәмәннасыз олмалыдыр. Сөздә вәтәнпәрвәрликдән, милләти, халгы севмәкликдән дәм вуруб, лазым кәләндә вәтән јолунда бир гәпик дә хәрчләмәји истәмәјәнләри онлар әслиндә вәтән хаинләри адландырмышлар. Онларын әгидәсинчә вәтәнпәрвәрлик фәал тә'сиредичи гүввә олмалыдыр. Әсил вәтәнпәрвәрлик јалныз вәтәни севмәклә, вәтәнә мәһәббәт бәсләмәклә, халгын тәрәггисини арзуламагла кифајәтләнә билмәз. Вәтәнпәрвәр вәтәнин тәрәггиси үчүн фәал әмәли мүбаризә апармалыдыр, ону кериликдән чыхармаг үчүн өзүнүн бүтүн гүввәсини сәфәрбәрлијә алмалыдыр. Вәтәнпәрвәрлик арзу илә әмәли ишин, мәһәббәтлә фәалијјәтин бирләшмәсини тәләб едир. О, инсаны вәтән уғрунда фәдакарлыг көстәрмәк үчүн руһландыран дахили һәрәкәтверичи гүввә олмалыдыр.

Ф. Көчәрли «һечи дә, көчү дә» халгдан ајры олан зијалыларла халгын мүнасибәтиндән бәһс едәрәк јазмышды: «Интелликенсијамыз илә чамаәтимизин арасында дәрин вә кен бир дәрә вардыр.

Тә'лим вә тәрбијә кәсб едәнләримиз кәнардан дуруб милләтимизә тамаша едирләр вә бунлар милләтимизи өзләриндән ајры вә өзләринә охшамајан бир чисми-кәсиф мәгамында тутуб, она јахынлашмаға мејл вә рәғбәт көстәрмирләр вә кәнара чәкилиб истәјирләр ки, бош сөзләрлә онун дәрдинә әлач еләсинләр. Өзләрини һәр чәһәтдән әшрәф вә әфсәл тутуб, гара чамаәтин ичинә гарышмағы өзләри үчүн бөјүк ејб һесаб едирләр. Јухары мәртәбәләриндән ашағы енмәји кәсри-шан билирләр. Сөз јохдур ки, кәнарда дурмагла милләтин еһтијачыны вә дәрд-һалыны билмәк олмаз. Вә билмәдији һалда она көмәк вермәк, дәрдинә әлач тапмаг вә ону һагга иршад етмәк гејри-мүмкүндүр.

Нечә ки, тәбиб нахошун нахошлуғуну билмәмиш буна мүаличә етмәз, һабелә дә бизим интелликенсијамыз өз мәгамларындан тәнәззүл етмәмиш, милләтимизә гарышмамыш, онунла мүаширәт вә мүамиләт етмәмиш, онун нәфәс алдығы һава илә тәнәффүс етмәмиш, онун шадлығына вә гәминә шәрик олмамыш, онун чәһаләт вә мәрәзләрини өз јериндә билафасилә тәһгиг вә тәчзијә етмәмиш вә үсули-тәдависинә лазым олан дәрманлары исте'мал гылмамыш милләтә һәгиги көмәк дә едә билмәзләр»[1].

Ф. Көчәрли ејни заманда өзләрини милләт достлары кими гәләмә верән, «милләт» сөзүндән өз мәгсәдләри үчүн истифадә едән, һәгигәтдә вәтәнә, халга хәјанәткарлыг едән јаланчы вәтәнпәрвәрләри амансызлыгла ифша етмишдир. О, бөјүк бир нифрәт вә гәзәблә јазырды:

«... инди елә бир заман јетишибдир ки, онун тәгазасына көрә милләт сөзү «модны» бир ләфз олубдур ки, онун әсил мә'насыны лајигинчә дәрк етмәјәнләр дәхи мөвгесиз вә еһтијачсыз ону исте'мал едирләр. Әлбәттә, бунлар тамамән һәрфдир, әһли-һал онун баһасына бир гара пул да вермәз. Бу гәбил милләтпәрәстләр «тәрәггинин» кәнчәли мүхбирин јаздығы милләтпәрәстләр гисминдәндир

---

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 232—233.
[2] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 79—80.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 169—170.

ки, кан да бир Базарбашы адланан јердә чәм олуб, башга бир сөз тапмајыб, «милләт сөзү» данышырлар вә сонра ханәләринә истираһәт үчүн чәкилирләр вә милләт, милләт демәклә истәјирләр ону габаға апарсынлар. Әдибләримиздән мөһтәрәм Әбдүррәһим бәј Һагвердијев «Милләт достлары» үнванында јаздығы мүхтәсәр һекајә јаланчы милләт достларынын доланачағындан көзәлчә вә тәртәзәчә бир нүмунәдир. Бу һалда һәтта милләтин дәрисини сојан адамлар да милләтпәрәстликдән дәм вуруб, милләт белә кәлди, милләт белә кетди дејирләр. Бунларын сөјләдикләринә инанмаг зәһи садәлөвһлүк дејилми?»[1].

Н. Б. Вәзиров сөздә вәтәнпәрвәрликдән дәм вуруб, ишдә вәтәнин тәрәггиси үчүн һеч бир иш көрмәјән әјанлара үз тутуб дејирди:

«Еј өзләрини милләтә дост һесаб едиб лаф вуран гардашлар ки, лазым олса милләт ишиндән өтрү бојнума торба салыб башачыг, ајагјалын кәндбәкәнд кәзәрәм дејәнләр, сизин бу сөзләр јадыма дүшәндә Сә'динин кәламы фикримә кәлир ки, дејиб: дуст мәшүмар анки дәр не'мәт зәнд, лафи јаривү бәрадәр хандәки»[2] (јә'ни не'мәт башындан ашдығы вахт, сәнә достлуг вә гардашлыгдан дәм вуранлары дост сајма—*З. К.*).

Н. Б. Вәзиров көстәрмишдир ки, бә'зиләри вәтәнпәрвәрликдән бир пәрдә кими авам чамааты алдатмаг үчүн истифадә едирләр. Онлар өзләрини «милләт атасы» кими, «мүгәддәс», «мөһтәрәм», «рәһимдил» шәхсләр кими көстәрмәјә чалышыб, бунунла халгы даһа мөһкәм тора салырлар. Вәзиров белә «милләт аталары» һаггында јаздығы мәгаләләрин бириндә өзүнә мәхсус бир кәскинликлә үч нәфәр јаланчы вәтәнпәрвәрин—Һачы, мәшәди вә бәјин мәктәб ачмаг һаггындакы сөһбәтини нәгл едир. Бу «милләт аталары» халгын ичиндә мәктәб ачмаг, абадлыг ишләри көрмәк зәрурәтиндән данышырлар, лакин пул сөһбәти ортаја кәлән кими өз сөзләриндән гачырлар. «Нухада үч нәфәр чәнабын сөһбәти олуб, школ ачмаг барәсиндә мәтләби Һачы башлајыб, мәшәди мин манат вә'дә едиб пул ады чәкиләндә Һачы кириз вуруб: «Мән өмрүмүн әввәлиндән бу күнә кими чалышыб пул чәм еләмишәм ки, бирдән школа мин манат верим?—дејиб... бәј бујурубдур ки, «пул фәгәрәси ортаја кәләндә мәним дә елә хошума кәлмәјир», хүласә, карихејрә игдам бош сөһбәтлә гуртарыб, чәнаб мүхбир јазыр: белә сөһбәтдән сүкут јахшыдыр. Бу кағыз барәсиндә дәрвишин бир сөзү ола билмәз, анчаг билмәк истәрдим: о чәнаб Һачынын нечә синни вар вә ким үчүн дөвләти гојуб, о дүнјаја тәшриф бујурачагдыр...»[1].

Ејни сөзләри Н. Б. Вәзиров Иран ә'јанлары һаггында да демишдир. Мәчлисләрдә, плов нимчәси габагда оланда, мәсчиддә шәрбәт ичәндә вәтәнпәрвәрликдән, милләт гајғысындан дәм вуран бу ә'јанлар өз әмәли фәалијјәтләри илә халгы диләнчи һала, Ираны исә харабазарлыға чевирмишләр. «Гочаглығы, габилијјәти аләмә мә'лум олан» Иран әһли онларын тәгсири үзүндән көз ача билмәјиб, Јатирјәкдә, бәнкдә тәсәлли тапмаға мәчбур олмушдур. Јаланчы, һијләкәр «вәтәнпәрвәрлик» сөзү илә алвер едән, һәр аддымбашы «өзүнү милләт гәјјуму» кими көстәрмәјә чәһд едән, «заһири хош, батини Шүмр» олан бир иранлы ә'јан һаггында Вәзиров ашағыдакы сөзләри јазмышды:

«...бир-ики саат бундан кечмиш бир шәхси-Ирани мәнзилә тәшриф кәтириб, мәним әһвалымы даһа артыг хараб етди... О чәнаб башлады ки, мән тәәччүб едирәм, нечә намус-гејрәт гәбул едир ки, Иранын бир гошунлуг рәијјәтләри гоһум вә әгрәбадан, күлфәтдән әл чәкиб, диарбәдијар дүшүб өзкә вилајәтләрдә, башыгапазлы, көмәксиз, нарәва сифәтләрдә муздурлугда өмр кечирсинләр!.. Бујурдулар ки, биллаһи, һәр бир гоча, чындыр либасда һамбал көрәндә чикәримә од дүшүр, нәфәсим дарыхыр, аз галыр ки, биһуш олуб јыхылам, һәлә дејәсән ағам бир нечә дамчы көз јашы да төкдү!

Чәнаб кедәндән сонра даландар Кәрбәлајы Сәфәргулу о саат мәнзилә дахил олуб деди ки, Аға Дәрвиш, билирсән бу кимдир? Бу чәнаба тамада дејәрләр, јә'ни фәһлә дәстәсинин күлли ихтијары. Заһири хош, батини Шүмр лә'нәтулла! Әлавә әз ин һәркаһ нәгл етсәм, бу бичарә бәдбәхт фәһләләрин башларына наибләри нә мүсибәт кәтирирләр, јер-көј ағлар»[2].

Маарифчиләрин әсәрләриндәки вәтәнпәрвәрлик идејаларынын әсас истигамәти һаггында буну да демәк лазымдыр ки, онлар вәтәнпәрвәрлик мәфһумуна јалныз

---

1 *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 171—172.
2 «Әкинчи» гәзети, № 8, 1877.

1 *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 48.
2 Јенә орада, сәһ. 39—40.

вәтәнин тәбиәтини, милли хүсусиіјәтләрини севмәји деіил, ејни заманда өз ана дилинә мәһәббәт бәсләмәји дә дахил етмишләр.

Ф. Көчәрли 1913-чү илдә јаздығы «Ана дили» адлы хүсуси мәгаләсиндә бөјүк рус педагогу Ушинскијә вә Һәсән бәј Зәрдабијә истинад едәрәк ана дилини милләтин варлығынын әсас шәртләриндән бири һесаб етмиш вә Азәрбајчан дилини түркләшдирмәјә чәһд едән Әлибәј Һүсејнзадә вә башгаларыны «мејмун» адландырмышдыр. О јазмышды: «Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир. Һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәндир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр, һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир...

Русларын мәшһур педагог вә әдиби Ушински демишдир ки, бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан өлүб итмәз, амма дилини алсан фөвт олар вә ондан бир нишан галмаз.

... Бу ахыр вахтларда бизим ачыг вә садә дилимизә Истамбулда јарымчыг елм тәһсил едиб кәләнләр хәләл јетирмәкдәдирләр. Бу чәнаблар нә елмдән елм вә нә мә'рифәтдән мә'рифәт өјрәнмәјиб вә адларына әлгаб олараг, бир гујруг јапышдырыб, гәлиз ибарәләр атына миниб, әдәбијјат мејданында чөвлан етмәкдәдирләр. Аллаһ Әлибәј Һүсејнзадәјә инсаф версин. Каш о аличәнаб Истамбулда раһат әјләшиб бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. О чәнабын елм вә камалына сөзүмүз јохдур. Сөзүмүз ондадыр ки, елм вә камалындан бизә бир бәһрә вермәди, анчаг дилимизә позғунлуг салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар бүрүдү вә ону тәглид етмәкдә бир-биринә мачал вермәјиб «бөјүк һүнәрләр» көстәрдиләр. Бу ишин нәтичәси бу олду ки, инди гәзетләримизин вә журналларымызын дилини охујуб баша дүшмәк олмур»[1]

Мәгаләнин ахырында Ф. Көчәрли фикирлә дил арасындакы әлагәјә тәмас едәрәк өз һәмвәтәнләрини ана дилини горујуб сахламаға чағырмышды. О јазырды:

«Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Ибарәпәрдазлыг фикрин бошлуғуна

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 16 сентјабр, 12 октјабр 1913, № 22, 23.

вә бир дәрәчәдә јохлуғуна дәлаләт еләјир, доғру вә сәламәт фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур. Анчаг сәрсәриләрин вә мүхтәлиш-шүур кәсләрин сөзләри башсыз вә бинасыз олур ки, онлары анламаг гејри-мүмкүндүр.

Милләтини севән, онун мә'нәви дирилијинә чалышан, тәрәггиси јолунда әмәк сәрф едән јазычыларымыздан, әдибләримиздән вә шаирләримиздән чох-чох тәвәгге едирик ки, дилләрини асанлашдырсынлар, ана дилиндән узаг дүшмәсинләр, мејмунлугдан әл чәксинләр, фикирләрини ачыг вә садә дилдә јазсынлар, та ки, онларын јаздыгларыны охујан анласын, дүшүнсүн вә ајылсын. Анчаг бу јолла јазан илә охујанын арасында достлуг, иттифаг вә бирлик әмәлә кәлә биләр»[1].

Н. Б. Вәзиров да өз ана дилини бәјәнмәјәнләри, бу дилә лагејд оланлары чидди тәнгид етмишдир. О да бу мәсәләдә Һ. Б. Зәрдаби вә Ф. Көчәрли илә там ејни мөвгедә чыхыш едәрәк, дилин тәдричән арадан чыхмасыны милләтин мәһви кими шәрһ етмишдир. Бу мәсәләјә һәср етдији фелјетонларын бириндә о өз дилини бәјәнмәјән, данышанда башга дилләрин сөзләрини ишләдән чаһилләри ифша едиб јазмышды:

«—Оғлан нә әчәб «Һәјат»ын рәсми-күшадына, јә'ни ачылмасына тәшриф кәтирмәмишдиниз?

— Бана «приглашенијә» көндәрмәмишдиләр вә бир дә, валлаһ, «занјатијәм» о гәдәр чохдур ки, сән өләсән, «абед» дә јадыма дүшмүр... Даныш кәрәк нә вар иди, јахшымы кечди? «Реч» зад дејән олдуму?

— Нә үчүн, олду. Иншаллаһ «Һәјат»ын мүштәриси чох олачаг...

— О «зависит» еләјир гәзетин «тсенасындан», нә гәдәр аз олса бир ојлә мүштәри чох олар».

— Гијмәти чох дејил ки, илдә алты манат, јәгин ки, сиз дә кәтирдәчәксиниз.

— Мән чох «жалет» еләјирәм ки, мүсәлманча билмирәм.

— Мүсәлманча билмирсиниз? Нә сөјләјирсиниз, гардашым. ... Ана дилини билмәмәк... вај, вај, бу олмады ки!..

— Мән «бинават» дејиләм, атам-анам «бинават»дыр...»[2].

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, № 23, 16 сентјабр, 12 октјабр, 1913.

[2] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 29.

Н. Б. Вәзиров башга дилләрин өјрәнилмәсини дә инсан үчүн бөјүк бир дөвләт һесаб едирди вә тә'кид едирди ки, савадлы адамлар бир нечә дил билмәлидирләр. Лакин онун нәзәринчә башга дилләрин өјрәнилмәси һеч дә өз ана дилини мүкәммәл билмәјә, онун сафлығыны горујуб сахламаға мане олмамалыдыр.

Бунунла јанашы маарифчиләр вәтәнпәрвәрлији һеч дә вәтәндә олан һәр шеји—көһнә мүртәче адәт вә ән'әнәләри идеаллашдырмаг, онлары горујуб сахламаг кими дејил, вәтәндә мөвчуд олан, вәтәнин тәрәггисинә мане олан көһнә мүртәче адәт вә ән'әнәләрә гаршы чидди мүбаризә апармаг кими баша дүшүрдүләр. Онларын зәнниччә һәгиги вәтәнпәрвәр вәтәнин һалына ачымалы, онда олан јахшы чәһәтләрлә севиниб, пис һаллара гүссәләнмәли вә бу һаллары арадан галдырмаға чалышмалыдыр. Әкс тәгдирдә вәтән тәрәгги етмәз, онун јараларыны сағалтмаг олмаз. Вәзиров мәгаләләриндән бириндә «Јер үзүнүн чәннәти, бимисл көзәл вәтән! Лаләзар чәмәнләриндә, сојуг булагларында, лајла чалан мешәләриндә бир гарыш јер јохдур ки, балаларын орада шад олуб, дәрдгүссәјә дучар олмасынлар!»[1] дејиб бүтүн күчүнү вәтәндәки көһнәлијә, мүртәче ата-баба адәтләринә, керилијә гаршы мүбаризәјә сәрф етмишдир.

Нәһајәт, Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндәки вәтәнпәрвәрлик идејаларынын ән мүһүм характерик хүсусијјәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, бу идејалар һәр чүр милләтчилик вә шовинизм мејлләриндән азаддыр. Маарифчиләр өз халгына, өз милләтинә, өз вәтәнинә мәһәббәти вә хидмәти ән јүксәк әхлаги борч һесаб етдији кими, башга милләтләрә вә халглара һөрмәт вә меһрибанчылыг етмәји дә мүһүм әхлаги вәзифәләрдән бири һесаб етмишләр. Онлар јер үзериндәки милләт вә халглары бир күлфәтә — аиләјә бәнзәдәрәк көстәрмишләр ки, аилә үзвләри арасында меһрибанчылыг, сәмимилик нә гәдәр зәруридирсә, милләтләр вә халглар арасында достлуг вә меһрибанчылыг да о гәдәр зәруридир. Онлар милләтләр арасында нифаг салмаг истәјәнләри ән әхлагсыз адамлар һесаб етмиш вә көстәрмишләр ки, белә адамлар ән шиддәтли нифрәтә лајигдирләр.

Маарифчиләрин халглар достлуғуна нә гәдәр бөјүк вә чидди әһәмијјәт вердикләри онларын әсримизин әввәлиндә чаризм тәрәфиндән ики гардаш халг—ермәниләр вә азәрбајчанлылар арасында төрәдилән ганлы гырғын мүнасибәти илә јаздыглары мәгаләләриндә өзүнү габарыг сурәтдә бүрузә вермишдир. Онлар бу гырғыны әсрләрдән бәри меһрибан гоншулуг вә достлуг едән ермәни вә Азәрбајчан халгларынын фәлакәти адландырмышлар. Н. Б. Вәзиров бу мүнасибәтлә јаздығы мәгаләләрин бириндә ермәниләрлә азәрбајчанлылар арасында әмәлә кәлән ихтилафы бөјүк бәла, хәстәлик вә мүсибәт һесаб едәрәк бу гардаш гырғынынын она сон дәрәчә ағыр тә'сир етдијини, һабелә бу гырғынын инсан шәрәфинә лајиг олмадығыны үрәк јаныглығы илә билдириб јазмышды:

«Гејриләринин һәмчинин бу ишләри[1] бир јандан, мүсәлман вә ермәни арасында олан диванә чәнки-милли бир јандан мәни дәрдү гәмә алудә едибләр. Олмушам бәдбәхт, јемәк јох, ичмәк јох.

— Сәбр етмәк кәрәк, Аға Дәрвиш.

— Нә сәбр, атам, көзәл вәтән ганына гәлтан олуб, инсан дөнүб бир јыртычы һејвана, ач-сусузлар дүнјаны көтүрүб башына, һәр гәдәмдә аһ-налә, мәкәр сәбр етмәк олар?

— Аға Дәрвиш, дејирләр ел дәрди чәкәнин көзләринә ган дамар, мәним сәнә рәһмим кәлир.

— Каш кор олајдым, кәрбәлајы, белә мүсибәтләри көрмәјәјдим. Инсан адыны гојуб јаранмышларын тачы, бир бу тача бах, тар-мар олан шәһәрләрә бах, һәр ики тәрәфдән гырылан гардашлара, јетим галан тифилләрә бах... мәрһаба белә тача!»[2].

Нәзәри чәлб едән чәһәт будур ки, Н. Б. Вәзиров ики гардаш ермәни вә Азәрбајчан халглары арасында төрәдилән бу ганлы гырғынын баиси чар мә'мурлары олдуғуну анламышдыр. Онун нәзәринчә гырғынын дајандырылмасына да бу «шејтанлар» имкан вермирләр. О, бу мүсибәтдән хилас олмаг үчүн тәләб едирди ки, ермәни вә азәрбајчанлылар «...Бир-бириндән дуз чөрәк алыб, дуз чөрәјә анд ичиб пак гәлб илә барышыб гардаш олсунлар, будур әлачы.

— Авазын хош кәлир, ај Аға Дәрвиш, охудуғун Гур'ан олса. Дүнјаји-аләми шејтан көтүрүб башына, сән дә абадлыгдан данышырсан, а рәһмәтлијин оғлу!

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 85.

[1] *Вәзиров* «бу ишләр» дедикдә чаризмин 17 октјабр манифестиндә вә'д етдији азадлыглардан имтина етмәсини нәзәрдә тутмушдур.

[2] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 63.

— Нә дејирәм, гардашым, аллаһ ләʼнәт еләсин шејтана»[1].

Үмумијјәтлә бу дөврдә Вәзировун бу барәдә јаздығы бүтүн мәгаләләрин әсас мәгсәди бундан ибарәт иди ки, ермәниләрлә азәрбајчанлылар «барышыб, кечән илләр кими чанбир гәлбдә долансынлар вә сидги-дил илә һәмвәтәнлик етсинләр...»[2].

Н. Б. Вәзировун бу арзусу о дөврдә јашајан бүтүн маарифчиләрин арзусу иди. Ф. Көчәрли болшевикләрин «Дәʼвәт» гәзети редаксијасына көндәрдији мәктубда јазырды:—«Хүсусән, мүсәлман вә ермәни арасында сүлһ вә барышығын бина тутмасына чалышмағыныз һәр шејдән артыг бизи шад еләјир. Әкәрчи ермәни-мүсәлман ихтишашында Шуша галәсиндә һәгирин еви ичинин әчнасы илә јаныб тәләф олубдур, дајым вә онун ики нәфәр чаван ушаглары гәтлә јетибдир, бунунла белә мән үрәјимдә бүғз вә әдавәт билмәјиб, буну анчаг арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын иғва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә иրәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын јерини тутсун. Вәхта ки, биз јәгин етдик, һәр ики тәрәфи бир-бири илә вурушдуран вә јек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, һаман дүшмәнин вәсвәсәсинә бир дә алданмајаг вә мүттәһид олуб, онун дәфʼинә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг. Анчаг бу јолла биз өзүмүзү дүзәлдиб, саһили-ничата јетирә биләрик, анчаг бүғз вә әдавәти билмәррә унудуб достлуг әлини бир-биримизә узатмагла гүввәт вә мүтмәинлик һасил едә биләрик... Үмидварам ки, тезликлә һәр ики тәрәф бир-биринә сүлһ әлини узада вә аралыгдан әдавәти билмәррә көтүрә...»[3].

Ф. Көчәрли өзүнүн «Антон Чехов», «Николај Василјевич Гогол», «Күрчү шаири Акаки Серетели јубилејинә даир», «Јаков Семјонович Гогебашвили», «Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси», «Габриел Сундукјанс» вә башга мәгаләләриндә бу јазычылара бир дә она көрә јүксәк гијмәт вермишдир ки, онлар өз әсәрләриндә халглар достлуғуну тәрәннүм етмишләр. Мәсәлән, о, Акаки Серетелинин јарадычылығыны сәчијјәләндирәрәк јазмышды: «... Акаки Серетелинин үмдә арзусу вә баш фикри мәһәббәт вә гардашлыгдыр.. Кәләчәк заманда һамы милләтләрин бирләшиб иттиһад вә иттифагы вә гардаш кими доланмаг арзусу шаирин тәбини күшадә едиб, онун хәјалатыны уча мәгамларда кәздирир вә бу үмуми иттифагын зиддинә кедән тәәссүбкешләри, нифаг вә зиддијјәт тохумуну сәпәнләри вә үрәкләрдә кин вә әдавәт бәсләјәнләри вә филчүмлә һагг үзүнә пәрдә чәкәнләри нифрәтлә јад едиб ләʼнәт дамғасыны онларын алнына басыр. Серетели јектәрәф вә мүтәәссиб милләтпәрәстләрдән дејил ки, өз милләтинин ејиб вә гүсуруну көрмәјиб анчаг ону лајиги-мәһәббәт вә тәһсин билсин. Серетели үчүн һамы милләтләр мүсавидир вә бир-биринә гардашдыр. Шаирин ибадәт еләдији мәʼбәдкаһда бүтүн инсанијјәт сығыша билир»[1].

Ф. Көчәрли дә башга маарифчиләримиз кими һәр чүр милли вә ирги ајры-сечкилијин, милли ловғалығын амансыз дүшмәни кими чыхыш етмишдир. «Јени Игбал» гәзетиндә дәрч етдирдији «Алманларын тәʼлим вә тәрбијәси» адлы мәгаләсиндә о, алман императору Вилһелмин шәхсиндә бүтүн иргчиләри ифша едәрәк көстәрирди ки, алман императору «алман милләтинин ағалығы үчүн» инсаф, мүрүввәт, әдаләт, инсанијјәт, ухүввәт вә мәһәббәти бош вә бимәзмун ләфзләр һесаб едир»[2]. Алман иргчиләринин милли ловғалығыны ифша едәрәк, Көчәрли кизләдилмәјән бир гәзәблә јазырды: «Онларын дедијиндән бу чыхыр ки, дүнјада варса да, јохса да бир Алманија дөвләтидир. Бу дөвләт елм, әхлаг, култура чәһәтинчә саир дөвләтләрдән башгадыр... Алманија кәрәкдир ағалыг вә һөкмранлыг еләсин, башга дөвләтләр онун әмринә мүти олуб, һөкмләрини ихлас вә еһтирамла јеринә јетирсинләр»[3].

Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә јүксәк әхлаги борч вә вәтәнпәрвәрлик идејаларынын әсас истигамәти белә иди. Бу идејалар онларын һәмвәтәнләрини әсарәтдән хилас етмәјә, вәтәндә баш верән јарамаз һаллары арадан галдырмаға доғру јөнәлдилмишдир. Маарифчиләрин әсәрләриндә кениш тәрәннүм едилән бу идејалар ејни заманда објектив сурәтдә халгын тәрәггисинә мане

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 52.
[2] Јенә орада. сәһ. 56
[3] «Дәʼвәт» гәзети, № 13, 17 ијул 1906.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 179—180.
[2] «Јени Игбал» гәзети, 21 декабр 1915.
[3] Јенә орада.

олан, зәһмәткешләри сојмаг һесабына түфејли, худбин һәјат тәрзи кечирән истисмарчы синифләрә гаршы чеврилмишди. Буна көрә дә һәмин идејалар өз дөврү үчүн сон дәрәчә мүтәрәгги идејалар иди вә кечмиш чәмијјәтләрин галыгларына гаршы мүбаризә нөгтеји-нәзәриндән бу күн белә өз тәравәтини итирмәмишдир.

ВИЧДАН ВӘ ИНСАФ

Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә ән чох тәрәннүм едилән әхлаги категоријалар ичәрисиндә вичдан вә инсаф категоријалары нәзәри хүсусилә чәлб едир. Онлар бу категоријалара бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олан мүһүм әхлаги анлајышлар кими бахмышлар.

Маарифчиләрин нәзәринчә вичдан инсанын чәмијјәтә вә башга адамлара олан мүнасибәтләрдә дашыдығы мәс'улијјәт һиссидир. Бу һиссдән мәһрум олан адамы әхлаглы адам һесаб етмәк олмаз. Әкәр инсан бу вә ја дикәр пис нәтичә вермиш һәрәкәтиндән вичдан әзабы чәкмирсә, әкәр ону өз әдаләтсизлији вә пис ишләри утандырмырса, онда һәмин адам һәр чүр әхлагсыз һәрәкәтләр едә биләр. Маарифчиләр вичдан категоријасына јүксәк әхлаги борчла әлагәдар бахаркән белә күман едирдиләр ки, вичдан һиссиндән мәһрум адам өзүнүн ән јүксәк әхлаги борчуну јеринә јетирә билмәз, белә адам өз халгына, өз вәтәнинә лазымынча хидмәт едә билмәз. Вичдан, јүксәк әхлаги борчун дәрк едилмәсидир. Бу дәркетмә нә гәдәр дәрин олдугча инсанын вичданы да бир о гәдәр саф олур. Маарифчиләрин шәрһиндә вичдан бир нөв дахили һәрәкәтверичи гүввәдир, јүксәк әхлаги борчу дәриндән дәрк етдикчә, вичдан инсаны бу вә ја башга хејирли һәрәкәти етмәјә сөвг едир вә ја пис ишләрдән чәкиндирир. Вичдан инсанын әхлаги һәрәкәтләринин дахили нәзарәтчиси вә тәнзимедичисидир. Мәһз буна көрә дә онлар вичданы инсанын јүксәк шүурлулуғу вә әхлаги борчу баша дүшмәси илә әлагәләндириб она шәхси вә ичтимаи һәјатда сон дәрәчә бөјүк мә'на вә әһәмијјәт вермишләр.

Онлар чәмијјәтдә, ичтимаи һәјатда баш верән һагсызлығын, әдаләтсизлијин, зүлмүн башлыча сәбәбини бир дә адамларын мүәјјән һиссәсинин вичдан һиссиндән мәһрум олмасында көрүрдүләр вә белә зәнн едирдиләр ки, јүксәк әхлаги борчу баша дүшмәјән адамлар вичдан һиссиндән мәһрум олурлар вә бунун нәтичәсиндә дә башгалары һаггында зүлмү, һагсызлығы рәва көрүрләр, өз пис әмәлләриндән утаныб һәја етмирләр. Бир сөзлә, белә вичдан һиссиндән мәһрум адамлара башгасынын дәрди, кәдәри, гәм-гүссәси тә'сир етмир, онлар башга әхлаги һиссләрдән дә, инсафдан, мүрүввәтдән, мәрһәмәтдән, рәһмдән дә мәһрум олурлар.

Үмумијјәтлә маарифчиләрин шәрһиндә вичдан бир нөв инсанын әхлаги һәрәкәтләринин ме'јары ролуну ојнајыр. Вичданлы адам, онларын зәннинчә, өзүнүн вә башгаларынын әхлагсыз һәрәкәтләринә дөзмәз, зүлмү, әзабы, һагсызлығы башгалары һаггында рәва көрмәз, о өз сәһвиндән, өз пис нәтичә вермиш әмәлләриндән утанар, һәја едәр, дахилән әзаб чәкәр вә бир даһа белә һәрәкәтләрин тәкрарланмасына јол вермәз.

Маарифчиләрин һамысы инсанын вичдан һиссини онун абыр, һәја, утанмаг һиссләри илә әлагәләндириб, әхлаги тәкмилләшмәдә бунлара да чох бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Н. Б. Вәзиров бир нечә дәфә бунда исрар етмишдир ки, абырсыз, һәјасыз, исмәтсиз, утанмаз адамы вичданлы адам һесаб етмәк олмаз, бу чүр адамлар өз пис әмәлләри үчүн һеч бир вичдан әзабы чәкә билмәзләр. Вәзирова көрә утанмаг, һәја етмәк әхлагда мүәјјән тәмизләјичи рол ојнајыр. Абыр, һәја адамы пис әмәлләрдән чәкиндирир, ону өз әхлаги давранышларында даһа еһтијатлы, даһа һәссас едир. Һәјалы адамлар пис ишләриндән утаныб, өз сәһвләриндән дүзкүн нәтичә чыхартмағы бачарырлар. Һәм дә һәја адамлары хејирхаһ иш көрмәјә сөвг едир, онлары ејибли ишләрдән чәкиндирир. Вәзирова көрә адамлар нәинки башга адамлардан, нәинки ичтимаијјәтдән, һәм дә биринчи нөвбәдә өзләриндән утанмағы, өз вичданы гаршысында пис әмәлинә көрә хәчаләт чәкмәји бачармалыдырлар. Јалныз белә олдугда инсанлар сөзүн әсил мә'насында әхлаглы адамлар һесаб олунур. Вәзировун зәннинчә, һәја, исмәт, абыр, јүксәк әхлаглылыг әламәтидир, бу һиссдән мәһрум олан адамлары о, һејвандан аз фәргләндирмишдир.

Мир Мөһсүн Нәвваб «Пәнднамә»дәки нәсиһәтләринин бириндә тә'кидлә тәләб едирди ки, «Биһәјалыға адәт етмә ки, һәја нишанеји-имандыр,... һәја мајеи ирздир»[1].

Маарифчиләрә көрә вичдан һисси һәм дә инсаф, рәһм

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 22.

һисси илә сыхы бағлыдыр. Маарифчиләрин анлајышында инсаф чох вахт әдаләт мәфһумуну әвәз едир. Онларын фикринчә инсаф башгаларынын һалына ачымаг, онларын вәзијјәтинә биканә олмамаг демәкдир. Инсаф ејни заманда вичдан кими инсаны башгалары үчүн хејирхаһ иш көрмәјә, башгаларына рәһм етмәјә, онларын пис вәзијјәтинә ачымаға вә көмәк етмәјә сөвг едән бир амилдир. Инсаф да башгалары һаггында пислији, әдаләтсизлији, һагсызлығы рәва көрмүр. Инсаф да хејирхаһ әмәлләр үчүн бир нөв дахили һәрәкәтверичи гүввәдир. Буна көрә дә вичдансыз адамы әхлаглы адам һесаб етмәк мүмкүн олмадығы кими, инсафсыз, мәрһәмәт вә рәһм һиссиндән мәһрум олан адамлары да саф әхлаглы адам һесаб етмәк мүмкүн дејилдир.

Мир Мөһсүн аға Нәвваб өзүнүн «Пәнднамә» әсәриндә инсафы ән үлви әхлаги сифәт һесаб едәрәк көстәрмишдир ки, инсафлы олмадан әхлагча тәкмилләшмәк олмаз. Нәвваба көрә инсаф сајсыз-һесабсыз әхлаги һәрәкәт вә давранышлар силсиләсиндә бир нөв ипдир, ким бу ипи итирәрсә, о, дүз јолдан кәнара чыхар, әхлагсызлыға доғру јуварланар, әксинә, ким бу инсаф ипиндән мөһкәм тутарса о һәмишә әхлагыны сафлашдырар. Мәһз буна көрә дә Нәвваб тә'кидлә тәләб едирди ки, «Инсаф ипини әлдән бурахма ки, инсаф сифәтләрин көзәлидир»[1].

М. М. Нәвваба көрә әдаләтлә инсаф бир-бириндән ајрылмаздыр. Буна көрә дә инсафлы һәрәкәт етмәк ејни заманда әдаләтә ујғун һәрәкәт етмәк демәкдир. М. Нәвваб әдаләт мәфһумуна үмуми чәмијјәтин мәнафејинә ујғун олан, шәхсијјәт барәдә зүлмә, ситәмә, инсафсызлыға јол вермәјән бир мәзмун вермишдир. Үмуми тәрәггијә көмәк едән, тәгсирсиз шәхсијјәтин әзаб вә әзијјәтинә сәбәб олмајан һал вә һәрәкәтләр, онун нәзәринчә әдаләтлидир. Нәвваба көрә әдаләт инсанын өмүр шүары олмалы, онун бүтүн һәрәкәт вә давранышларына истигамәт вермәлидир. Онун шәрһиндә әдаләтлилик инсанын шәрафәтинин өлчүсүдүр. Нәвваб јазмышды ки, «Әдаләти өзүнә шүар ејлә, чәһаләти вә шәгавәти өзүндән узаг ет, таинки... шәрафәтли оласан... Бөјүклүк әдаләтлә дад-фәрјада јетишмәкдир, нәинки өзү раһат олуб, күзәраныны кечирмәкдир»[2].

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 23.
[2] Јенә орада, сәһ. 40, 26.

Маарифчиләр белә бир јанлыш әгидәдә олмушлар ки, адамлары саф вичданлылыг, инсафлылыг, рәһмлилик руһунда тәрбијә етмәк мүмкүн олсајды, онда бүтүн ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг мүмкүн оларды. Н. Вәзиров мәгаләләринин бириндә јазмышды ки, «јер үзүндә чәннәт мүмкүндүр, һәркаһ рәһм олса, инсаф, мүрүввәт олса, вичдан олса».

Н. Б. Вәзиров өз дөврүндә имтијазлы феодал силкләри нүмајәндәләрини бир дә бунда тәнгид едирди ки, бу адамлар вичдан, инсаф, рәһм һиссиндән мәһрумдурлар. Она көрә дә һәр чүр һагсызлыға, әдаләтсизлијә јол верирләр, сәрвәт наминә һәр чүр алчаг васитәләрә—јалана, алдатмаја әл атырлар, зәһмәткешләрин ачыначаглы вәзијјәти онлара тә'сир етмир, онлар өз пис ишләри үчүн вичдан әзабы чәкмирләр, өз јалан данышмаларындан, пис әмәлләриндән хәчаләт чәкиб һәја етмирләр, утанмырлар. Бу адамларда инсаф олмадығындан онлар бир чох бәшәри һиссләрдән дә мәһрумдурлар. Вәзиров мәгаләләринин бириндә Бакы милјонерләринин ишсизләрә олан мүнасибәтини буна мисал кәтириб јазмышды:

«Нечә күн бундан әгдәм бир чаван раст кәлиб мәндән суал етди: Аға Дәрвиш, јер үзүндә мәкәр инсаф билмәррә јох олуб?.. Рәһм, мүрүввәт, инсанијјәт көјәми гачыбдыр?

Чаванын һаләти мәни тәәччүбләндирди, мән суал етдим: оғлан нә олуб мәкәр? Чаван о вахты мәнә чаваб верә билмәди, көзләри јашла долду, нәфәси дарыхды, башлады додагларыны чејнәмәјә.

— Инсаф динин јарысыдыр, Аға Дәрвиш! Дүз ики ајдыр мән Бадкубәдә сакинәм. Васитә кағызлары кәтирмишдим, олуб-галан пулуму хәрч еләдим, инди үч күндүр, демәк олар ки, мән ачам, гејрәт, намус гојмур әл ачмаға... Мән бураја кәләндә о үмид илә кәлдим ки, дөвләтли мүсәлман шәһәридир, өзүмә бир иш тапарам, өз зәһмәтимлә бир парча чөрәк газаныб күлфәтимә көндәрәрәм. Валлаһы, Аға Дәрвиш мән һеч кимдән инчимәздим, һәркаһ әввәлинчи күнү ашкар мәрд-мәрданә мәнә мә'лум едәјдиләр ки, асудә јер јохдур кет... Хејр, үч нәфәрин үчү дә бу күн кет, сабаһ кәл дејирләр. Күлфәтимин көзү јолда, мән бурада ач-сусуз, онлар орада. Чаван биихтијар башлады ағламаға»[1].

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 31.

Вэзиров мэгалэнин ахырында образлы сурэтдэ һэмин нисиз чаван оғланын дили илэ дејир ки, худаја сэни анд верирэм мин бир адына, сэн мүсэлман гардашларынын гэлбиндэн јаланы билмэррэ чыхарт, адам алдатмағы онлара нэсиб елэмэ, мэрдимазарлығы онлара көстэрмэ, рэһм, мүрүввэт, инсанијјэти онлара эта елэ.

Н. Б. Вэзиров ејни сөзлэри ичарэдарлар һаггында да тэкрар етмишдир. Ичарэдарлар һеч бир шэхси эмэк сэрф етмэдэн башга зэһмэт адамларынын һесабына јашајыр, түфејли һэјат кечирир, бунунла кифајэтлэнмэјэрэк, онлары једиздириб-кејиндирэн зэһмэткешлэри даһа амансыз сурэтдэ истисмар едиб, дилэнчи һалына салырлар. Инсаф вэ вичдан һиссиндэн мэһрум олан бу адамлар башгаларынын ачыначаглы вэзијјэтинэ там биканэдирлэр. Онлар башгаларынын көз јашы һесабына өз ејшишрэтлэрини артырырлар. Н. Б. Вэзиров бу јолла јығылан сэрвэти «ириндэн, ит ганындан һарам» һесаб едир вэ ичарэдарлары вичдансыз, инсафсыз, түфејли, мүфтэхор адландырыр.

Н. Б. Вэзиров вичданы инсанын дахили һакими е'лан едир вэ көстэрир ки, јүксэк эхлаги борчу баша дүшмүш вичданлы, инсафлы адам үчүн халгын, вэтэнин ачыначаглы вэзијјэти онун өзүнүн ачыначаглы вэзијјэтидир.

О, бэдии эсэрлэриндэн биринин башланғычында епиграф кими јаздығы бир ше'р парчасында бу фикри белэ ифадэ етмишдир:

Шадлыг мэнэ үз вермэз гэмкинлэр арасында,
Раһэт ола һеч билмэм нахошлар арасында.
Јохдур мэн үчүн дөвлэт, һэм шөвкэти-һэм иззэт,
Кимдир көрэсэн хошбэхт бэдбэхтлэр арасында!!

Вэзирова көрэ јалныз вэтэни ағыр вэзијјэтдэн хилас етмэк угрунда, халгын сэадэти уғрунда вар гүввэ илэ чалышмагла инсан өз вичданы гаршысында өзүнү сэрбэст һисс едэ билэр.

«Бачыларымыз, аналарымыз, тифиллэримиз, гардашларымыз әламанда, ач вэ фэлакэтдэ. Ана дөшүндэ ачлыгдан сүд кэсилиб, эзиз баласы гучағында чан верир! Ва мүсибэта! Өз јерлэриндэ, өз вэтэнлэриндэ. «Түфу бэрто, еј чэрхи-кэрдун, түфу! (Түфу сэнэ, еј чэрхи-фэлэк!»)[1]—дејэн Вэзиров белэ бир мөһкэм эгидэдэ олмушдур ки, өз халгынын, өз вэтэнинин талејинэ биканэ олан, даим өзүнүн шэхси мэнафеји илэ јашајан адамлар вичдан, инсаф кими үлви, бэшэри һисслэрдэн мэһрумдурлар. Белэ вичдансыз, инсафсыз адамлар эсил инсанијјэтдэн чох кэнардырлар. Инсан ганы соран, өз халгынын фэлакэтлэринэ дөзэн, вэтэни «бир каса дүшбэрэјэ» сатмаға һазыр олан вичдансыз адамларын өзлэрини инсан адландырмаға һаглары јохдур. Вэзиров о дөврдэ Азэрбајчанын һаким синифлэрини бу чүр адамлар силсилэсинэ дахил едиб, онлара мүрачиэтлэ јазмышды:

«Еј дөрд-беш каса хэмирашы, ја дүшбэрэ јејиб, беш-алты дэфэ «афијэт олсун» ешидиб истираһэт едэн ағалар, көрүрсүнүзмү алты-једди јашында, чындыр либасда сојугдан титрэјэ-титрэјэ күчэлэр диварларына пэнаһланмыш тифиллэри? Раст кэлибдирлэрми сизэ гоча, јанында ајагјалын өврэтлэри, голларында тифиллэри?

—«Ај гардаш! Ачыг, аллаһ хатиринэ!»
—«Пул истэмирик, бир парча чөрэк бу тифилэ...»,
—«Оларми бир јер ки, ики саата пэнаһланаг?..»

— Ешитмирсинизми бу налэлэри?! Ешитмисиниз, јэгинимдир, көрмүсүнүз, бишэкк, нечэ ола билэрди көрмэјэсиниз! О сојугдан, ачындан тагэти кэсилмиш, јалвармаға күчү чатмајан, өтүб кечэнлэрэ мэзлум-мэзлум бахан тифиллэри көрмүсүнүз, амма **инсаф, мүрүввэт, вичдан** сиздэ олмајыб. Мэишэт, дүнја, гарача пул сиздэ инсанлыг нишанэси гојмајыб, «аллаһ версин»—дејиб кечмисиниз...

Субһдэн ахшамадэк алыш-веришдэ эһалинин нэфэсини дарыхдырыб, бирэ он газанырсыныз. Бары фүгэралара рэһм единиз!..

Мэн гана билмирэм мүмкүн олан ишдирми дүшбэрэни гуртулдадым, гоншум ачындан көпүк гуссун...

Гана билмирэм, нечэ раһат јатмаг олар исти отагда билирсэн ки, күчэдэ чындыр јорған алтында бир эр, бир арвад, ики тифил титрэшэ-титрэшэ бир-биринэ гысылыб нөвбэ көзлэјирлэр... Вај фэлэк! Ким дејир инсафым вар?»[1].

Ф. Көчэрли мэгалэлэринин бириндэ вичданы, инсафы шэхси мэнафе наминэ сатан кэнч зијалылары кэскин тэнгид атэшинэ тутараг јазмышды:

«Елм вэ мaариф кэсб едэнлэримизин үмдэ арзусу өз-

---

[1] *Н. Б. Вэзиров.* Мэгалэ вэ фелјетонлар, сэһ. 69.

[1] *Н. Б. Вэзиров.* Мэгалэ вэ фелјетонлар, сэһ. 89.

ләрини шәһәрә салыб, истичә вә мәнфәәтли гуллуг тапмагдыр. Кәндләримиздә әчәлсиз, дәрмансыз вә мүаличәсиз өләнләрин һәдд-һесабы јохдур, нә әчзахана, нә мәризхана вә нә елмли һәким вә чәррәһ көзә дәјмир... әтфали-мүслимин тәрбијәсиз вә елмсиз галыб аталары вә бабалары кими дүнјадан бихәбәр, вәһшәт вә зүлмәт ичрә зиндәканлыг едирләр.

Чаван мүәллимләрин әксәри ки, дарүлмүәллиминдә кәсби-маариф едибләр, бир сәнәдән артыг кәнддә галыб мүәллимлик етмәзләр вә гаранлыгда галан гардашларыны зијаландырыб, көзләрини ачмағы өзләринә борч билмәјиб, јүз чүр васитәләрлә онларын ичиндән чыхыб гачмағы вә өзләрини шәһәрә салмағы бөјүк һүнәр билирләр... Бәли, гызыл-күмүшүн гүввәји-чазибәси мүгабилиндә һеч бир әфкари-алијәмиз таб кәтирә билмир. Тәәччүб будур ки, һансы бир зијалы вә мәдәнијјәтли мүсәлман гардашы диндирирсән аһичикәрсуз илә дејир: «Милләт әлдән кетди, ...саир тајфалар бизи гојуб ирәлиләди. Кәрәкдир чалышаг, кәрәкдир раһатлығы өзүмүзә һарам едәк, милләти ојадаг, онун уғрунда чан вә малдан кечәк, она тәрбијә верәк, елм нуру илә ону ишыгландыраг» вә бу гисим лаф-кәзафдан дәм вуруб бошбоғазлыг едирләр.

Амма һәгигәтдә һеч бири өз шәхси мәнфәәтләрини милләт хејринә фәда етмир. Ахырда бахырсан ки, јенә «гара рәијјәт»и өз фәна вә пүрмәлал һаллары үзрә бурахыб, өзләрини шәһәрә салырлар. Гаранлыгда галанларымыз дәхи кор-коранә бир-бирини тапдалаја-тапдалаја зүлмәт ичрә һејран вә сәркәрдән галырлар»[1].

Јухарыда гејд олунанлардан көрүнүр ки, маарифчиләр вичдан вә инсаф категоријаларындан јалныз мүчәррәд етик категоријалар кими дејил, әсасән имтијазлы феодал силкләри нүмајәндәләринин, јерли бәјләрин, мүлкәдарларын, буржуаларын әмәли әхлагынын тәнгиди илә әлагәдар олараг бәһс етмишләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онларын вичдан вә инсаф һаггында фикирләри өз дөврүндә шүбһәсиз мүтәрәгги характер дашымышдыр. Лакин бунунла белә онларын бу барәдәки фикирләринин мәһдуд чәһәтләри дә нәзәри чәлб едир.

Әввәла, маарифчиләр ичтимаи инкишафда, ичтимаи һагсызлыгларын арадан галдырылмасында вичдан вә инсафын ролуну һәддиндән артыг шиширтмиш, бунлара да зәка кими бүтүн дәрдләрдән шәфа верән бир дәрман кими бахмышлар.

Икинчиси, онлар вичдан һиссинин синфи характер дашыдығыны, һәр синфин, һәр зүмрәнин өзүнә мәхсус вичданы олдуғуну, мүәјјән синифләрин өз синфи мөвгеләриндән асылы олараг, вичдан мәфһумуна мүхтәлиф мәзмун дахил етдикләрини баша дүшмәмишләр.

Маарифчиләр анлаја билмәмишләр ки, «Сәрвәтли фабрик саһибләринин вичданы еластикидир»[1], баша дүшә билмәмишләр ки, «Вичдан инсанын үмуми һәјат тәрзиндән асылыдыр. Республикачынын бир чүр вичданы вар, ројалистин башга чүр, варлынын вичданы бир чүрдүр, јохсулунки башга чүр... мәһкәмә ичласчысы олмаг үчүн сензиндән әлавә габилијјәти олмајан адамын вичданы да сенз вичданыдыр. Ахы, имтијазлы адамларын вичданы да имтијазлы вичдандыр»[2].

Үчүнчүсү, маарифчиләр вичдан вә инсафын тарихән јараныб формалашдығыны анламамыш, онларын үмумибәшәри характер дашыдығыны иддиа етмишләр. Онларын вичданы вә инсафы әхлаги һәрәкәтләрин бир нөв һакими кими шәрһ етмәләри дә бурадан ирәли кәлмишдир. Адамларын вичданына үмид бағламаг, онларын инсаф вә мәрһәмәтинә пәнаһ кәтирмәк маарифчиләрин әхлаги көрүшләринин характерик хүсусијјәтләриндән биридир. Адамларын вичданына бу гәдәр дәрин инам маарифчиләрин әхлаги бахышларынын нә гәдәр гүввәтли чәһәтидирсә, бир о гәдәр дә зәиф чәһәтидир. Маарифчиләримизин бахышларындакы утопик моментләр һәр шејдән чох өзүнү мәһз онларын вичдан вә инсаф һаггындакы фикирләриндә даһа габарыг шәкилдә тәчәссүм етдирмишдир.

ДИНИ-ӘХЛАГИ ЕҺКАМЛАРА МҮНАСИБӘТ

Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләринин мә'на вә әһәмијјәтини дүзкүн дәрк етмәк вә гијмәтләндирмәк үчүн онларын динә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг лазым кәлир.

[1] *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 110—111.

[1] Ф. Енкелс. Вуппертадан мәктуб. К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, I чилд, сәһ. 456. (Русча).
[2] *К. Маркс.* «Готшалкын вә онун јолдашларынын мәһкәмәси, *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*, Әсәрләри, VI чилд, сәһ. 140. (Русча).

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын о заманкы тарихи шәраити вә дүнјакөрүшләрин мәһдудлуғу үзүндән бу дөврдәки маарифчиләрдән һеч бири атеизм сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир. Онларын һамысы өз әсәрләриндә бу вә ја башга шәкилдә аллаһын адыны чәкир, бә'зән һәтта гур'андан ајәләр кәтирир, лакин бу бизә онларын әсәрләринин елми маһијјәтини көрмәјә әсла мане олмамалыдыр.

Әввәла, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов мүстәсна олмагла, кечән әсрдәки маарифчиләримизин һамысы динә гаршы ачыг чыхыш етмәмишләр вә о шәраитдә буну етмәк дә мүмкүн дејилди. Чүнки әкс һалда, узун әсрләрдән бәри дини-мөвһумат думаны ичәрисиндә боғулан вә руһаниләр тәрәфиндән алдадылмыш авам күтләләр онлары баша дүшмәјиб, онлардан «вәбадан гачан кими» гачардылар вә маарифчиләр өз мәгсәдләринә—халг ичәрисиндә елми вә маарифи јајмаг мәгсәдләринә наил ола билмәздиләр. Она көрә дә онларын һамысы, Һ. Б. Зәрдабинин дедији кими, дин вә шәриәт әлејһинә јөнәлдилмиш фикирләринин «үзәринә назик бир пәрдә чәкмәјә» мәчбур олурдулар.

Икинчиси, маарифчиләр тәрәфиндән аллаһын адынын чәкилмәси әксәр һалларда сырф деист характер дашыјыр вә бу онларын әсәрләринин дахили мәзмунуна, елми характеринә, гаршысына гојдуғу мәгсәдә гәтијјән хәләл кәтирмир.

Һәгигәтдә маарифчиләрин әсәрләриндә аллаһ тәбиәт һадисәләриндә вә инсанларын шәхси һәјатларында нәзәрә чарпан бир рол ојнамыр.

Доғрудур, бүтүн маарифчиләримиз, јалныз М. Ф. Ахундов мүстәсна олмаг шәрти илә өз тәнгидләринин кәсәрини мөвһумат вә чәһаләтә гаршы, мүсәлман руһаниләринә гаршы јөнәлдиб динин әсаслы сурәтдә тәнгидиндән јан кечмишләр, һәм дә онлар бә'зән төрәдилән әдаләтсизликләрин «динә, шәриәтә сығмадығыны» гејд етмәјә, арабир әсил шәриәт мүдафиәчиси ролунда чыхыш етмәјә мәчбур олмушлар. Лакин әслиндә онларын бүтүн фәалијјәти објектив сурәтдә дини еһкамларын әлејһинә олмушдур.

Бу да нәзәрә алынмалыдыр ки, маарифчиләр тәрәфиндән «јоғунбојун моллаларын», «шал гуршаг һачыларын», ачкөз дәрвишләрин, әммамәли сејидләрин, «Вичуди зорба, белиндә шал гуршаг, гуршаға санчылмыш гәләмдан, күчәләрдә бағыран: дуа јазарам, чаду јазарам, бәхт ачарам, оғул верәрәм»[1]—дејән чадукәрләрин вә ач гурд кими халгын чанына дарашмыш мүридизм шејхләринин вә башга мүсәлман руһаниләринин амансыз сурәтдә тәнгид вә ифша олунмасы, ејни заманда долајы јолла ислам дининин өзүнүн тәнгиди иди. Чүнки, мүсәлман руһаниләри мәһз ислам дини вә шәриәт еһкамларыны өзләринә бајраг едәрәк, халгы һәјасызчасына сојурдулар.

Азәрбајчан маарифчиләри һәр шејдә инсан ағлыны, елми билији өн плана чәкмәклә, ислам дини-еһкамлары чәрчивәсини учуруб дағытмыш вә ондан чох кәнара чыхмышлар. Илк нөвбәдә нәзәрә чарпан чәһәт будур ки, маарифчиләр гур'анын «аллаһын ирадәси кәнарында ағачдан бир јарпаг белә дүшә билмәз» ајәсини фактик олараг рәдд едәрәк, исрар етмишләр ки, һәр шејдә тәвәккүлә үмид бағламаг, һәр шеји тале илә, гисмәтлә әлагәләндирмәк, пассивчәсинә отуруб көзләмәк олмаз. Инсан өз талејини өзү мүәјјәнләшдирир, о јашамаг, өз мәишәтини јахшылашдырмаг үчүн аллаһа архајынлашмајыб, өзү мүбаризә етмәклә фәалијјәт көстәрмәлидир. Бу фикир маарифчиләримизин әхлаги көрүшләринин ана хәттини тәшкил едир.

М. Т. Сидгинин динә һәгиги мүнасибәтини онун «Аллаһа дуа ет, лакин өзүнә архајын ол», «Бағчаны сула, аллаһдан јағыш истәмә» кими зәрб-мәсәлләри даһа ајдын көстәрир.

Сидги мәһз бу мөвгедән бәхтә, талејә инанмағын әлејһинә чыхмышдыр. О көстәрмишдир ки, бәхтә, талејә инам инсанлары күтләшдирир, онлары тәрксилаһ едир, онлары өз хошбәхтликләри уғрунда мүбаризәдән узаглашдырыр. О, бөјүк бир инамла јазмышдыр ки, һәр кәс вахтыны талејә инанмаг кими, бош шејләрә сәрф етмәјиб, өзү өз хошбәхтлијинин гејдинә галмалыдыр. «Чәсур адама бәхт, талејин өзүдүр, фүрсәти фөвт ејләјән бәхтдән шикајәт ејләр. Вәхт биһудә кечмәсә, һәр иши көрмәјә кифајәт едәр»[2].

О, хәстәләнәркән һәким чағырмајыб «тәбиб аллаһдыр» дејәнләрә мүрачиәт едәрәк јазырды:

«Инсан вичудунда бир хәстәлик әсәри көрән кими, дәрһал тәбибә мүрачиәт етмәлидир. Әмма тәәссүф олсун ки, бизләр бәдәнимиздә бир хәстәлик һисс едәндә

---

1 «Һәјат» гәзети, № 84, 1905.

2 *Мәһәммәд Тағы Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 22.

тәбибә мүрачиәт етмәјиб сәламәтлик зәманындакы гәрар илә јејиб-ичиб, өлүм һалына дүшәндә тәбиб кәтирмәки лазым көрүрүк. Бунунла белә тәбиб вердији дару-дәвалары да вәгтиндә вә мөвгејиндә истемал етмәјиб, «тәбиб аллаһдыр»—дејирик»[1].

С. М. Гәнизадә ушагларынын сағламлығы гејдинә галмајыб «аллаһ кәримдир» дејән аналара үз тутуб образлы сурәтдә дејирди: «Бачы, сән аллаһын шүкүрүнү һәмишә јеринә јетир, амма еһтијаты да әлдән вермә. Чох иттифаг олур ки, ушаг үч мәртәбә дамдан јыхылыб һеч бир јери шикәст олмајыр... Әлбәттә, шүкүр етмәлидир, амма һәр анда ушаг дамдан јыхылмамаг гејдинә галмалыдыр»[2].

Н. Б. Вәзиров бә'зи мәгаләләриндә һәтта ачыгча билдирмишдир ки, гур'андан, шәриәтдән вә'зләр охумагдан, дуа етмәкдән кар чыхмаз, нична јолу шәриәтдә дејил, елмин, маарифин јајылмасындадыр. О јазмышды ки, «Мин илләрдир минбәрләрдә вә'зләр охунур. Худаја, нечә көзәл вә'зләр... шәриәтдән, инсанијјәтликдән, онунла белә тирјәкдән әл чәкмишик? Хејр! Јухудан ајылмышыг? Әстәғфуруллаһ, рәһм, мүрүввәт артыб?.. Нә, нә, нә, нә?.. Пәс мә'лум олур ки, дәрдимизә гејри дәрман да кәрәк, о дәрман елмдир»[3].

Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги бахышлары өз мәнтиги вә дахили мәзмуну е'тибары илә ислам дининин ахирәт дүнјасы һаггындакы еһкамына гаршы јөнәлдилмишдир. Онлар инсаны реал һәјат уғрунда мүбаризәјә чағырмышлар. Мәһз бу, маарифчиләримизин әхлаги көрүшләринин ән мүтәрәгги чәһәтләриндән биридир. Фиридун бәј Көчәрлинин «Һәјата дә'вәт» адлы мәгаләси маарифчиләримизин әхлаги бахышларынын бу хүсусијјәтини даһа бариз сурәтдә ифадә едир. Һәмин мәгаләдә маарифчи ислам руһаниләрини кәскин тәнгид атәшинә тутараг јазырды: «Дүнја беш күндүр, беши дә гара». Бешкүнлүк өмүрдән өтүр бу фәна дүнјада сә'ј вә тәлаш етмәјин, сәрмајә вә дөвләт шөвгүнә дүшмәјин, кәсб вә һөрмәт гејдинә галмағын, өмрү биһудә чүрүтмәјин лүзуму вармы? Һәр нә етсәк ахырымыз фәнадыр! Киши кәрәк ахирәти үчүн чалышсын, онун үчүн сәрмајә газансын, өлүмүнү јадындан чыхартмасын, көзүнү ахирәт кушәсинә диксин...

Мөһтәрәм үләма, ваизләримизин мәсчидләрдә вә мәчлисләрдә чамаата хитабән сөјләдикләри сөзләр вә нитгләр әксәр овгат бу гисим вә'з вә нәсиһәтләрдән ибарәт олдуғу чүмләјә мә'лумдур. Бу мәзмунлу вә'зләр илә руһани аталарымыз... чамаатын е'тигадына пәрхаштлик вә сүстлүк кәтириб, дүнја зиндәканлығындан ону сојудурлар, үмури маишәтдә лазым олан сә'ј вә тәлашдан бир нөв кәнар едирләр. Бу гисим вә'з вә нәсиһәтләрин бәрәкәтиндән мүсәлман гардашларын вар гүввәләри зәифләшир, фикирдән һүнәрләри јатыр, чүр'әт вә һүнәрләри ишдә бүруз етмәјир, гәзаларына разы олуб, һәр бир бир ишдә һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә вә мәшәггәти гәбул едирләр, һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә гатланыб, маишәтин позғун вә чәфалы өвзасына таб кәтирирләр вә һәр ишдә «микүзәрәд» дејиб раһәт олурлар»[1].

Ф. Көчәрли ачыг сурәтдә билдирмишдир ки, мүсәлманлары бу чүр ахирәт дүнјасы һаггында хүлјаларла әјләндирмәк мәһз руһаниләрин өзләри үчүн мәнфәәтлидир. «Бәс һәр кәс өз чәзасыны о дүнјадан алачагдыр, лазымдыр өлүмә һазырлашмаг, һәјата вәфа јохдур, баги дејил.

Дүнјакир вә тамаһкар ваизләр үчүн чамаатын белә гәфләт вә чәһаләтдә јашамағы, әлбәттә, чох хејирдир. Һәр нәки аз-чох онлар газаныб тәһсил етсәләр, кәтириб өз ағаларына тәслим едәчәкләр, өзләри исә гәнаәт едиб, анчаг бешкүнлүк өмүр үчүн әлдә бир азачыг сәрмајә сахлајачаглар. Чүнки руһани аталары онлара вазеһ дәлилләрлә сүбут едибләр ки, дүнја малы чәһәннәм одудур, нә лазым ону чәм етмәк.

Нә кәрәкдир сәнә бу дөвләтү-мал,
Јүкүнү јүнкүл ејлә, еј һәммал!

Үләмаји-кирам һәмәвахт бичарә һәммалларын зәһмәтинин сәмәрәсини һијлә вә тәзвир илә әлләриндән алыб јүкләрини јүнкүл етмәјә чалышмышлар»[2].

Ф. Көчәрли ахирәтә чағырышы өлүмә чағырыш кими гијмәтләндирәрәк өз һәмвәтәнләрини бу бош әфсанәјә

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив 7, инв. 10944, сәһ. 42.

[2] «Рәһбәр» журналы, № 4, 1906.

[3] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 49.

[1] «Һагг јолу» журналы, № 1, 14 декабр 1911.

[2] Јенә орада.

ујмамаға, өз јашајышлары уғрунда фәал мүбаризә етмәјә, һәјата дә'вәт едиб көстәрирди ки, «... һәјаты севмәк вә онун гәдрини билмәк лазымдыр. Бизләр исә бу мәтләбдән гафил вә узаг дүшмүшүк, һәјатын гәдрини билмәјирик вә һәр кәс ки, бизләрдән бир азачыг онун гәдир вә гијмәтини дәрк едиб, өвзаи-мәишәтини ислаһ етмәјә чалышыр, дәрһал чәнаб ваиз илә аға дәрвиш онун гапысыны кәсиб уча сәслә јадавәрлик едәр ки, еј гафил дүнја ибрәтханәдир, дүнјаја ујма, ахирәти әлдән гојма, карвани-дәһр јола дүшүбдүр. Һәр кәс јүкүнү тез јүкләсә мәрданәдир. Бу дүнјаји-дүнә рәғбәт етмә. Ахирәт үчүн тәдарүк көр, кушеји-гәбирдән көзүнү чәкмә, наз илә башыны балиши-назә гојма...

Ваизин вә аға дәрвишин белә сәрсәри-хәзанә бәнзәр нәфәси-сәрди мүсәлман гардашлары чүнбүш вә һәрәкәтдән салыб, бүтүн чәсәдләринә бир сүстлүк вә пәришанлыг ариз едир, белә ки, онларын һәр бир шејдән шөвг вә һәвәси кәсилиб, мәматдан савa фикир вә хәјалларына башга бир шеј кәлмир. Бир кәсин чүр'әт вә һүнәри олмур ки, ваизи-али чәнабдан суал етсин, әчәба, бу гаранлыг, дар вә нәмиш мәгамә јазығы нә үчүн дә'вәт едирсән, бурада ки, һәјатдан бир әсәр јохдур. Бу виранә мәнзил анчаг өлүләр үчүндүр. Мән ки, һәлә өлмәмишәм, дирижәм. Мәним зиндәканлығыма, ејш-ишрәтимә нә үчүн зәһәр гатырсан, һалымы пәришан вә фикрими дидәркүн едирсән?»[1].

Марагдыдыр ки, Ф. Көчәрли ахирәт дүнјасына үмид бағламағын инсанларда мүтилик, горхаглыг, ачизлик әхлағы ашыладығыны дөнә-дөнә гејд едәркән, буну чәмијјәтдәки үмуми азадлыг мүбаризәси илә дә әлагәләндирмишдир. Бу чәһәтдән онун Л. Н. Толстојун «шәрә мүгавимәт көстәрмәмәлидир» мүддәасына мүнасибәти диггәти чәлб едир. Өзүнүн «Дүнјада бәла нәдән төрәјир», «Тајбујнуз өкүз», «Һәјата дә'вәт» адлы мәгаләләриндә Ф. Көчәрли белә бир фикир јүрүтмүшдүр ки, инсан шәрә мүгавимәт көстәрмәли, өз һүгуглары вә азадлығы уғрунда мүбаризә апармалы, өз шәрәфини өзү горумалыдыр. О бу мүнасибәтлә рус әдиби Г. Петровун, Л. Толстојун фәлсәфә әсәрләринә вердији гијмәти кениш шәрһ едәрәк јазырды: «Рус әдибләриндән мәшһур Г. Петров граф Толстојун бир пара фәлсәфәјә мәхсус әсәрләрини

[1] «Һагг јолу» журналы, № 1, 1911.

мәгами-тәнгидә гојуб, мәзкур әсәрләр русларын тәнәззүл, кәсаләт вә бәхаләтинә сәбәб олмасыны сүбута јетирир. Толстојун «мәзәррәт вә шәрарәтә мүгавимәт етмәмәлидир» рә'ј вә гөвлүнү Петров батил вә мүзүр әгидәләрдән һесаб едиб, руслары һәјата дә'вәт едир вә нәсиһәт үзү илә онлара дејир: «Дирилијинизи гәнимәт билиб, зиндәканлыг единиз, зиндәканлығын шәртләрини өјрәниб, раһат јашајыныз, вахтынызы гәфәсдә кечирмәјиниз, јатмајыныз, донуб бир нөгтә үзрә галмајыныз, јашајыныз вә башгаларынын һәјатына сәбәб олунуз... мәишәт үчүн тәзә үсул вә гајдалар тәртиб единиз, сијаси вә игтисади ишләринизә тәғјир вә тәбдил вериб, башгалары илә рәфтар вә әлагәнизи дүзәлдиниз, һүрријјәт вә үлвијјәт кәсб единиз... һүрријјәт, мүсават вә үхүввәт мәсәләләриндә кәрәк бир гүсур олмасын. Чүмләјә гардаш көзү илә бахылсын, башгаларынын һүгуг вә ихтијарларына, мә'муријјәт вә асајишә риајәт едилсин... heч бир милләт вә тајфанын шан вә шәрәфинә хәләл јетишмәсин, һагларында чөвр вә ситәм рәва көрүлмәсин. Һәр бир милләт, гөвм вә тајфа кәрәк хәта вә бәладан мә'сун галыб, асудә јашасын».

Петровун бу сөзләри гызыл сују илә јазылмалыдыр!

Г. Петров руслары һәјата дә'вәт едән кими биз дә мүсәлман гардашлара хитабән әрз едирик: «Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билиниз,... ајылыныз, һәрәкәт единиз, гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишсин»[1].

Бу чүр һәјата чағырыш, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләри үчүн характерикдир. Бу, һәлә динин тә'сириндән јаха гуртармамыш Мир Мөһсүн Нәввабын да әсәрләриндә өзүнү көстәрир.

Нәввабын «Пәнднамә» әсәриндәки әхлаги нәсиһәтләри сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, о, бу нәсиһәтләриндә дини-феодал әхлагынын тәләбләриндән фәргли олараг, тәрки-дүнјалыг, зaһидлик тәблиғ етмир. Әксинә, о, дүнјадан һәзз алмағы, никбинлији инсанын әдаләтә ујғун тәбии һүгугу һесаб едир.

«Бир саат дүнјанын дирилији мин ил гәбирдә јатмагдан јахшыдыр»[2]—дејән Нәвваб бунда исрар едирди ки, «Дәрјадил олкинән, та һәр бир чүз'и шејлә мүкәддәр ол-

[1] «Һагг јолу» журналы, № 1, 14 декабр 1911.
[2] *Мир Мөһсүн Нәвваб*. Пәнднамә, сәһ. 37.

маjасан»[1]. Онун әгидәсинчә инсан өзүнү һәмишә никбинлиjә өjрәтмәлидир. Һәр чүз'и һадисәдән өтрү гүссәләнмәмәли, чүнки гашгабаглылыг, һәмишә өзүнү гәм-гүссә ичәрисиндә һисс етмәк инсан өмрүнү мә'насыз едир, беләолдугда инсан дүнjадан һәзз алмаг әвәзинә, өмрүнү ишкәнчәдә, зилләтдә кечирир. Нәвваба көрә инсан өз өмрүнү узаг арзулара да һәср етмәли, һәмин арзулара, хәjаллара гапылыб, күндәлик јашајышдан әл чәкмәмәлидир. Нәвваб өз нәсиһәтләриндә бу барәдә белә деjир:

«Әзиз олан өмрүнү узаг олан арзу илә фани ишләрдән өтрү заj етмә ки, мәшәггәт сәнә галачаг вә ләззәти өзкәләр апарачаг. Бир парча чөрәjин гәм-гүссәси jахшырагдыр бир аләмин гәминдән»[2].

М. М. Нәвваб бунунла әлагәдар олараг, ортодоксал ислам дини мөвгеjиндән олса да, тәрки-дүнjа һәjат тәрзи тәблиғ едән мүршидләри, дәрвишләри кәскин тәнгид етмишдир. «Пәндномә»дә биз мүршидләр әлеjһинә јөнәлдилмиш бир сыра нәсиһәтләрә раст кәлирик. Бу нәсиһәтләрин чохунда мүридизм кәләкбазлыг, авамлары соjмаг васитәси кими тәнгид олунур. М. Нәвваб заһидләрә үз тутуб jазмышды:

«Дүнjа малындан өтрү адыны мүршид гоjуб гоjун либасында jыртычы гурдлар кими авамларын вар-jохун әлдән алыб jемә ки,... дүнjада зәлил олачагсан. Мүридбазлыг еjләмә вә хәлгә һиjлә вә тәзвир тору гурма ки, өлән вахтда ач олачагсан»[3].

Лакин мүридизмин әхлаги еһкамларынын мүртәче маһиjjәтинин тәнгиди саjәсиндә әсас ролу башга маарифчимиз—М. П. Маһмудбәjов оjнамышдыр ки, биз бу барәдә бир гәдәр мүфәссәл даjанмағы лазым билирик.

М. П. Маһмудбәjовун мәдәни ирсиндә онун мүридизм һаггында тәдгигләри мүһүм jер тутур. Һәртәрәфли дәрин билиjин, узун сүрән мүшаһидәнин мәһсулу олан бу тәдгигләр әввәлчә «Мүридизм тәригәти» (Мjуридическаjа секта) сәрлөвһәси илә 1893-чү илдә «Каспи» гәзетиндә[4], сонра исә 1898-чи илдә «Мjуридическаjа секта на Кавказе» башлығы алтында Тифлисдә чыхан «Сборник материалов длjа описаниjа местностеj и племен Кавказа» мәчмуәсиндә чап едилмишдир[1].

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәндномә, сәһ. 7.
[2] Jенә орада, сәһ. 23, 29.
[3] Бах: jенә орада, сәһ. 23.
[4] Бах: «Каспи» гәзети, 1893-чү ил, № 271, 272, 278, 281, 284.

Маһмудбәjов мүридизмә һәср етдиjи бу әсәрләриндә мүридизмин мәншәjини, маһиjjәтини вә онун Гафгазда jаjылмасы тарихини мүфәссәл шәрһ етмишдир. Һәр шеjдән әввәл диггәти чәлб едән башлыча чәһәт ондан ибарәтдир ки, М. П. Маһмудбәjов мүридизмин маһиjjәтини һәртәрәфли тәһлил едиб, белә бир мүһүм нәтичәjә кәлмишдир ки, мүридизм маһиjjәтчә «дини-мистик тә'лимдир». Бу дини тә'лимин jаранмасы аjры-аjры дөврләрдә ислам дининдә jаранан дәjишикликләр вә исламын jаjылдығы өлкәләрин тарихи вәзиjjәти илә әлагәдардыр. Маһмудбәjова көрә рус әдәбиjjатында «мүридизм» ады илә мәшһур олан тәригәтчилик, тәригәтчиләрин һамысы өз тәригәтләринин Мәһәммәд пеjғәмбәр дөврү илә бағлы олдуғуну иддиа етсәләр дә, исламын II әсринин сонунда jаранмышдыр. Бир сыра тарихи фактлара истинад едәрәк, М. Маһмудбәjов көстәрир ки, мүридизм исламын III әсринә гәдәр кизли jаjылмыш, jалныз III әсрин әввәлләриндән башлаjараг ачыг сурәтдә бир чох өлкәләрдә кениш jаjылыб һаким тәригәт мөвгеjинә чыхмышдыр.

Маһмудбәjов мүридизмин Гафгазда jаjылмасыны һичр тарихинин III—IV әсрләринә аид едир вә көстәрир ки, ислам тарихиндә Ширван ики дәфә мүридизмин мәркәзи олмушдур: биринчи дәфә һичр тарихинин IX әсриндә, икинчи дәфә исә XVIII әсрин ахыры вә XIX әсрин әввәлләриндә. Онун фикринчә мүридизмдән аjры-аjры дөвләт башчылары мүхтәлиф дөврләрдә өз һакимиjjәтләрини мөһкәмләтмәк үчүн бир васитә кими истифадә етмишләр. О буна мисал олараг Ширван шаһы I Солтан Хәлилллә Ширван мүридләринин баш шеjхи Шеjх Сеjид Jәһjа арасында, Тәбриз һакими Мирзә Jагубла Сеjид Jәһjанын оғлу Дәдә Өмәр арасында олан әлагәни геjд етмишдир.

Һәм дә диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, Маһмудбәjов мүридизмин Гафгазда jаjылмасындан бәһс едәркән, бу тәригәтин, әсасән, мөвһумат вә чәһаләт думанынын даһа галын олдуғу кәндләрдә кениш jаjылдығыны көстәрмишдир. О jазырды ки, XIX әсрдә мүридизм тәригәти Азәрбаjчанын һеч бир шәһәриндә кениш jаjылмамыш-

[1] Бах: «Сборник материалов длjа описаниjа местностеj и племен Кавказа», XXIV бурахылыш.

дыр. Онун һәр дәфә мәркәзи узаг кәндләр, көчәри тәрәкәмә обалары олмушдур.

Үмумијјәтлә, М. Маһмудбәјов өз әсәриндә чидди елми-тәдгигат иши апарыб, мүридизмин маһијјәти, онун мүхтәлиф тәригәтләри, көркәмли мүршидләри, шејх вә кутбүләри, онун Гафгазда јајылмасы һаггында сон дәрәчә дүрүст елми мә'луматлар вермишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, кечән әсрин сонларындан башлајараг, көркәмли рус вә совет тарихчиләри мүридизмдән бәһс едәркән М. Маһмудбәјовун һәмин әсәринә истинад етмишләр.

Маһмудбәјов мүридизмин тарихиндән садәчә олараг бәһс етмәклә кифајәтләнмәјиб, онун әхлаги еһкамларынын мүртәче маһијјәтини вә мүридизм шејхләринин әмәли әхлагынын тәнгидинә дә кениш јер вермишдир.

М. Маһмудбәјов Молла Чаминин «Нәфәхатүл-үнс» китабыны, мүридизмин көркәмли илаһијјатчыларындан олан Чүнејдин әсәрләрини, һабелә мүсәлман тәригәтләрини вахты илә тәдгиг етмиш олан Вејденбаумун, Һакстһаузенин вә башгаларынын елми ишләрини дәрин тәһлил едиб, көстәрмишдир ки, мүридизм әхлагы өз маһијјәти е'тибары илә ән чиркин сурәтдә тәзаһүр едән аскетизм—тәрки-дүнјалыг әхлагыдыр. Мүридизм әхлагынын бу чәһәти мүридизмин маһијјәтиндән доғур. Маһмудбәјов јазмышдыр ки, бүтүн мүридизм тәригәтләринин әсасында «даим дуа вә ибадәт етмәк вә дүнја не'мәтләриндән әл чәкмәк јолу илә инсаны аллаһла јахынлашдырмаг»[1] идејасы дурур. Мүридизм әхлаги еһкамларына көрә ән јүксәк әхлаги идеал **вәлиликдир.** Мүридизмә көрә вәли—ән јүксәк, ән саф әхлаги сифәтләри өзүндә чәмләшдирән шәхсијјәтдир. Мүридизмә көрә анчаг дүнја не'мәтләриндән әл чәкмәк вә ибадәт етмәк јолу илә вәли сәвијјәсинә чатмаг олар.

М. Маһмудбәјов Молла Чаминин «Нәфәхатүл-үнс» китабындан парчалар кәтириб ону тәнгид едир вә «мистик тәригәтчи шаир» адландырыр. Һәмин «Нәфәхатүл-үнс» китабында дејиләнә көрә «Вәли о адамдыр ки, о, даһа өзү үчүн јашамагдан әл чәкмиш вә аллаһы сеһр етмәкдә гәрар тутмуш, сабитлик әлдә етмишдир. Әкәр вәли сәвијјәсинә чатмаг истәјирсәнсә, дүнја не'мәтләриндән әл чәк вә аллаһа әбәди мәһәббәт бәсләмәк үчүн өзүнү һәр шејдән азад ет!»[1].

[1] Бах: «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Қавказа», Тифлис, 1898, XXIV бурахылыш, сәһ. 24.

Бурадан көрүндүјү кими, Маһмудбәјов мүридизм әхлагынын зәрәрини һәр шејдән әввәл аскетизмдә, инсаны дүнја не'мәтләриндән мәһрум етмәкдә көрмүшдүр. Онун нөгтеји-нәзәринчә инсаны бу чүр тәрки-дүнја һәјата тәһрик етмәк, ону өлкүнләшдирмәк демәкдир. Чүнки, дүнја ләззәтләрини вә зөвгләрини көрмәјән инсанын өмрү мә'насыз вә сәрсәри кечән өмүрдүр.

Мүридизмин әхлаги еһкамларынын дикәр бөјүк зәрәрини Маһмудбәјов бу тәригәтин инсан ағлына, инсан зәкасына инамсызлыг тәрбијәсиндә көрмүшдүр. Мүридизм шејхләринин, мүршидләринин иддиасына көрә инсан һеч шеји дәрк едә билмәз, «һәгигәти» инсан елм охумаг, өјрәнмәк јолу илә дејил, јалныз аллаһа ибадәт етмәк, намаз гылмаг, тәһарәт етмәк, оруч тутмаг јолу илә әлдә едә биләр. Мүридизмә көрә инсан ағлы, зәка һеч шејә гадир олмајан анлајышлардыр. Мүридизмә көрә зәка һәр јердә өз јерини вәһјә тәслим етмәлидир. Мүридизм шејхләринин нәзәринчә һәгигәтин ашкара чыхарылмасында инсан ағлы һеч шеј, вәһј исә һәр шејдир. Бурадан мүридизм тәригәтинин илаһијјатчылары башга белә бир мүддәа да ирәли сүрүрләр ки, куја јүксәк әхлаг инсана тәрбијә јолу илә, харичи мүһитлә, елм вә билик кәсб етмәк јолу илә дејил, вәһј јолу илә верилир. Маһмудбәјов көстәрирди ки, инсан ағлыны бу чүр алчалтмаг чәһди мүридизмин чыхыш нөгтәсидир. Чүнки, «Мүсәлман мистикләринин тә'лиминә көрә ислам шәриәт вә тәригәтдән ибарәтдир; биринчи ајинләр тә'лими олуб, бүтүн сырави диндарлар үчүндүр, мүсәлман һүгугу ролуну ојнајыр, икинчиси—сырф руһани маһијјәт дашыјан тә'лимдир, бу тә'лим ону арзу едәнләрә охумаг вә ја ибадәт етмәк јолу илә дејил, вәһј јолу илә верилир вә ја ирсән кечир; тәригәтин јүксәк сәвијјәси мә'рифәтдир. Тәригәт аллаһы дәрк етмәк јоллары һаггында мистик тә'лимдирсә, мә'рифәт аллаһын дәрк едилмәсинин өзүдүр»[2]. Бурадан мә'лум олур ки, мүридизмә көрә инсан јүксәк әхлага јалныз дүнјадан әл чәкмәк, даим аллаһа ибадәт едиб, ону сеһр етмәк јолу илә наил ола биләр. Мә'рифәт үчүн јеканә јол, бу тәригәтә көрә јалныз будур.

[1] Бах: «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Қавказа». Тифлис, 1898, XXIV бурахылыш, сәһ. 14.

[2] Јенә орада, сәһ. 14.

Башга сөзлә десәк, онларын нәзәринчә, куја мүридизми гәбул етмәјәнләрин һамысы әхлагсыздырлар, куја мүридизм еһкамларына әмәл етмәјәнләр өз әхлагыны сафлашдыра билмәзләр, куја мүридизмдән кәнарда әхлаг јохдур.

Маһмудбәјов мүридизмин әхлаги еһкамларынын ән чидди зәрәрини бир дә бу еһкамларын инсанлары пассивләшдирмәсиндә көрүрдү. Мүридизмин әхлаги еһкамлары мүридләри дүнја ишләриндән ајырыр, онлары биканәлијә чағырыр, өз реал сәадәтләри уғрунда мүбаризәдән чәкиндирир. Мүридизм она инананлары фәалијјәтсизлијә сөвг едәрәк, мүридләри өз һисс вә зөвгләрини өлкүнләшдирмәјә, өз ирадәсини боғмаға тәһрик едир. Мүридләрин өмрүндә әсас мәсәлә өз һәјатлары уғрунда фәал мүбаризә дејил, һәр шејә биканәлик, лагејдлик, фајдалы әмәкдән ајрылыб өзүнү там ибадәтә, дуаја һәср етмәк тәшкил едир. Мүридизм әхлагы инсаны мә'нәви чәһәтчә тамамилә күтләшдириб ону бир нөв чанлы мејитә чевирир. Мүридизмә көрә әхлагча камил о адамдыр ки, о һеч вахт өзү барәдә дүшүнмүр, һеч шејин гајғысыны чәкмир, јалныз даим ибадәт јолу илә «аллаһы дәрк етмәјә, өз үрәјини дүнјаја бағлылыгдан тәмизләмәјә, бүтүн варлығы илә—руһу вә бәдәни илә өзүнү аллаһа ибадәтә һәср етмәјә наил олсун», «тәригәт дүнја не'мәтләриндән әл чәкиб өзүнү бүтүнлүклә аллаһа ибадәт етмәјә чағырыр. Јени дөвр Ширван шејхләри өјрәдирдиләр ки, мүридләр әхлагча камилләшмәк үчүн мүмкүн олдугча чохлу намаз гылмалы, тәһарәтлә мәшғул олмалы, рамазан ајында дејил, һәм дә һәр һәфтәнин базар ертәси вә чүмә ахшамлары күнләри дә оруч тутмалы»[1].

Маһмудбәјова көрә инсаны бу чүр дүнја ишләриндән ајырмаг, ону анчаг о дүнја үмиди илә јашатмаг ән али вә үлви вичуд олан инсаны тәрксилаһ етмәк демәкдир, онун гүввә вә бачарығыны, онун һүнәр вә габилијјәтини мәһв етмәк, ону мөвчуд олмајан гүввәләр гаршысында ојунчаға чевирмәк, бир сөзлә ону там өлкүнләшдирмәк демәкдир.

М. Маһмудбәјовун шәрһиндә мүридизмин ән мүртәче әхлаги еһкамларындан бири дә **мүтилик** һаггында еһкамдыр. Бу еһкам да мүридизмин өз тәбиәтиндән доғур. Мүридизм шејхләринин тәләбинә көрә мүрид һәр шејә сәбирлә дөзмәли, һеч кәсин үзүнә ағ олмамалы, аллаһын, мүршидин рәһминдән нә әлдә етсә онунла кифајәтләнмәлидир. Мүрид сөзүнүн мә'насы итаәткар, сөзәбахан, үзүјола олмаг демәкдир. Мүридизм даим пиетизм, көләлик вә ағалыг әхлаги тәблиғ едир. Мүридин өз шәхсијјәти, өз мәнлији јохдур, о өзүнү һәмишә өз шејхинин, өз мүршидинин гулу һесаб етмәлидир. Мүридин һәјатынын мә'насы вә әһәмијјәти јалныз өз мүршидләринин тәләбләрини данышыгсыз јеринә јетирмәкдән ибарәтдир. М. Маһмудбәјов мүридизмин бу чәһәтини характеризә едиб јазыр:

«Һәр бир тәригәт өз нөвбәсиндә бир нечә орденә бөлүнүр. Һәр орденин башчысы мүршид адланыр. Орденин үзвләринә мүридләр, бә'зи јерләрдә мүхлисләр, суфиләр, дәрвишләр дејилир. Мүршид—ән мүкәммәл шәхс һесаб едилир. Мүридләри дүз јола јалныз онун хејир-дуасы сала биләр... һәр бир мүршидин бир нечә хәлифәләри—јахын шакирдләри олур ки, бунлар өз орденләринин мүридләринин мә'нәви тәкмилләшмәсинә нәзарәт едирләр. Нә вахт бу хәләфләр мүршидин тә'лимини мәнимсәјиб гуртарыр, мүршид она шејх ады вериб ја өз вәтәнинә, ја башга бир јерә көндәрир ки, һәмин шејх тәригәти бу јени јердә јајмагла мәшғул олур. Һәр бир мүрид өз шејхинә мүнасибәтдә өзүнү белә апармалыдыр: о өз шејхинә данышыгсыз инанмалыдыр, онун нөгсанларыны һисс етмәмәјә, көрмәмәјә чалышмалыдыр, өз чаныны вә малыны әсла тәрәддүд етмәдән шејхин уғрунда гурбан вермәјә һазыр олмалыдыр... Шејхин тә'сири өз мүридләри үзәриндә чох бөјүкдүр, белә ки, шејхин адына, чанына, башына, көзүнә анд ичирләр»[1].

Мүридизм шејхләри иддиа едирләр ки, куја мүридләр нә гәдәр итаәткар, мүти олсалар, нә гәдәр өз шејхләрини мүгәддәсләшдириб өзләрини онлара гул һесаб етсәләр, бир о гәдәр дүзкүн һәјат јолу сечмиш оларлар.

М. Маһмудбәјов мүридизм әхлагыны тәнгид едәркән онун **инсана нифрәт** характери дашыдығыны даһа кәскинликлә ифша етмишдир. Маһмудбәјов чохлу фактик материаллара вә һабелә мүридизм мүршидләринин вә шејхләринин өз моизәләринә истинад едәрәк, тәкзиб-

[1] Бах: «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 28.

[1] «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 28, 30.

едилмәз сурәтдә сүбут етмишдир ки, мүридизм әхлагы өз маһијјәти е'тибары илә инсанлар арасында **дүшмәнчилик, әдавәт, кин, инсансевмәзлик,** адамлара гаршы нифрәт тәблиғ едир, халглар арасында нифаг салыр. Мүридизм шејхләри өз тәригәтләрини гуја «инсанлар арасында гардашлыг, инсанпәрвәрлик» тәрбијә едән бир тәригәт кими гәләмә вермәјә чәһд едирләр. Мәсәлән, Маһмудбәјов өз әсәриндә Молла Ҹаминин јухарыда адыны чәкдијимиз «Нәфәхатүл-үнс» китабындан беләә бир парчаны кәтирир: «...мүридләр үчүн биринчи ханикаһ христиан тәрәфиндән тикилмишдир. Бир күн Суријада христианларын рәиси ова чыхмышды. О көрдү ки, ики нәфәр суфи тәсадүфән бир-биринә раст кәлиб гучаглашыб, өпүшдүләр, јемәли һәр нәләри вардырса бир јерә гојуб бирликдә наһар етдиләр вә јенидән дуруб гучаглашыб, өпүшүб ајрылдылар. Бу, христианларын рәисинин чох хошуна кәлди. О, суфиләрдән бирини чағырыб сорушду: «О индичә көрүшүб ајрылдығын адам ким иди?» Суфи ҹаваб верир ки, «танымырам». Христианларын рәиси сорушур ки, «бәс нечә танымырсан ки, индичә беләә меһрибан көрүшүб ајрылдыныз?» Суфи ҹаваб верир ки, «биз суфијик, бизим тәригәтимиз суфиләр арасында бу ҹүр меһрибанлығы тәләб едир».

Бу, христиан рәисинин чох хошуна кәлир вә суфиләр үчүн Рәмл шәһәриндә хүсуси бир ханикаһ тикдирир»[1].

Маһмудбәјов даһа сонра көстәрирди ки, бу ҹүр әсассыз иддиалар мүридизм әхлагынын инсанлар вә халглар арасында әдавәтчилик тәблиғ етмәсинин үстүнү пәрдәләјә билмәз. Мүридизм шејхләри әслиндә өз тәригәтләринә дахил олан мүридләрин бир-биринә мәһәббәт бәсләмәләринин, бир-биринә «дин гардашы», «ахирәт баҹысы» олдугларыны тәблиғ етмәклә кифајәтләнирләр. Әксинә олараг, мүридизм тәригәтинә дахил олмајан адамлары, онлар «һәгигәтдән узаг», «натәмиз», «кафир», «әхлагҹа нагис» адамлар кими гәләмә вермәјә чәһд едирләр. Мүридизм шејхләри, һәтта атаја, анаја, гардаша, баҹыја, өвлада да, әкәр бунлар мүридизми гәбул етмирләрсә, нифрәт бәсләмәји тәблиғ едирләр. М. Маһмудбәјов мүридизм әхлагынын бу ҹәһәтини кәскин сурәтдә ифша едәрәк јазмышдыр ки, мүридизм тәригәтинин тә'лиминә көрә «Мүрид, мүридизми гәбул етмәјән адамын кәсдији һејванын әтини јемәмәли, мүрид олмајан адамын биширдији хөрәји натәмиз һесаб едиб, она тохунмамалы вә мүмкүн олдугҹа мүрид олмајанларла өз әлагәсини там кәсмәлидир»[1].

[1] Бах: «Сборник материалов для описания местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 16.

Маһмудбәјов көстәрирди ки, мүридизмин бу әхлаги тәләби мүридләри әхлагҹа ејбәҹәр һала салмагдан әлавә, халглар арасында, хүсусилә Азәрбајҹан халгы илә рус халгы арасындакы достлуг әлагәләринә дә хәләл кәтирирди. Мүридизм шејхләри халглар арасында әдавәт вә нифаг салмаг үчүн ислам дининдәки ҹәһад-гәзавәти өз тәригәтләринә ујғунлашдырырлар. Маһмудбәјов шејхләрин бу һәрәкәтләринә гаршы нифрәт етдијини билдириб јазмышды:

«Мәктәб бинасыны тикдирмәк хәрҹини өз үзәринә көтүрән шәхсин олмасына бахмајараг, мүридләрин тә'сири нәтиҹәсиндә Зәрдабда мәктәб ачмаг мүмкүн олмады. 1889-ҹу илдә Галвада мәктәб ачылдыгдан сонра Һаҹы-Галвадан рус руһу кәлир, она көрә орадакы мүридләрә аллаһын хејир-дуасыны јетирә билмәрәм— дејиб бир даһа Галваја кәлмәкдән имтина етди»[2].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, М. Маһмудбәјов халглар арасында достлуг вә гардашлыг әлагәләринин јарадылмасына көмәк етмәји һәр бир адамын јүксәк әхлаги кејфијјәти һесаб етмишдир. Онун фикринҹә дининдән, милләтиндән вә иргиндән асылы олмајараг инсаны севмәклик, инсанпәрвәрлик, инсанын иззәт вә шәрәфинә һөрмәт һәр бир адамын мә'нәви сифәтинә чеврилмәлидир. Тәсадүфи дејилдир ки, өзүнүн нәшр етдији «Рәһбәр» журналында М. Маһмудбәјов халглар достлуғуна аид бир сыра мәгаләләр дәрҹ етмишдир. «Рәһбәр» журналы ермәниләрлә азәрбајҹанлылар арасында ганлы гардаш гырғыныны гызышдыран «Дашнакстјон» партијасыны кәскин сурәтдә ифша едиб көстәрирди ки, бу партија гардашы гардаш үзәринә, ики гоншу халгы бирбиринин үзәринә галдырмагла әхлагсызлыг тәблиғ едир[3].

Маһмудбәјовун халглар достлуғуна аид фикирләри онун чара јахын олан «Россија» гәзетинин бир мәгаләси әлејһинә чыхышында өзүнү даһа бариз көстәрмишдир.

[1] «Сборник материалов для описания местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 28.
[2] Јенә орада, сәһ. 31.
[3] Бах: «Рәһбәр» журналы, № 1, 1906-чы ил, сәһ. 2.

«Россија» гэзети великорус милләтчилији руһунда чыхыш едәрәк, Русијада јашајан мүсәлман халгларынын азадлыг уғрунда мүбаризәсинин әлеjһинә олдуғуну билдирмишдир. Маһмудбәјов бунун әлеjһинә јаздыгы мәгаләдә дејирди: «Бах, «Россија» гэзети нәләр јазыр!.. «Август ајында ислама мүгајир хилаф әгидәләри көтүрмәкдән өтрү музакирә етмәк үчүн Нижнидә мүсәлманлар дахилијјә вәзириндән изин алдылар. Ичтимаи исә өз мәрамнамәсиндән кәнара чыхыб сијаси мәсәләләрдән, һөкумәт ишләриндән, мүсәлманларын Русијада һүгугу мәһдуд олмагдан, Дөвләт думасы бағланмагдан данышыглар етмәјә чүр'әт ејләдиләр. Һәтта ичтима вәзирләр сәдринә јазыб ки, мүсәлманларын руһани ишләринә даир тазә ганунлар икинчи дума јығылынча кәрәк чыхмасын, бу дума да тезчә јығылсын». «Россија» гэзети буну демәк истәјир ки, мүсәлмансан, сәнин вәзирләр сәдри илә нә сорғу вә сувалын ола биләр, нә һәддин вар һүгуг мәһдудлуғундан данышыг ачасан, Дөвләт думасы нә вахт јығылачаг, сәнин нә вечинә! Сәнин руһани ишләрини червонскләр, игнатовлар һәлл едә биләрләр, отур јериндә, је, ич, јат, сәнә артыг шеј лазым дејил?!!»[1].

Беләликлә, бурадан көрүнүр ки, Маһмудбәјов тәрәфиндән мүридизмин инсанлар, халглар арасында нифаг салан еһкамынын тәнгиди тәсадүфи характер дашымајыб, онун дүнјакөрүшүнүн мүһүм тәркиб һиссәсидир. О, һәр јердә вә һәр вахт халглар арасында достлуғу ән зәрури, ән үлви әхлаги сифәт һесаб етмиш вә бунун әлејһинә оланлары, һәр һансы шәкилдә олурса-олсун халглар достлуғуна хәләл кәтирәнләри амансыз сурәтдә тәнгид етмишдир.

М. Маһмудбәјов мүридизмин әхлаги еһкамларыны тәнгид едәркән мүридизмин аллаһа говушмаг вә хејир-дуа алмаг, «күнаһы јумаг» үчүн мүридләрин **өзүнә әзаб вермәләри** барәдәки тәләбинин тәнгидинә даһа чидди диггәт јетирмишдир. Маһмудбәјов мүридизмин бу тәләбини инсан һаггында зүлм вә инсана бөһтан һесаб едирди. О, гәзәб һисси илә сорушурду ки, «нә үчүн инсан күнаһкар, башдан-баша тәгсир ичәрисиндә олан мәхлуг кими» гијмәтләндирилсин? О, инсаны «күнаһы јумаг» үчүн өзүнә әзаб вермәјә, өзүнү «чошмаг» кими күлүнч вәзијјәтә салмаға чағырмағы ән бөјүк әдаләтсизлик һесаб едирди. Онун нәзәринчә инсаны өзүнү бу чүр «дәли диванә» вәзијјәтинә салмаға сөвг етмәк бөјүк гәддарлыгдыр, инсан шәрәфинә һөрмәтсизликдир. Шејхләрин өз мүридләрини нечә күлүнч вәзијјәтә салдыгларыны нүмајиш етдирмәк үчүн Маһмудбәјов мүридләрин «чәзв» мәрасимини тәсвир етмишдир. О, «чәзв» вә ја «чошмағы», «күнаһы јумаг» үчүн әхлаги вәзифә сәвијјәсинә галдыран мүридизм шејхләрини кәскин тәнгид атәшинә тутараг бу мәрасимин «инсаны алчалдычы» мәнзәрәсини охучуларын көзү өнүндә чанландырыр. Биз онун әсәриндәки һәмин парчаны бүтүнлүклә игтибас едирик: «Мүридләр имкан олдугча тез-тез чәзмә топланмалыдырлар. Чәзм вә ја чәзв белә ичра олунур: шејхин вә ја онун хәләфинин бу вә ја башга кәндә кедәчәјини ешидән кими мүридләр өз ишләрини бурахыб дәрһал һәмин кәндә ахышыб кедирләр. Шејх мүридләрдән биринин, һәм дә варлы мүридин евинә дүшүр. О кәлинчә онун үчүн ајрыча отаг ајрылыб бәзәнир. Шејх јолдан кәлдикдән сонра галын дөшәк үзәриндә башыны гу түкүндән олан мүтәккәјә сөјкәјиб динчәлир. Онун әтрафына варлы мүридләр топланыр, јохсуллар вә кәнчләр һәјәтдә көзләјир, гадынлар исә гоншу отагда отурурлар. Шејх өз дәстәси илә јејир, ичир, сөһбәт едир. Бундан сонра чәзв башланыр. Шејх һәзин-һәзин јериндән галхыр, үзүнү чәнуба тәрәф тутур. Мүридләр онун архасына дүзүлүб намаз гылырлар. Намаз гуртардыгдан сонра шејх гајыдыб отурур өз јериндә, мүридләр онун әтрафында даирә гурурлар. Мүридләрдән савады вә хош сәси оланлардан бири ја мистик түрк шаири Әскәринин одаларындан бирини, ја да шејхин шәчәрәсини (Мәһәммәд пејғәмбәрдән башламыш һәмин шејхә гәдәр) охујур. Шејх көзүнү јумуб башыны ашағы салыр, куја аллаһы сеһр едир: арабир тәкәббүрлә башыны галдырыр, көзүнү мүридләрә тәрәф чевирәрәк аллаһын хејир-дуасыны онлара назил едир. Шејх мүридләрә тәрәф һәр дәфә бахдыгда мүридләр «аллаһ, устад!»—дејиб авазла охујур вә аһәнклә ағыр-ағыр башларыны силкәләјирләр. «Аллаһ, устад» сәдалары кетдикчә учалыр, башларын силкәләнмәси кетдикчә сүр'әтләнир вә, нәһајәт, бүтүн бәдәнин силкәләнмәсинә кечир. Охујан кетдикчә сәсини артырыр, чуша кәлиб өзүндән чыхыр вә екстаз һалында даһа бәркдән охујур. Бир нечә дәгигә әрзиндә бүтүн мүридләр дәстәси вәчдә кәлир: ојнајырлар, әзилиб-бүзүлүрләр, охујурлар, гышгырырлар, «аллаһ, ус-

[1] «Рәһбәр» журналы, 1906-чы ил, № 1, сәһ. 2.

тад!» дејиб бир-биринин белинә дөјүрләр, хәнчәрлә бир-бирини јаралајырлар, бә'зинин ағзындан көпүк ахыр, бир сөзлә мүридләр там вәһши һәрәкәтләр едиб, атылыбдүшүб өзләрини там тагәтдән салырлар. Охумаг вә бәдәни јырғаламаг нәтичәсиндә јаранмыш бу позғун руһи вәзијјәт **чәзв** вә **чошмаг** адланыр. Бүтүн бу мүддәт әрзиндә шејх башыны ашағы салмыш һалда отуруб куја аллаһы сеһр едир. Нәһајәт, охујанын сәси батыр, јорулуб әлдән дүшмүш мүридләр кетдикчә даһа аз «аллаһ, устад!» дејә билирләр, ојнамаға онларда һал галмамышдыр, кучлә бәдәнләрини јырғалајырлар. Шејх ағыр-ағыр башыны галдырыр, мүридләрә нәзәр салыр; онлары көздән кечирир; мүридләр јаваш-јаваш өзләринә кәлирләр, бир-бир јахын кәлиб, шејхин әлиндән, ајағындан, палтарындан өпүрләр, шејх исә јавашча әли илә онларын күрәјинә вуруб, бир-бир онлара хејир-дуа едир; ахырда һамы әлини көјә галдырыр, шејх нә исә өз-өзүнә дуа охујур, гуртаранда һамы «амин» дејир. Чәзв гуртарыр, мүридләр дағылыр, варлылар исә галыб кефи давам етдирирләр»[1].

Бурадан көрүндүјү кими М. Маһмудбәјов чәзв мәрасиминин инсаны нәинки мә'нәви чәһәтчә шикәст етдијини, һабелә физики чәһәтчә ону тамам тагәтдән салдығыны, бә'зән дә әсәби хәстәликләрә дүчар етдијини гејд етмишдир. Онун нәзәринчә инсанлары әзаб вә ишкәнчәјә мүбтәла етмәјин, онун мә'нәви вә физики чәһәтчә ејбәчәр һала салмағын һәгиги әхлагла һеч бир әлагәси јохдур.

Бунунла әлагәдар олараг, Маһмудбәјов мүридизми гәбул етдирмәк мәрасиминин дә инсаны алчалтмаг характер дашыдығыны гејд етмишдир. О јазырды ки: «Өзүнә тәрәфдарлар топламаг, мүридизм тәригәтини гәбул етдирмәк үчүн шејх кәндләри кәзир, һәр кәнддә чәзв мәрасими дүзәлдир; һәр чәзвдән сонра јени мүридләрин гәбул мәрасими башланыр. Тәригәтә јени мүрид гәбулу белә олур: јени мүридлији гәбул едән әввәлчә шејхин јахын адамлары васитәси илә она лајигли бир пај кәндәрир вә ону мүридлијә гәбул етмәји хаһиш едир; шејхин разылығыны алдыгдан сонра о, шејх олан отағын гапысына јахынлашыр вә астанада јерә јыхылыб шејхин

[1] «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 29—30.

ајағына доғру сүрүнмәјә башлајыр, шејхин ајағыны, әлини, палтарыны өпүр, шејх отуран дөшәмәни јалајыр вә шејхдән ону мүридлијә гәбул етмәсини хаһиш едир. Шејх ону ајаға галдырыр, мүридин вәзифәләрини она баша салыр, хүсусән ики вәзифәни: шејхә шәксиз инанмағы вә мүрид олмајанларын хөрәјини јемәмәји она тә'кидлә тапшырыр. Ахырда шејх әлини онун белинә вурур вә о, бундан сонра мүрид олур»[1].

М. Маһмудбәјов мүридизмин әхлаги еһкамларынын мүридләрин аилә һәјатына да мәнфи тә'сир етдијини көстәрмишдир. О јазырды ки, мүридизмин илк мејдана кәлдији дөврләрдә, һәтта «Мүридизм орденинә субај вә ја аилә һәјатындан әл чәкиб ханикаһларда јашамаға разы олан кишиләр гәбул едилирди»[2]. Лакин, сонралар мүридизм илаһијјатчылары бунун сырави мүридләр тәрәфиндән гәбул едилмәсинин чәтинлијини анлајыб, бу еһкамы дәјишдирмәли олмушлар. Бунунла белә сонралар бу тәригәтин бә'зи орденләри—мәсәлән, шејх абдиниләр вә әјјубиләр «ахирәт бачысы», «ахирәт гардашы» кими еһкамлары ирәли сүрмәклә бу пәрдә алтында мүридләр арасында әхлагсызлығы, аилә позғунлуғуну хејли артырмышлар. Маһмудбәјов мүридизмин бу барәдәки еһкамынын тәнгидинә кениш јер вермишдир. О өз мүшаһидәләринә истинад едәрәк јазмышды: «Шејх мүридләрин һәр ишинә гарышыр, онларын арасындакы мүбаһисәни һәлл едир, мүридләрин аилә һәјатына баш сохур. Әкәр оғлан бир гызы көрүб алмаг истәјирсә, гыз исә кетмәк истәмәјирсә вә ја ата-анасы вермәк истәмирсә, оғланын шејхә бир кәллә гәнд, бир фунд чај кәтирмәси кифајәтдир, гыз һөкмән онун арвады олачагдыр. Арвад әри илә доланмырса вә ондан бошанмаг истәјирсә, әри бошамырса, арвадын гоһумлары шејхә бир бәхшејиш кәтирән кими, шејхин биринчи тәләби илә әри һөкмән һәмин арвады бошајыр. Бу чүр јүксәк нүфуза малик олмасы нәтичәсиндә шејх өз мүридләринин әгл вә әхлагына олдугча мәнфи тә'сир едир. Икиүзлүлүк, һијләкәрлик, јалтаглыг, аилә позғунлуғу, әхлаг дүшкүнлүјү, әјјашлыг—мүридләрин чох олдуғу кәндләрдә ән чох јајылмыш һаллардыр. Шејхин мүгәддәслијинә вә сафлығына әсла шәкк етмәдән

[1] «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 29—30.
[2] Јенә орада, сәһ. 15.

инанмаг вә онун дедикләрини илаһи вәһј кими гәбул етмәк вә башгаларындан там тәчрид олмаг нәтичәсиндә мүридләр ән гаты фанатик вә ән кобуд чаһилләр олмушлар»[1].

Мүридизмин әхлаги еһкамларыны тәнгид етмәклә јанашы М. Маһмудбәјов өз әсәриндә мүридизм шејхләринин әмәли әхлагынын тәнгидинә дә кениш јер вермишдир. О, мүридизм шејхләрини әхлагча ән позғун, дәләдуз, шарлатан адамлар адландырмышдыр. Маһмудбәјовун зәннинчә шејхләрин ән бөјүк әхлагсызлығы онларын худпәсәндлијиндә тәзаһүр едир. Шејхләр өз мәнафеләри наминә «буланлыг суда балыг тутмаг асан олур»—принсипини рәһбәр тутараг кәнддә авамлығы, мөвһумат вә чәһаләти даһа да артырырдылар. Онлар кәнддә маариф вә мәдәнијјәтин, елмин ән гәддар дүшмәнләри кими чыхыш едирдиләр. Маһмудбәјов чохлу фактик материаллар әсасында шејхләрин кәндләрдә һәр чүр тәрәггијә, инкишафа гаршы чыхыб көһнәлији, керилији мүдафиә етдикләрини, фанатизми, әсарәти кениш јајдыгларыны, кәнд зәһмәткешләрини мөвһумат думанына гәрг етдикләрини бөјүк гәзәб һисси илә гејд етмишдир. О, нифрәт вә һәјәчан ичәрисиндә јазырды ки, шејхләр өз мүридләринин зеһнини о гәдәр зәһәрләмишләр ки, онлары о гәдәр мә'нәвијјатча шикәст етмишләр ки, мүридләр шејхин јалныз өзүнү дејил, һәтта онун атыны да, итини дә илаһиләшдирмишләр, атынын пејинини, итинин түкүнү тутја кими евләриндә сахлајырлар. Маһмудбәјов өз әсәриндә Һ. Б. Зәрдабинин «Шејхин кәлиши» адлы мәгаләсиндә ашағыдакы парчаны игтибас кәтирмишдир.

«Говруг бағына (Зәрдабын бир һиссәсидир— *З. К.*) кедән бүтүн јол адамла долу иди. Бә'зиләри пијада, бә'зиләри арабада, бә'зиләри исә атла кәлмишдиләр. Һамынын үзүндә нә исә бир тәбәссүм охунурду. Он дәгигәдән сонра әлли нәфәрә гәдәр олан атлы дәстәси көрүндү. Онларын габағында шејх (һачы Абдин әфәнди) кәлирди. Ону көрән кими һамы елә бил ки, дәли олду. Кимиси ојнајыр, кимиси дуа охујур, кимиси диз чөкүр, бә'зиләри исә өзүнү шејхин атынын ајағына атырды. Шејх бу һәјәчанлы күтләнин мүшајиәти илә онун үчүн габагчадан һазырланмыш евә чатды вә атдан дүшдү. Ат тәбиәтә өз борчуну верди, бә'зиләри дә өзүнү онун нәчиси үзәринә атырды (шејхин атындан ифраз олунан пејин мүгәддәс һесаб едилирди)»[1].

Бу игтибасы кәтирдикдән сонра Маһмудбәјов ејни бир тәәссүфлә буну әлавә едиб јазыр: «Губа мүридләрини танıјанлар нәгл едирләр ки, онлар һәр дәфә Шејх Мәммәдин евинә кәләндә онун итини јемләјиб, ондан бир гом түк гопардырдылар ки, тутја едиб бәрәкәти артырмаг үчүн һасил етдикләри мәһсуллара гатсынлар вә тилсим кими өзләри илә кәздирсинләр. Хүласә, мүридләр јазыг итин бүтүн түкләрини дидмишдиләр. Буна көрә ит бир јад адам көрән кими зинкилдәјиб улаја-улаја гоншу мешәјә гачырды»[2].

М. Маһмудбәјов көстәрирди ки, бә'зи шејхләрин гәбирләри мүридләр үчүн зијарәткаһа чеврилмишдир. Мүридләр өз ишләрини бурахыб бу гәбирләрә мүнтәзәм сурәтдә зијарәтә кедирләр. Белә зијарәткаһа чеврилмиш гәбирләрдән о, Тамбовда Һачы Әһмәд әфәндинин, Ширванда һәзрәт Бабанын гәбирләрини көстәриб јазыр ки, Москваја вә Нижнијә тичарәтә кедән тачирләр һөкмән Тамбова Һачы Әһмәд әфәндинин гәбрини зијарәтә кедирдиләр. Һәтта бир Ширван тачири онун гәбриндән кәтирдији тутјаны (торпағы) мүридләрә сатмагла чохлу газанч әлдә етмишдир[3].

Һеч шүбһәсиз, белә бир вәзијјәт мүридләр арасында мөвһумат вә чәһаләти даһа да дәринләшдирир вә онларын мә'нәвијјатыны даһа да хараблашдырырды.

Маһмудбәјов шејхләрин әмәли әхлагыны тәнгид едәркән онларын ачкөзлүјүнү, тамаһкарлығыны, һијләкәрлијини, икиүзлүлүјүнү, шарлатанлыгла варланмаг һәрислијини хүсуси олараг гејд етмишдир. О јазырды ки, шејхләр мүридләрин авамлығындан өз варларыны артырмаг үчүн истифадә едирләр.

Маһмудбәјов Әрәш гәзасында шејхлик едән Һачы Хәлил, Көјчај гәзасында шејхликлә мәшғул олан Һачы Һүсејн әфәнди, Һачы Сүлејман вә башгаларынын шәхсиндә кәндләри кәзиб нәзир-нијаз топламаг ады илә кәндлиләри вар-јохдан чыхаран ачкөз, тамаһкар шејхләри

[1] «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 30—31.

[1] «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 32—33.

[2] Јенә орада, сәһ. 36.

[3] Јенә орада, сәһ. 25.

нфша етмишдир. О јазырды ки, шејхләри мүгәддәсләшдирәрәк сырави мүридләр онлар үчүн һеч шеји әсиркәмирләр. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, «Шејхләр күндән-күнә варланыр, мүридләр исә мүвафиг сурәтдә јохсуллашырлар. Бүтүн шејхләр бөјүк сәрвәт саһибләридирләр, онлар јахшы әкин саһәләринә, бағлара, мал нахырына, илхылара, гојун сүрүләринә маликдирләр. Бакы губернијасында мәшһур «Талыб» ат заводу Һачы Сүлејмана мәхсусдур. Шејхин нахырлары, гојун сүрүләри мүридләрин ичтимаи отлаг саһәләриндә сахланыр, онларын тарлалары мүридләр тәрәфиндән бечәрилир, төвләләри, пәјәләри вә һәјәтләри исә мүридләр тәрәфиндән тәмизләнир...»[1].

М. Маһмудбәјов мүридизмин әхлаги еһкамларыны вә мүридизм шејхләринин әмәли әхлагыны тәнгид едәркән, өз әсәриндә шејх абдиниләрин вә әјјубиләрин тәнгидинә ајрыча бир параграф һәср етмишдир. Бурада һәр шејдән әввәл Маһмудбәјов көстәрирди ки, кечән әсрин 50-чи илләриндән башлајараг мүридизм тәригәти Ширванда әсаслы олмаса да мүәјјән дәјишикликләрә уғрајыр. Бир сыра јени шејхләр јерли шәраитә ујғун олараг чәзв вә башга мәрасимләрдә бә'зи дәјишикликләр едирләр. Мәсәлән, шејх абдиниләр адланан тәригәт (Һачы Абдин әфәнди Гарачалински, онун оғлу Һачы Әли Баба Зәрдабда, Гарачалыда, Һапутлуда, Бәркүшадда, Әрәшдә вә Азәрбајчанын башга јерләриндә) кениш јајылараг чәзв мәрасимини јалныз кишиләр үчүн дејил, гадынлар үчүн дә мәчбури һесаб едир. Шејх абдиниләр чәзви зурна-балабанла, бајаты, маһны вә гадынларын ојуну илә ичра етмәјин аллаһ тәрәфиндән бујурулдуғу иддиасыны ирәли сүрүр. Онлар мүридләри һәфтәнин бир нечә күнүнү чәзв мәрасими дүзәлтмәјә сөвг едирләр. Маһмудбәјов јазыр ки, истәр Һачы Абдин әфәндинин, истәрсә дә онун оғлу Шејх Әли Бабанын дөврүндә мүридләр арасында мөвһумат вә әхлаг дүшкүнлүјү сон дәрәчә артыб горхунч вәзијјәт алмышдыр. О, һиддәтлә билдирирди ки, «Чәзв заманы мүридләрин әхлагсызлығы, һәјасызлығы дөзүлмәз синизм һәддинә чатыр»[2].

Маһмудбәјов шејх абдиниләр арасында әхлаг дүшкүнлүјүнүн кетдикчә горхунч һал алан бу чүр мәнзәрәсини тәсвир едиб гејд етмишди ки, бу тәригәтин бә'зи мәрасимләриндә едилән дәјишиклик, јалныз мүридләри даһа һәјасызчасына сојмаг мәгсәди илә едилмишдир. Белә ки, јенә әввәлки кими мүридизм шејхләри кәндләри кәзир, торларына јени-јени авам адамлар салырды. Маһмудбәјов өз мүшаһидәләринә вә һабелә Һ. Б. Зәрдабинин шејхләр һаггында кәнддән «Каспи» гәзетинә көндәрдији мәгаләләринә истинад едәрәк јазырды ки, «Шејх һансы кәндә кәлирдисә, кәндлиләр бөјүк дәстәләрлә ону көзләјирдиләр. Шејхи көрмәјә һамы тәләсирди. Она пул, халы, ат бәхшиши долу кими јағырды... Бир кәнддә ики күн динчәлиб, кеф етдикдән вә чәзв заманы чаван гызларын рәгсиндән ләззәт алыб, сонра да өз чибләрини пулла вә башга һәдијјәләрлә ағзынадәк долдурдугдан сонра шејх овчу кими, инди дә башга кәндә кечирди... Һәтта шејх Һачы Абдин әфәнди өлдүкдән сонра да мөвһумат шарлатанлыға бач вермәкдә давам едирди. Садиг мүридләр онун гәбрини икинчи Кәбәјә чевирмишдиләр. Мүридләр өз күнаһларыны јумаг, бир чох хәстәликләрдән шәфа тапмаг үчүн, мүридәләр исә ушағы олмаг вә ја севмәдикләри әрләриндән јаха гуртармаг үчүн ораја зијарәтә кедирдиләр вә һәр дәфә мәрһум шејхин аиләсинә гијмәтли һәдијјәләр апарырдылар»[1].

М. Маһмудбәјов ејни бир гәзәблә шејх әјјубиләрин дә фырылдагла мәшғул олдугларыны, мүридләр арасында мөвһумат вә хурафаты, чәһаләт вә авамлығы дәринләшдирдикләрини гејд етмишдир. Шејх әјјубиләр вә ја зикиристләр адланан бу мүридизм тәригәти Шејх Әјјуб адлы бир нәфәр тәрәфиндән Ширванын Гәбиристан маһалында тәрәкәмәләр арасында тә'сис едилмишдир. Бу мүридизм тәригәтини башга тәригәтләрдән ајыран фәрг бу иди ки, бу тәригәтин шејхи Әјјуб һәр һансы мүршиддән вә ја шејхдән шејхлији ирсән алмамышдыр. Әјјуб тәрәкәмәләрин авамлығындан истифадә едиб, бир күн е'лан етмишди ки, һәзрәт Баба (әфсанәјә көрә Бабадағын башында дәфн едилмиш илк мүршидләрдән бири) һәр кечә јашыл әба, ағ чалма кејмиш нурани гоча сурәтиндә, јухуда вә ашкарда кәлиб мәнә әмр едир ки, һәр шеји бурах вә өзүнү илаһијә ибадәтә һәср ет! О белә дә едир вә бир мүддәт еви, аиләни бурахыб Гәбиристанда сәһрада

[1] «Сборник материалов дља описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 30.

[2] Јенә орада, сәһ. 34.

[1] «Сборник материалов дља описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 33.

тәрки-дүнја, заһид һәјаты кечирир. Бир нечә илдән сонра о өз һәмјерлиләринә е'лан едир ки, һәзрәт Баба она шејхлик ады вермиш вә Гәбиристанда мүридизми јајмағы она һәвалә етмишдир. Бундан әлавә Әјјуб буну да гејд едир ки, куја һәзрәт Баба она вә'д етмишдир ки, мүридләрин әхлагы, һәрәкәт вә давранышларына аид она мүнтәзәм зикрләр назил едәчәкдир. Авам тәрәкәмәләр буна инанмышлар. Шејх Әјјубун илк зикри бу иди ки, куја һәзрәт Баба она чәзви һәр чүмә күнү етмәји тапшырмышдыр. Бундан әлавә Шејх Әјјубун зикрләринин бириндә дејилирди ки, «руһу аллаһын» хејир-дуасыны гәбул етмәјә һазырламаг үчүн чәзмләрдә 1000 дәфә «аллаһдан башга аллаһ јохдур» вә бир о гәдәр дә «һәгг-һеј»—«чанлы аллаһ» дејиб охумалыдырлар. Маһмудбәјов, шејх әјјубиләрин чәзм мәрасимини дә тәсвир етмишдир. О јазырды ки, «һәр чүмә күнү шејх әјјубиләр Ачыдәрәјә топланырлар. Күнортачағы чүмә намазыны гылдыгдан сонра мүридләр шејхин әтрафында јарымдаирә дүзәлдиб бир авазла 1000 дәфә «аллаһдан башга аллаһ јохдур» охујурлар, сонра да һәфтә әрзиндә шејхдән алынмыш зикрләр, әкәр тәзә зикр јохса көһнә зикрләр[1] охунур. Бунлар гуртардыгдан сонра исә та чуша кәлиб дүшүнчәләрини итиринчәјә гәдәр башларыны вә бәдәнләрини јырғалаја-јырғалаја «һәгг-һеј» охујурлар, даһа сонра әзилиб-бүзүлмә, атылыб-дүшмә, бағырты башланыр. Шејх бу мүддәт әрзиндә зикр охујур вә мүридләр там тагәтдән дүшүб јыхылмаг дәрәчәсинә кәләндә бәрк сәслә бир зикр охујуб даһа чәзвин гуртармасына ишарә едир. Хәләфләр бүтүн мүридләр үчүн шејхдән хејир-дуа алмаг үчүн шејхә јахынлашыб, онун әл-ајағыны өпүрләр»[2].

Маһмудбәјов бурадан белә бир нәтичә чыхартмышдыр ки, шејх әјјубиләр дә башга мүридизм тәригәтләри кими инсан шәхсијјәтини алчалдыр, онун мә'нәвијјатыны зәһәрләјир, ајры-ајры мәрасимләрин ичрасында едилән чүз'и дәјишиклик мүридизмин мүртәче маһијјәтини

[1] М. Маһмудбәјов шејх әјјубиләрин 41 характерик зикрини топламыш вә бу тәригәтин әхлаги еһкамларынын маһијјәтини ашкар етмәк үчүн онлары Тифлисә «Сб. мат. длја О М П К» редаксијасына чап олунмаға көндәрмишдир. Һәмин редаксија јазмышдыр ки, Шејх Әјјубун бүтүн 41 зикри бу бурахылышын III шө'бәсиндә дәрч едилир. (Бах: һәмин китаб XXIV бурахылышы, сәһ. 40). Тәәссүф ки, биз бунлары һәлә тапа билмәмишик.

[2] Бах: «Сборник материалов длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 39—40.

әсла дәјишмир, әксинә, онун мүртәчелијини даһа габарыг бүрузә верир.

Маһмудбәјов Һәсән бәј Зәрдабинин «Мән әминәм ки, һеч бир мүтәшәккил гулдур дәстәси халгдан шејхин алдығы гәдәр бач алмыр» сөзләрини игтибас едир вә буну тәсдиг үчүн шејх әјјубиләрин сонракы шејхи Әһмәд Пашанын әхлагсыз һәрәкәтләрини мисал кәтирир. Әһмәд Паша халгы сојмаг, халгын чәһаләтиндән өз шәхси мәгсәдләри үчүн истифадә етмәк нәтичәсиндә «сон дәрәчә сәрвәтләнмиш, онун торпаг саһәләри кенишләнмиш, малгарасы артмыш вә нәтичәдә Шамахы гәзасынын ән бөјүк мүлкәдарларындан биринә чеврилмишдир. Онун евиндә 10 халча тохума дәзкаһында Гәбиристанын чаван гызлары хошбәхт олмаг үмиди илә кечә-күндүз онун үчүн халча тохујурлар. Бунунла кифајәтләнмәјән ачкөз шејх өз мүридләри васитәси илә маһалда гызғын дәвә алвери илә мәшғул олур»[1].

М. Маһмудбәјов тәрәфиндән мүридизмин әхлаги еһкамларынын вә мүридизм шејхләринин әмәли әхлаги тәнгидинин әсас истигамәти белә иди. Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз мәсәләләрдән көрүндүјү кими Маһмудбәјов мүридизмин әхлаги еһкамларыны вә мүридизм шејхләрини јүксәк һуманизм вә маарифчилик мөвгејиндән тәнгид етмишдир. О, мүридизм әхлагынын әсас зәрәрини мүридләрин мә'нәвијјатыны позмагда, онлары башга адамлара гаршы гојмагда, милләтләр вә халглар арасында әдавәт вә кин тәрбијә етмәкдә, мүридләрә тәрки-дүнјалыг әхлагы ашылајараг, онлары физики вә мә'нәви чәһәтдән корламагда, һабелә зәһмәткешләр арасында мөвһумат вә чәһаләти јајмагда көрүрдү. Лакин, М. Маһмудбәјовун мүридизмин бу тәнгиди, әсасән, маарифчилик чәрчивәсиндән кәнара чыхмамышдыр. О, мүридизмин тәнгидини үмуми ислам Дининин тәнгиди илә лазымынча әлагәләндирмәмишдир. Буна бахмајараг, Маһмудбәјов тәрәфиндән мүридизмин әхлаги еһкамларынын вә мүридизм шејхләринин әмәли әхлагынын бу чүр әсаслы тәнгиди өз дөврүндә олдугча мүтәрәгги рол бојнајырды. О заман мүридизм кәндләрдә һәгигәтән бәлаја чеврилмишди. Бу тәригәтин Азәрбајчан кәндләриндә јајылмасы, мүридизм шејхләринин һәрәкәти кәндли-

[1] Бах: «Сборник материалов, длја описанија местностеј и племен Кавказа», Тифлис, сәһ. 39—40.

ләрә олан ичтимаи зүлмлә үзви сурәтдә бағлы иди. Шејхләр кәндлиләрин авамлығындан истифадә едәрәк һәјасызлығы сон һәддә чатдырмышдылар. Һәсән бәј Зәрдабинин һәјат јолдашы, узун мүддәт Зәрдаб кәндиндә јашајыб, шејхләрин әхлагсызлығыны мүшаһидә етмиш Һәнифә ханым Мәликованын јаздығы кими «Шејх онларын (кәндлиләрин—*З. К.*) јалныз вар-јохуну дејил, һәтта гызларыны вә арвадларыны да әлләриндән алырды. Башлары думанланмыш авам кәндлиләр өз гызларыны вә арвадларыны шејхә вермәклә, саваб иш көрдүкләрини зәнн едирдиләр»[1].

Мәһз бу сәбәбә көрә дә М. Маһмудбәјов тәрәфиндән мүридизмин тәнгиди, һеч шүбһәсиз, кәндлиләрин мөвһумат думанындан азад едилмәси уғрунда мүбаризә илә билаваситә әлагәдар олмушдур. Буна көрә дә Азәрбајчанын көркәмли маариф хадиминин бу тәнгиди онун өз халгы гаршысында етдији әсас маарифчилик хидмәтләриндән бири кими јүксәк гијмәтләндирилмәлидир.

ӘМӘЈИН ИНСАН ҺӘЈАТЫНДА ВӘ ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИНДӘ РОЛУ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги бахышларынын ән гүввәтли чәһәтләриндән бирини онларын әмәјин инсан һәјатында вә әхлаг тәрбијәсиндә ролу һаггындакы зәнкин фикирләри тәшкил едир. Өзүнүн «Тәнвири-әфкар», «Нәсиһәтнамә» вә «Һәкиманә сөзләр» адлы әсәрләриндә Сидги әмәји инсан һәјатынын мәнбәји кими гијмәтләндирмәклә бәрабәр, ејни заманда ону инсанын әхлаг тәрбијәсинин дә гүдрәтли васитәси һесаб етмишдир.

М. Т. Сидги «Һејкәли инсана бир нәзәр» адлы әсәриндә инсан чәмијјәтинин мүтәрәгги инкишафында инсанларын әмәк фәалијјәтинин вә јени әмәк аләтләринин јарадылмасы вә тәкмилләшмәсинин сон дәрәчә бөјүк рол ојнадығыны дөнә-дөнә гејд етмишдир. О, бир нечә дәфә тәкрар едиб көстәрмишдир ки, әмәк инсанын һејван сүрүләриндән араланмасында, онун бәдәнинин гурулушунун дәјишилмәсиндә, бәдән әзаларынын тәкмилләшмәсиндә, инсанын әглинин вә нитгинин јаранмасы вә инкишафында башлыча амил олмушдур. О, бәшәријјәтин

[1] «Револјусија вә култура» журналы, № 6, 1939, сәһ. 119.

мәдәни наилијјәтләринин әсасында да инсанларын јарадычы әмәји вә сә'јинин дурдуғуну гејд етмишдир.

М. Т. Сидгијә көрә тәбиәтин һазыр вердији шејләр мүстәсна олмаг шәрти илә бүтүн мадди вә мәдәни не'мәтләр инсан әмәји вә сә'јинин мәһсулудур. Әмәксиз инсан һәјаты мөвчуд ола билмәз. Әмәксиз тәрәгги вә мәдәнијјәти тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Илк одун кәшфиндән електрикә гәдәр, јералты дахмалардан әзәмәтли мәрмәр сарајларадәк, илк даш аләтләрдән дәмир јолларына вә океан пароходларынадәк һәр шеј инсан әмәјинин нәтичәсидир. Хүласә «инсан оғлу дағлары, мешәләри, дәрјалары вә сәһралары әмәклә мүсәххәр етмәјә» наил олмушдур.

Сидгијә көрә әмәк нәинки инсанларын јашајышынын, онларын тәрәгги вә инкишафынын јеканә мәнбәјидир, о ејни заманда инсанларын ән көзәл әхлаги сифәтләри вә мә'нәви кејфијјәтләринин дә мәнбәјидир. Чүнки «кәмали инсанијјәт сә'ј вә гејрәтлә... һасил олур»[1].

Сидгинин фикринчә әкәр бир инсан ишләмирсә, лакин јејир, кејир, ичир, кәзир вә јашајырса, буну башгаларынын әмәјинин һесабына едир. Буна көрә дә о, әхлаглы адам һесаб едилә билмәз, о бир нөв диләнчидир вә һәмишә башгаларына мөһтачдыр. Чүнки «Инсан мәашыны вә нәфәгәсини тәдарүк етмәк үчүн бир кәсбкар тутмаг вә бир сәнәт өјрәнмәјә мөһтачдыр. Һәр кәс кәрәк өз мајәһтачатыны тәһсил едиб, өзкәсинә мөһтач олмасын»[2].

Ким јашамаг истәјирсә, ким мадди вә мә'нәви не'мәтләрдән истифадә етмәк истәјирсә о чалышмалыдыр, бу не'мәтләрин јарадылмасында иштирак етмәлидир. Әкс тәгдирдә белә адам јашамаға лајиг дејил, о, башгаларынын әмәјинин мәһсулуну соран түфејлидир. «Фәзиләтдән... елм вә мә'рифәтдән мәһрум олан адамлар үчүн өлүм бир бөјүк не'мәтдир. Чалышмаг истәмәјән адам јашамаға лајиг дејилдир»[3].

Мәһз буна көрә дә М. Т. Сидгинин әсәрләриндә тәнбәллик ән бөјүк әхлагсызлыг вә мә'нәви хәстәлик кими гијмәтләндирилир. Сидги «Нәсиһәтнамә» әсәриндә бу мәсәләдән ајрыча бәһс едиб көстәрмишди ки, ушагларда һәлә көрпәликдән башлајараг тәнбәллијә, аварачылыға,

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 13.
[2] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 22.
[3] Јенә орада, сәһ. 24.

бикарлыға гаршы мүбаризә вәрдиши ашыламалы вә бу хәстәлијин онларын хасијјәтинә сирајәт едиб, көк салмасына јол вермәмәлидир. «Тәнбәллик дедијимиз бу дәрди, бир бөјүк мәрәздир, ушаглар үчүн кичикликдә тапыланда бөјүдүкчә даһа артыб ислаһы мүшкүл вә дүшвардыр. Тәнбәл армуд ағачынын дибиндә узаныб: «еј армуд, кәл ағзыма дүш» дејәр вә бә'зиләри багчаны суламаг дәрдиндән аллаһдан јағыш истәр... Филвагe бу мәрәз ушагларын елм вә мә'рифәтдән бибәһрә вә чаһил галмағына сәбәб олур. Ушаглыгдан тәнбәллијә вәрдиш едәнләр онунла-бунунла мүнасибәтсиз сөзләр данышмаг, биһудә вә бекар кәзмәклә әзиз өвгатыны, гијмәтсиз өмрүнү тәләф вә зај едиб, ахырда; «еј-вај, заманым биһудә кечди, өзүмә бир елм, бир сәнәт һасил етмәдим»—дејиб пешман олур. Ол вәгт пешманлыг фајдасыз вә хејирсиз олдуғуну индидән билиб рузикары тәнбәлликлә кечирмәмәк... кәрәкдир»[1].

Сидги бу фикирләри башга әсәрләриндә дә бир нечә дәфә тәкрар етмишдир. Һәм дә характерик чәһәт будур ки, о, тәнбәллијә гаршы мүбаризәни һәмишә ушаглыг дөврүндән башлајараг апармағы зәрури һесаб едир вә тәнбәллик инсан өмрүнү пуч етдикдән сонра пешманчылығын фајда вермәјәчәјини гејд едир. О бу мәсәләдән бәһс едәркән јазмышдыр: «Тәнбәллик вә кәсаләт инсанын вүчудунда бир бөјүк мәрәздир. Одур ки, дејирләр ишләјән дәмир парылдар, ишләмәјән дәмир пасланар. Тәзә әкилән тинкләрә вә ағачлара су вурмаг нә гәдәр лазым олса, ушаглара да тә'лим вә тәрбијә кичикликдә о гәдәр лазымдыр»[2].

М. Т. Сидги әмәјә инсан сәадәтинин јеканә мәнбәји кими бахмышдыр. Онун нәзәринчә ишләмәјән, чалышмајан адам һеч бир вахт хошбәхт ола билмәз. Дүнјада һәр шеј: елм, мәдәнијјәт, исте'дад јалныз әмәјин, чалышмағын, сә'ј көстәрмәјин нәтичәсиндә мүмкүн олур. «Саи олан огат вә гүввәт олан фәрасәтин ә'да олунмадығы мә'лумдур»[3].

Сидги сәадәти бир хәзинәјә бәнзәдиб јазмышдыр ки, «Сәадәт бир хәзинәдир ки, сә'ј вә гејрәт онун килидидир (ачарыдыр—*З. К.*)»[4]. Буна көрә дә о, зәһмәтсиз, сә'јсиз, һазыр хошбәхтлик истәјәнләри әхлагсыз адамлар һесаб етмиш вә онлары кәскин сурәтдә тәнгид едәрәк билдирмишдир ки, бу чүр «бадам јемәк истәјән, амма сындырмағын зәһмәтиндән гачанлар» һеч вахт хошбәхт ола билмәзләр, онлар чәмијјәтин бојнунда ағыр јүк олуб кәрәксиз, хејирсиз, чансыз бир шеј кимидирләр.

Тәнбәллик, бикарчылыг инсанын шәрәфини алчалдыр, һәр бир инсанда һәддиндән артыг мигдарда олан енеркијанын биһудә јерләрә сәрф олунмасына, инсанын тәрксилаһ олуб гүввәдән дүшмәсинә сәбәб олур. Бу мә'нада Сидги тәнбәллији инсан үчүн бөјүк бир мүсибәт һесаб етмишдир. О јазмышдыр ки, «Дүнјада әзиз вахтыны биһудә кечиртмәк инсан үчүн бир мүсибәтдир. Тәнбәлликлә кечинән адам һәр гүввәтдән мәһрум галыр»[1].

Сидгијә көрә әкәр өмрү тәнбәллик вә бикарчылыгла кечирәнләр өзләрини дүзкүн дәрк етмәк игтидарына малик олсалар, онда анларлар ки, онларын өмрү һәбсханада кечән өмүр кимидир, ағыллы инсанлар һәбсханада бир дә она көрә әзаб чәкирләр ки, онлар севдикләри әмәкдән ајрылырлар, онлара өз сәнәтләри илә сәрбәст мәшғул олмаг имканы верилмир. Тәнбәл адамын өмрү даим зинданда кечән кими бикар кечир. Әкәр онлар буну анламырларса, бу јалныз онларын наданлығынын әламәтидир. Мәһз бу мә'нада Сидги јазмышдыр ки, «Дөрд шеј бәдбәхтлијин нишанәсидир: тәнбәллик, чаһиллик, инсанијјәтсизлик, кимсәсизлик»[2].

Тәнбәллијин инсан һәјатында ән бөјүк зәрәри, Сидгијә көрә һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, тәнбәл адам, әкәр башга адамларын һесабына јашамаг имканындан мәһрум едиләрсә тезликлә јохсуллашыб, мүфлис һала дүшәр. Чүнки «тәнбәллик вә ишсизлик фәгр вә зәрурәт гапысынын килидидир»[3], әксинә «дүнјада сәнәт вә кәсб фәгр вә зәрурәтә мүгабил бир галә кимидир»[4].

Икинчиси, тәнбәл адам һәмишә башгаларына мөһтач олдуғундан өзкәләрин миннәтини чәкмәјә мәчбур олур. Башгасынын миннәтини чәкмәји исә Сидги ән бөјүк әзаб, мә'нәви сыхынты һесаб едирди. Буна көрә дә башгасынын сәдәгәси вә миннәти илә кечирилән өмрү о, бәдбәхтчиликлә кечән өмүр сајырды. Онун нәзәринчә

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 23—24.
[2] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 15.
[3] Јенә орада, сәһ. 16.
[4] Јенә орада.

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 11.
[2] Јенә орада сәһ. 30.
[3] Јенә орада, сәһ. 10.
[4] Јенә орада, сәһ. 13.

«Дүнјада инсан үчүн сә'ј, тәлаш һәр заддан вачибдир. Дағларын тәпәсиндән даш ендирмәк инсанларын миннәтини чәкмәкдән јахшыдыр»[1].

Нәһајәт, Сидгијә көрә тәнбәллијин инсан һәјатына бөјүк зәрәри ондан ибарәтдир ки, тәнбәллик әмәкдән јадыргамаглыг, бикарчылыг, инсанын мә'нәвијјатына позучу тә'сир көстәриб, инсанда бир сыра мәнфи әхлаги сифәтләрин, чиркин әхлаги кејфијјәтләрин јаранмасына сәбәб олур. О бунда исрар едирди ки, бир сыра чинајәтләр, инсан ләјагәтини алчалдан әхлагсыз һәрәкәтләр, һәмишә, бир гајда олараг, бикарчылыгдан төрәјир. Чәһаләт, авамлыг, елмсизлик биринчи бәладырса, икинчи бәла бекарчылыгдыр. Гејбәт, мәрдимазарчылыг, ара вурмаг, ријакарлыг, пахыллыг, јалтаглыг, икиүзлүлүк кими мәнфур әхлаги сифәтләр билавасәтә бикарчылығын нәтичәсидир. Чүнки, ишләк адам һеч вахт өз әзиз вә гијмәтли вахтыны бу чүр рәзил ишләрә сәрф етмәз.

Сидги јалтаглыгла, икиүзлүлүклә тәнбәллијин бағлы олдуғуну хүсуси олараг гејд етмишдир. Онун әгидәсинчә тәнбәл вә бекар адам өзкәсинин әмәји һесабына јашадығындан, башгасына даим мөһтач олдуғундан өз шәхсијјәтинин гәдрини билмәз, өз мәнлијини лазымынча горуја билмәз. Белә адамлар һеч вахт принсипиал мөвгедә дуруб һәгигәти мүдафиә едә билмәзләр. Фалчылар фалына бахдыглары адамын хошуна кәләчәк ујдурма сөзләр ахтармаға вә бунун мүгабилиндә бир гәдәр артыг пул алмаға үмид бағладыглары кими, тәнбәлләр дә јалтаглыгла, башгаларына кәдаланмагла, һәјасыз вә утанмадан өзүндән вәзифәчә бөјүкләри тә'рифләмәклә «јашајыш васитәләри» әлдә етмәјә чәһд едирләр. Јалтаглыг вә икиүзлүлүк бир нөв белә адамларын јашајыш васитәләринә чеврилир. Бунун әксинә олараг, ишләк вә әмәксевән адамлар һәмишә өз әмәкләринин мәһсуллары илә јашадыгларындан өзләрини һәр јердә сәрбәст һисс едир вә өз мүстәгилликләрини һеч вахт әлдән вермирләр, башгаларына мөһтач олмадыглары үчүн һәр јердә һәгигәти демәји, һеч кәсдән чәкинмәмәјә, һәр јердә әдаләти горумаға чәсарәт едирләр. Ишкүзар адамларын үрәји ачыг, гәлби пак, сөзү доғру, әмәли гәрәзсиз олур. Белә адамлар әдаләтсизлијә, һагсызлыға, ријакарлыға, сахтакарлыға, фырылдагчылыға гаршы барышмаз вә амансыз олурлар.

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 7.

М. Т. Сидгијә көрә тәнбәллик вә бикарчылыг тез-кеч инсаны пахыллыг кими рәзаләтә дә дучар едир. Беләки, тәнбәл адам башгаларынын өз әмәкләри сајәсиндә һәгиги шөһрәт вә сәадәтә чатдығыны көрәндә вә өзүнүн буна наил ола билмәјәчәјини һисс едәндә ишкүзар адамлара һәсәд апармаға, башгаларынын мүвәффәгијјәтләриндән нараһат олмаға башлајыр. Бу нараһатчылыг кетдикчә артыр вә нәһајәт, елә бир дәрәчәјә кәлиб чатыр ки, пахыллыг онун вүчудуна ариз олур. Ашағыда көрәчәјик ки, Сидги пахыллығы инсанын ән бөјүк бәдбәхтлији вә ән чанүзүчү хәстәлији һесаб етмишдир. О, бу мәсәләдә Бакыхановла там ејни мөвгедә чыхыш едәрәк көстәрмишдир ки, пахыллыг инсанын гәлб раһатлығыны «позан чан одудур». Ким бу хәстәлијә мүбтәладырса, һеч вахт әзаб вә әзијјәтләрдән хилас ола билмәз, башгасынын севинч вә фәрәһи даим онун пәришанлығына сәбәб олур. Әксинә, ишкүзар, зәһмәткеш адам бу алчаг һиссдән азаддыр, о өз әмәјинин бәһрәсиндән шадландығы кими, башгаларынын әмәјинин нәтичәсиндән дә руһланыр. Буна көрә дә онун гәлби шад, көнлү ачыг олур. Пахыл адамын үрәјиндә олан тәлатүмләр белә адамын үрәјиндә јохдур. Она көрә дә о, чансыхычы һаләтләрдән азаддыр.

М. Т. Сидгинин фикринчә әмәксевән, ишкүзар адамлар ејни заманда ловғалыг вә тәкәббүрлүлүк кими мәнфи әхлаги сифәтләрә дә аз мүбтәла олурлар. Белә адамлар бир гајда олараг садә вә тәвазөкар олурлар, чүнки, өзләринин вә башгаларынын әмәјини дүзкүн гијмәтләндирә билирләр. Буна көрә дә башгаларынын әмәјинә вә ләјагәтинә даим һөрмәт едирләр. Башгасынын һесабына јашајанлар, өзләринин бүтүн еһтијачларыны башгасынын әмәји илә өдәјәнләр зәһмәткеш адамлара өзләриндән ашағы олан адам кими бахыб, онларын гәдрини билмирләр.

Бир сөзлә Сидги әмәји нәинки инсан һәјатынын мәнбәји һесаб етмиш, о, һәм дә әмәји инсанын бүтүн мүсбәт әхлаги сифәтләринин, онун ән көзәл хасијјәтләри вә кејфијјәтләринин дә мәнбәји һесаб етмишдир. «Фәлакәт бикарчылыгда исә шәфагәт сә'ј вә гејрәтдәдир».—Сидгинин әсас тезиси белә иди. Онун әгидәсинчә бүтүн алчаг сифәтләр бикарчылыгдан төрәјирсә, ән көзәл әхлаги кејфијјәт вә сифәтләр исә әмәкдә јараныр вә тәкмилләшир. Буна көрә дә Сидги әмәксеварлији, зәһмәткешлији инсанын ән көзәл әхлаги сифәти сәвијјәсинә галдырмагла бу-

нун инсанын бүтүн галан башга көзәл әхлаги сифәтләринин дә әсасында дурдуғуну гејд етмишдир.

Сидгинин фикринчә әхлагча камил о адамдыр ки, о, севдији мүәјјән бир пешәни сечиб, бүтүн өмрүнү она һәср едир. Һансы иш олурса-олсун, һансы пешә олурса-олсун о мараглыдыр, әсил мәтләб өз ишини, өз пешәсини севмәкдән ибарәтдир. Инсан кәрәк өз пешәсиндән, өз сәнәтиндән һәзз алмағы бачарсын. Јалныз бундан сонра о өз иши саһәсиндә көркәмли мүвәффәгијјәтләр газана биләр. Чүнки «гузуларын мәләмәјиндән артыг бүлбүлләрин сәсиндән һәзз едән чобанын өз сүрүсүнә хејри олмаз»[1].

Инсан мүәјјән бир пешәни севмәсә, өзүнү она һәср етмәсә, бу пешәјә там јијәләнә билмәз. «Һәрә өз пешәсинин алими олмалыдыр». Јалныз белә олдугда әмәк, һәгигәтән, инсанын әсил фәрәһ, ифтихар мәнбәјинә чеврилә биләр.

Сидги исрар етмишдир ки, инсан өз пешәсинә, өз ишинә, өз сәнәтинә бүтүн варлығы илә бағлы олмалы, ондан һәзз алмағы бачармалы вә өзүнә әмәксиз һәјаты тәсәввүр етмәмәлидир. Әмәк инсанын һәјатыны зәнкинләшдирир, онун һәјатыны мә'налы вә долғун едир.

Мараглыдыр ки, Сидги өз әсәрләриндә әмәјин инсанын ән вачиб тәләбатына, онун һәјатынын мә'насына чеврилмәсинин зәрури олдуғу фикрини бир нечә јердә тәкрар етмишдир. О көстәрмишдир ки, көзәл әхлаглы адам о адамдыр ки, һәтта мүвәггәти бикарчылыг белә онун үчүн чәзаја чеврилсин. О јазмышдыр ки, «Ишләк адама ән бөјүк чәза бикар галмагдыр»[2]. Онун зәннинчә һәгиги истираһәт јалныз ишләјиб јоруландан сонра олан истираһәтдир. Бекар адамын истираһәтини истираһәт һесаб етмәк олмаз. Инсан јалныз кәркин ишләјиб јорулдугдан сонра истираһәтдән лазымынча һәзз алыб динчәлир. Бикар адамын истираһәти исә әслиндә чан сыхындырычы бир јекнәсәкликдир.

Сидгијә көрә «һәвәслә башланмыш бир иш јары олмуш кимидир. Иш ишләјиб јорулан адамын истираһәти истираһәтдир, бекарчылығын истираһәти зәһмәт вә мәшәггәтдән ибарәтдир»[3].

---

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 3.
[2] Јенә орада, сәһ. 10.
[3] Јенә орада, сәһ. 12.

Бурадан көрүндүјү кими Сидги әмәкдән јалныз мадди чәһәтдән фајдаланмағы дејил, һәм дә мә'нәви чәһәтдән зөвг алмағы нәзәрдә тутмушдур. Онун «көзәл сәнәткарлыгда һәм фајда вә һәм дә ләззәт вардыр»[1]—сөзләри дә буну сүбут едир.

Сидгијә көрә әкәр инсан өз вахтыны дүзкүн бөлә билсә онун һәр шејә—һәм ишләмәјә, һәм истираһәт етмәјә вә һәм дә өз әмәјинин бәһрәсиндән зөвг алмаға вахты чатар. Бунун үчүн инсан өз вахтына сон дәрәчә гәнаәт етмәли, һәр санијәдән, һәр дәгигәдән, һәр саатдан сәмәрәли истифадә етмәји бачармалыдыр. Унутмаг олмаз ки, «Инсанын өмрүнүн санијәләри дәгигәләрдән вә дәгигәләри саатлардан вә саатлары күнләрдән вә күнләри һәфтә вә ајы илләрдән һесаб олунур. Буна көрә инсан һеч бир вәгтини биһудә кечиртмәсин кәрәк»[2].

Јалныз белә олдугда, јалныз бу чүр вахтын һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә олундугда өмүр һәдәр кетмәз, онун әзиз чағлары, биһудә шејләрә сәрф олунмаз. Јә'ни «вахт кечмәсә һәр иши көрмәјә кифајәт едәр»[3].

Сидгијә көрә, вахта гәнаәт едилмәсинин бир әһәмијјәти дә ондан ибарәтдир ки, бу инсаны бир сыра тәсадүфләрдән тә'мин едәр, вахтлы-вахтында онун еһтијачынын өдәнилмәси үчүн тә'минат верәр. Одур ки, инсан өз әмәјини елә тәшкил етмәлидир ки, онун һесабына мүәјјән еһтијат топлаја билсин. Јалныз белә олдугда инсанын әмәкдән фајдаланмасы вә зөвг алмасы мүнтәзәм вә арасыкәсилмәз олар, әмәклә истираһәт дүзкүн тәнзим олунар. Сидги бу барәдәки фикирләрини образлы сурәтдә белә ифадә етмишдир:

«Инсан кәрәк гарышгадан ибрәт көтүрсүн, чүнки гарышгаларын һәлә бөјүкү вә әмр едәнләри олмаја-олмаја јенә хош һаваларда вә фүрсәт вахтында иттифаг илә чалышыб гыш фәслиндә вә зәрурәт заманында инсанлардан артыг раһәт олуб вә асудә кечинирләр»[4].

М. Т. Сидгинин әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, о, вахта гәнаәти кениш мә'нада баша дүшүб, буну јалныз вахтын дүзкүн бөлүнмәсинә дејил, һабелә әмәк мәһсулларына гәнаәтә дә аид етмишдир. Онун бүтүн әсәрләриндә белә бир фикир јүрүдүлүр ки, инсан һәр јердә, һәр

---

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 13.
[2] Јенә орада, сәһ. 16.
[3] Јенә орада, сәһ. 22.
[4] Јенә орада, сәһ. 8.

шəраитдə инсан əмəјинə, онун јаратдығы мəһсуллара гə-наəт етмəли, исрафчылыға, мəсрəфə əсла јол вермəмə-лидир.

Сидги əмəксевəнликлə јанашы вə билавааситə əмəксе-вəнликлə əлагəдар олараг, гəнаəтчилији дə мүһүм əхлаги вəзифə сəвијјəсинə галдырмышдыр. Онун зəннинчə ис-рафчы адам инсан əмəјинə һөрмəт етмир, чəмијјəтин үмуми рифаһы ишинə зијан вурур, инсан əмəји илə јара-дылан мəһсуллары дағыдыр вə буна көрə дə о, јүксəк əхлаглы адам һесаб едилə билмəз. Сидгијə көрə тəнбəл вə исрафчы чəмијјəт үчүн ејни дəрəчəдə зијанкардыр. Əкəр тəнбəл инсан чəмијјəти үчүн зəрури олан мадди вə мə'нəви не'мəтлəрин истеһсалында иштирак етмəјиб, чə-мијјəтин ишкүзар адамларынын һесабына јашајырса, əмəксевəн адамларын бојнунда түфејли һəјат тəрзи ке-чирəн бир јүкдүрсə, исрафчы инсан əмəји илə јарады-лан мəһсуллары тəлəф едəн таланчыдыр. Тəсадүфи дејил-дир ки, Сидги исрафчылығы, тəлəфхəрчлији оғурлугла əлагəлəндириб бунларын һəр икисини ејни типли əхлаг-сызлыг һесаб етмишдир. Сидги «Мəктəби тəрбијəнин» мүдавимлəри үчүн јаздығы нəсиһəтлəрин бириндə де-мишдир:

«Оғурлуг вə зијанкарлыг дедијимиз бунлар да үмуми чəмијјəти бəшəријјəтин һаггында бөјүк бир мəзəррəтдир. Худанəкəрдə буна алышан кимсə нөвбəнөв мəзəллəт вə мəзəррəтə вə гисим-гисим нəдамəт вə мəзəммəтə дүчар олур. Мəсəлəн, ата-ананын, гоһум вə əгрəбанын вə саирə əшхасын үмури-мəишəтинə даир олан əсбаб, алəт вə саир лəвазиматы оғурламаг, сатмаг, јыртмаг, атмаг, сын-дырмаг, јандырмаг вə саир бунлар кими ишлəрдəн ушаг-лар даим узаг дурмалыдыр. Бу əмəлə чəсарəт едəнлəр... дүнјада чөрəк мөһтачы олуб, халг ичиндə əзм вə е'тибар-лы олмајыб асајиш вə истираһəт едəммəз вə бəлкə һəбс-ханаларда галыб чүрүјəр. Бу чəһəтə бизлəр дə кəрəк-дир, аз-чох вəло ики гəпиклик бир шеј олсун, тəлəф етмəкдəн вə ја оғурлајыб сатмагдан пəһриз едиб, өзүмүз-дəн јашлылара итаəт едиб, кичиклəрə мəнфəəт јетирмəк вə мəһəббəт етмəк хијалында олмалыјыг»[1].

М. Т. Сидги «сифəти пəсəндидə вə əхлаги һəмидə»[2] адландырдығы гəнаəти инсан əмəјинə һөрмəтин əламə-ти кими гијмəтлəндирмəклə бəрабəр, бунун инсанын шəхси һəјаты үчүн дə мүстəсна əһəмијјəт кəсб етдијини гејд етмишдир. Белə ки, онун əгидəсинчə гəнаəт инсаны јоручу зəһмəтдəн хилас едиб, она өз əмəјинин бəһрəсин-дəн лазымынча фајдаланмаг имканы верир. Гəнаəтчил адам һеч вахт башгасына мөһтач олмур, һеч кəсин мин-нəтини чəкмир. Сидги јазырды ки, инсан кəрəк «газанма-ғы бачардығы кими хəрчлəмəји дə бачарсын». Əкс тəг-дирдə бə'зəн елə олур ки, вичданла ишлəјəн адамын евиндə тəлəфхəрчлијə јол верилдијиндəн о, мөһтачлыға дүчар олур, еһтијач ичəрисиндə јашамаға мəчбур олур.

Сидги буна ишарə едəрəк јазмышдыр ки, «Мəсрəф адамын нə гəдəр малы олса, јенə ахырда зərурəтə дүшəр, чүнки исрафын идарə гапысы ачыгдыр, нечə ки, ачыг гапыдан һəр кəс ичəри кирə билəр, еһтијачлыг да дахил ола билəр»[1].

Сидги көстəрмишдир ки, инсанын өз вахтынын һəр дəгигəсиндəн сəмəрəли истифадə етмəси, бир дəгигəнин белə биһудə јерə итмəмəси зəрури олдуғу кими, онун јаратдығы əмəк мəһсулларынын һəр бириндəн максимум дəрəчəдə фајдаланмасы да зəруридир. Бир гəпиклик мəһ-сулун белə һавајы тəлəф олмасына јол вермəк олмаз. Чүнки «Ағ пул гара күн үчүн лазым олур»[2].

Сидгијə көрə көзəл аилəлəрдə һамы—ушаг да, бөјүк дə, арвад да гəнаəтчил олмалы, һəр гəпијин гəдрини бил-мəлидир. Она көрə ки, «өзү зəһмəтлə газаныб, арвады исраф елəјəн адамын еви—диби дəлик чувала бəнзəр, ичинə һəр нə гојсан долмаг билмəз»[3].

Əлбəттə, Сидгинин гəнаəтчилик һаггында фикирлəри-ни əсла хəсислик вə тамаһкарлыг кими баша дүшмəк ол-маз. Əксинə, о, исрафчылығын, мəсрəфчилијин əлејһинə чыхыш етдији кими хəсислик вə тамаһкарлығы да əн пис əхлаги сифəт һесаб етмишдир. Онун зəннинчə тəнбəллик вə исрафчылыг кими хəсислик вə тамаһкарлыг да бир нөв мə'нəви хəстəликдир. Инсан зəһмəт чəкир ки, өз əмə-јинин нəтичəсиндəн бəһрəлəнсин, дүнјанын не'мəтлəрин-дəн зөвг алсын, өзүнүн мадди вə мə'нəви тəлəблəрини там долғун өдəсин. Хəсис вə тамаһкарлар исə əмəјин мəһ-сулларындан бəһрəлəнмəк, зөвг əвəзинə онлардан анчаг

[1] *М. Т. Сидги.* Нəсиһəтнамə, сəһ. 24—25.
[2] Јенə орада, сəһ. 26.

[1] *М. Т. Сидги.* Һəкиманə сөзлəр, сəһ. 19.
[2] Јенə орада, сəһ. 6.
[3] Јенə орада, сəһ. 13.

дәфинә топламаг үчүн истифадә едирләр. Сидги беләләрини мә'нəви шикәст һесаб едир вә көстәрир ки, бунлар ән бәдбәхт адамлардыр. Онсуз да гыса олан инсан өмрүндә өзүнү мадди вә мә'нәви не'мәтләрин ләззәтиндән мәһрум етмәк әсил диванәликдир. О бу мүнасибәтлә «Нејнирәм гызыл тешти—ичинә ган гусам», «Малын јемәзин малыны јејәрләр» халг мисалларыны кәтирир вә өзү əлавə едир ки, «Бәдбәхт о адамдыр ки, чохлу малы ола-ола нәфси диләнчи ола». Сидги, хәсислик едәрәк сәрвәт топламағы әхлагсызлыг һесаб едир. Әкәр топланан сәрвәтдән инсан өзү вә чәмијјәт фајдаланмајачагса, әкәр бу сәрвәт анчаг сандыгларда топланыб дәфинә кими һәрәкәтсиз сахланачагса, онда чајларын дашы илә бу сәрвәтин арасында нә фәрг вар, белә сәрвәтин кимә хејри вар?! Сидги Шејх Сә'ди Ширазинин мәшһур «пул хәрчләјәнмәјәчәксә, онда сахламаг үчүн даш ондан јахшы дејилми?» сөзләрини игтибас кәтириб көстәрир ки, хәсислик вә тамаһкарлыг, ачкөзлүк инсанын тәбиәтинә дахил оларса, бу ону әхлагча ејбәчәр һала салар, бир сыра бәшәри һиссләрини силиб апарар, пулун вә сәрвәтин әсиринә чевирәр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Сидгинин бу фикирләрини бу вә ја башга шәкилдә дикәр маарифчиләр дә тәкрар етмишләр. Бүтүн әсас не'мәтләрин инсан әмәјинин нәтичәсиндә јарандыгы фикрини дөнә-дөнә гејд едән С. М. Гәнизадә јазмышдыр ки, тәзә анадан олан ушағын илк «гышгырмасы һәјат мүчаһидәсиндән ибарәтдир. Бала ағлајыр, јә'ни балача вүчуд өзү үчүн һәјат тәләб едир вә јахуд нәфәс алмаға башлајыр. Бәс әкәр... әввәлинчи не'мәт чидди-чәһдсиз вә ја галмагалсыз һүсула кәлмәјирсә, онда һеч бир не'мәт кушешсиз һасил олмаз...»[1].

М. М. Нәвваба көрә инсанын сәадәти һәр шејдән әввәл онун әмәји илә баглыдыр. Онун нәзәринчә сәадәти әмәксиз, зәһмәтсиз душүнмәк көксүз ағачы тәсәввүр етмәк кимидир.

Ишләмәјән, фајдалы әмәклә мәшғул олмајан адамлар даим башгаларына мөһтачдырлар. Буна көрә дә әхлагча камилләшмәк үчүн өзүнә, аиләсинә, чәмијјәтә зәрури олан не'мәтләри һасил етмәк үчүн инсан әлиндән кәләни әсиркәмәмәлидир. Нәвваб ишләмәјәнләрин, зәһмәтә хор бахaнларын башгаларына мөһтачлығыны бир нечә дәфә

[1] «Рәһбәр» журналы. № 4. 105.

тәкрар едәрәк јазмышдыр: «Кушеш еткинән елм вә әмәлдә та һеч кәсә түфејли олмајасан»[1], «Кар кәсб етмәкдә каһаллыг етмә ки, бәрәкәт һәрәкәтдәдир»[2], «Фазил ол, та сәнин әфзаје фејзиндән хәлг мустәфејз олсун вә мәфзул олма ки, халгын фејзинә мөһтач оласан»[3], «Сәфеһ вә ахмаг о адамдыр ки, һеч бир иш далынча кетмәјә, фикри һәмишә јемәк, ичмәк вә јатмаг ола»[4].

Н. Б. Вәзиров инсан һәјатынын вә мәдәни тәрәггинин јалныз әмәјин сајәсиндә мүмкүн олдуғу фикрини дөнә-дөнә ирәли сүрмүшдүр. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, онун зәһмәтә, әмәјә вердији тә'риф чох мараглыдыр. Вәзировун нәзәринчә «Зәһмәт тәбиәт илә инсанын арасында әввәлдән мүбаризәдир. О мүбаризә нечә-нечә көзәл ишләр ичад едиб, дүнја үзүнә кәтирмәјә баис олуб: телеграф, телефон, граммофон вә гејри-гејри машынлар... Зәһмәт вә елм бирләшиб сәбри тамам илә тәбиәти басыб, инсана вә онун мүбаризә һәјатына көмәк едир...»[5].

Н. Б. Вәзиров ејни заманда әмәјин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтини дә гејд етмишдир.

Вәзирова көрә мүлкәдар-буржуа әхлаг дүшкүнлүјүнүн әсасында һәр шејдән әввәл **әмәкдән јадыргамаг, мүфтәхорлуг, өзүнүн бүтүн тәләбләрини башга адамларын әмәји илә өдәмәк вәрдиши, түфејлилик дурур.** Әмәјә хор бахмаг, физики әмәк адамларыны бәјәнмәмәк, тәһсилә чох һалда бир чәза кими вә јахуд јалныз кәлир мәнбәји кими бахмаг Вәзировун бүтүн мәнфи мүлкәдар типләринин характерик сифәтидир.

«Ев тәрбијәсиндән бир шәкил», «Ады вар, өзү јох» адлы комедијаларында Нәчәф бәјин реалист бир сурәтдә тәсвир етдији Бајрамәли бәјин вә Чәннәтәли ағанын аиләсиндәки вәзијјәт о дөврдә минләрчә Азәрбајчан бәјләринин аиләсиндәки вәзијјәтдир. Бу комедијаларда охуја билмәјән, тәһсилдән гачан Сәфдәргулу бәјлә, охумағы өзүнә чәһәннәм әзабы һесаб едән Рәсул бәјин, күнүнү саггалына һәна гојмагла, гуллугчу гадынлара саташмагла, кәндлиләри сојуб һарын һәјат кечирмәклә мәшғул олан Чәннәтәли ағанын, онун оғлу, охумагдан гачыб мүфтәхор, тәнбәл вә һәм дә азғын һәјат кечирән Һејдәргулу-

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 5.
[2] Јенә орада, сәһ. 33.
[3] Јенә орада, сәһ. 5.
[4] Јенә орада, сәһ. 40.
[5] «Һәјат» гәзети, № 76, 1905.

нун, онун арвады иши-пешәси онгат дөшәк үстә әјләшиб, нөкәрләрлә мазаглашмагдан вә тәнбәл-тәнбәл узаныб гәлјан чәкмәкдән вә она-буна бөјрүнү овушдурмагдан ибарәт олан Ханпәрвәр бәјимин вә бунлара бәнзәр типләрин Нәчәф бәј тәрәфиндән амансыз суратдә тәнгиди бизә обломовчулуғун тәнгидини хатырладыр. Фәрсизлик, тәнбәллик, эталәт мүлкәдарларда, бәјләрдә мә'нәви бошлуг јаратмышдыр. Нәчәф бәјин тәнгид атәшинә тутдуғу бу адамларын мә'нәви шикәстлијинин башлыча сәбәби мәһз тәнбәлликдир, мүфтәхорлугдур, түфејлиликдир. Бу адамлар ән ади тәләбләрини белә өзләри өдәмәкдә ачиздирләр. Һәр шеји «башы гапазлы» нөкәрләрин әли илә етмәјә о дәрәчәдә вәрдиш етмишләр ки, өзләринә нөкәрсиз һәјаты тәсәввүр етмирләр. Белә вәзијјәт онлары ачизләшдирмиш, фәрсизләшдирмиш, бир сөзлә әхлагча елә ејбәчәр һала салмышдыр ки, онлар бир нөв өлүдүрләр, һәрәкәтсиздирләр, әфәлдирләр.

Н. Б. Вәзировун бәдии әсәрләриндә дә тәнбәллик, эталәт исрафчылыгла әлагәдар олараг тәнгид едилир. Вәзировун тәнгид һәдәфи етдији мүлкәдар кәнчләри нәинки тәнбәлдирләр, әмәкдән там јадырғамышлар, ән кичик тәләбләрини белә өзкә әмәји илә өдәмәјә адәт етмишләр, онлар һабелә исрафчыдырлар, тәләфхәрчдирләр. Өзләри мадди не'мәтләрин истеһсалында иштирак етмәдикләриндән бу мүлкәдар кәнчләр сәрф етдикләри не'мәтләрин һансы зәһмәтин баһасына јарандығыны анламагдан чох узагдырлар. Онлар кәндлиләрин вәһшичәсинә истисмары һесабына топланмыш сәрвәти сағ-сола хәрчләјирләр, гумара, ејш-ишрәт мәчлисләринә һәддиндән артыг пул сәрф едирләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онун «Нә әкәрсән ону бичәрсән» пјеси нәзәри чәлб едир. Пјесдә Вәзировун тәнгид етдији мүлкәдар-буржуа кәнчләринин типик нүмајәндәси Сәфдәргулу өмрүндә зәһмәтин нә олдуғуну билмир. Атасынын истисмар јолу илә топладығы сәрвәти мејханаларда, гумар ојунларында, фаһишәханаларда талан едир. Кобуд, зәһмәт адамларына һәгарәтлә бахан бу чаһил хүсуси ашна сахлајыб, онун үчүн ев кирајә едир, ајрыча нөкәр сахлајыр. Нәтичәдә атасындан галан сәрвәт вә һабелә мүлкләри киров гојуб алдығы пул ишрәт-мәчлисләриндә хәрчләнир, түкәнир. Чаһил фәлакәтә, күлүнч вәзијјәтә дүшүр. Вәзиров мүлкәдар кәнчинин дүшдүјү бу фәлакәтин башлыча сәбәбини әмәјә хор бахмагда, әмәкдән јадырғамагда вә һабелә өзкәләринин әмәјинин гәдрини билмәмәкдә, башгаларынын әмәјинин мәһсулуну наданчасына талан етмәкдә көрүр. Вәзиров өзүнүн бу фикрини говурма дүканындакы һамбалын дили илә белә ифадә едир: «О да мәним кими тај дашысајды, о јаман күнә дүшмәзди... зәһмәтнән газанылан чөрәк һалал, мүгәддәс чөрәкдир.

Зәһмәт өзү әзијјәт дејил, һәтта бөјүк шадлыгдыр, ганан үчүн...».

Бурадан көрүнүр ки, Вәзиров инсанын әхлаг тәрбијәсиндә әмәјә, зәһмәтә олдугча мүстәсна әһәмијјәт верир. Әмәји «әзијјәт» һесаб едән мүлкәдар-буржуа нүмајәндәләринин эксинә олараг о, «зәһмәт өзү әзијјәт дејил, һәтта бөјүк шадлыгдыр» — дејир, әмәји шәрәф иши, шөһрәт иши һесаб едир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Н. Б. Вәзиров тәнбәллији, кәсаләти, түфејлилији, мүфтәхорлуғу јалныз адамларын әхлаг дүшкүнлүјүнүн әсасы һесаб етмәклә кифајәтләнмәјиб, һәм дә буну чәмијјәт үчүн бөјүк фәлакәт һесаб етмишдир. Тәнбәллик, әмәјә хор бахмаг чәмијјәти әхлагча ејбәчәр һала салмагдан башга, һәм дә чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини исраф едир, чәмијјәти мадди јохсуллуға дүчар едир, онун тәрәггисинә мане олур. Буна мисал олараг Вәзиров Ираны көстәрир вә фелјетонларынын бириндә Иран һаггында сөһбәт едиб, ашағыдакы сөзләри јазыр:

«Бирчә мәнә де көрүм, кәрбәлајы, үч гардашын бири чалышган ола, икиси тәнбәли-әрдәбили аја де көрәк о күлфәт саһиби күзәран едә биләр?

— Олмаз, нечә ола биләр ки, адам беш-он баш күлфәти сахлаја билсин.

— Чох пакизә. Иранда нечә дәрвиш вар, нечә сејид вар, нечә башы сәрикли моллаја бәнзәр адамлар вар, нечә мүфтәхор тирјаки вичудлар вар?

— Чооох, һесабсыз тәфавүтү.

— ... мәмләкәт вә ја бир күлфәт тәфавүтү јохдур, бу гәдәр мүфтәхорлары сахлајан өлкә, әлбәттә, кәрәк касыб олсун, хараба олсун. Нечә ки, Иран галыбдыр»[1].

Беләликлә, бу јухарыда һаггында бәһс етдикләримизә јекун вуруб көстәрә биләрик ки, маарифчиләрин әсәрләриндә әмәк инсан һәјатынын мәнбәји һесаб едилмәклә бәрабәр, һәм дә онун көзәл әхлаги сифәтләринин мәнбә-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлары, 1961, сәһ. 81—82.

ји кими тәрәннүм едилмиш вә бунун әсасында әмәксевәрлик, ишкүзарлыг, инсан әмәји мәһсулларына гәнаәтчиликлә јанашмаг инсанын ән вачиб әхлаги вәзифәләри сәвијјәсинә галдырылмышдыр. Бунунла әлагәдар олараг, маарифчиләр тәнбәллији, исрафчылығы, һабелә хәсислик вә тамаһкарлығы чидди сурәтдә писләмишләр. Маарифчиләрин бу фикирләри, шүбһәсиз, феодал Азәрбајчанындакы мүфтәхорларын, түфејлиләрин, исрафчыларын, хәсисликлә сәрвәт јыған ачкөзләрин, тамаһкарларын әлејһинә чеврилмишдир. Бу чәһәтдән онларын әмәк вә әмәксевәрлик һаггында фикирләри, шүбһәсиз, мүтәрәгги характер дашымышдыр.

Бунунла белә маарифчиләрин әмәјин тәрбијәви ролу һаггындакы фикирләринин мәһдуд чәһәтләри дә вардыр. Онлар өз әсәрләриндә һеч јердә өзү үчүн әмәклә өзкә үчүн әмәји бир-бириндән ајырд етмәмишләр. Өзкә үчүн әмәк, башгаларынын сәрвәтини артыран әмәк, әлбәттә, зәһмәткешин фәрәһ мәнбәјинә, онун һәјатынын мә'насына чеврилә билмәз. Муздлу әмәк зәһмәткешләри мадди вә мә'нәви көләликдән хилас едә билмәз. Бүтүн бу мәсәләләр маарифчиләрин әсәрләриндә тохунулмамыш галмышдыр. Буна көрә дә онларын әмәк һаггында фикирләри мүчәррәд характер дашыјырды. Хүсуси мүлкијјәтин вә муздлу әмәјин һөкм сүрдүјү чәмијјәтләрдә әмәк инсанларын биринчи тәләбатына чеврилә билмәз. Нә гәдәр ки, инсанын инсан тәрәфиндән истисмары мөвчуддур, нә гәдәр ки, чәмијјәт синфи антагонизмләрә парчаланмышдыр, нә гәдәр ки, әгли әмәклә физики әмәк арасында учурум мөвчуддур, нә гәдәр ки, зәһмәткешләр өз әмәкләринин мәһсулларындан өзләри истәдикләри кими истифадә едә билмирләр, әмәк һеч вахт шан вә шөһрәт ишинә чеврилә билмәз, белә чәмијјәтләрдә истисмарчы синифләрин зәһмәт адамларына һәгарәтлә бахмалары давам едәчәкдир. Белә чәмијјәтләрдә мәнфәәтпәрәстлији, ачкөзлүјү, тамаһкарлығы, түфејлилији арадан галдырмаг олмаз. Маарифчиләр бу мәсәләләри өзләри үчүн лазымынча ајдынлашдырмамышлар. Буна көрә дә онларын әмәк һаггындакы бир сыра фикирләри һәм дә утопик характер дашыјырды. Бунунла белә нәзәрә алынмалыдыр ки, бу мәсәләләрин дүзкүн анлашылмасы јалныз инсан чәмијјәтинин үмуми инкишаф ганунлары һаггында елм—тарихи материализм јарандыгдан сонра мүмкүн олмушдур. Она көрә дә тарихән мәрбут олан бу вә башга мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг, кечән әсрин сонунда Азәрбајчанын бу көркәмли маарифчиләринин әмәјин инсан һәјатында ролу вә мүсбәт әхлаги сифәтләрин формалашмасына тә'сири һаггындакы фикирләри о дөвр үчүн олдугча мүтәрәгги характер дашымыш вә онларын етик көрүшләринин ән гүввәтли чәһәтләриндән бирини тәшкил етмишдир.

МҮСБӘТ ӘХЛАГИ СИФӘТЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИ ВАСИТӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләрин тәрәннүмү кениш јер тутур. Бу сифәтләр әсасән зәһмәткеш халг күтләләринин әсрләр боју зүлм вә әсарәтә гаршы мүбаризәсиндә јаранмыш садә әхлаг нормаларындан ибарәтдир. Маарифчиләр белә әгидәдә идиләр ки, бу көзәл әхлаги сифәтләрин вә мә'нәви кејфијјәтләрин бүтүн инсанлара ашыланмасы һәм чәмијјәтин, һәм дә ајры-ајры фәрдләрин мүтәрәгги инкишафынын башлыча шәртләриндәндир. Бу дөвр маарифчиләриндән М. Т. Сидги өзүнүн «Һәкиманә сөзләр», «Тәнвири әфкар», «Нәсиһәтнамә» әсәрләриндә, Мир Мөһсүн Нәвваб «Пәнднамә вә јахуд 500 фајдалы нәсиһәт» әсәрләриндә бу мүсбәт әхлаги сифәтләри вә мә'нәви кејфијјәтләри системләшдирмәјә, бир нөв әхлаги кодекс јаратмаға чәһд етмишләр. Бу әсәрләр формача Шәргдә кениш јајылмыш «Нәсиһәтнамә»ләри андырыр. Лакин, мәзмун е'тибары илә бунлар һәмин нәсиһәтнамәләрин чохундан фәрглидир.

Нәзәри чәлб едән характерик чәһәт бундан ибарәтдир ки, һәм Сидги, һәм дә Нәвваб өз нәсиһәтләриндә инсанын мүсбәт мә'нәви сифәтләринә бир-бирләри илә гаршылыглы әлагә һалында олан бир там кими бахмышлар. Јә'ни онлар белә һесаб едирдиләр ки, инсан бу мүсбәт әхлаги сифәтләрин һамысына биркә малик олмалыдыр. Әкәр о, бу сифәтләрин һамысына биркә малик олмаса, әкәр әхлаги вәзифәләринин бирини јеринә јетириб, дикәрини јеринә јетирмәсә, о, там әхлаглы һесаб едилә билмәз вә әхлагча тәкмилләшә билмәз.

Нәзәри чәлб едән дикәр мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, јухарыда гејд етдијимиз кими, онлар бу сифәтләри анадангәлмә сифәтләр һесаб етмәјиб көстәрмишләр ки, бунлар тәрбијә јолу илә ашыланыр. Нәслиндән, нә-

чабәтиндән асылы олмајараг, һамы бу сифәтләрә малик олмаға фитрән ејни дәрәчәдә габилдир. Бу сифәтләр нә «илаһи төһфәси», нә дә ирсән кечән мә'нәви кејфијјәтләр дејилләр, бу сифәтләрә малик олмаг һәр фәрдин өз шәхсијјәти гаршысында, чәмијјәт гаршысында өһдәсинә дүшән вәзифәләри јеринә јетирмәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә бу сифәтләрә малик олмаг һәр кәсин өз әлиндәдир. Су ичмәк, һава удмаг һамыја мүјәссәр олдуғу кими, Сидгинин фикринчә мүәјјән чәмијјәт дахилиндә «әхлагча тәкмилләшмәк», көзәл әхлаги сифәтләрә наил олмаг да һамы үчүн мүјәссәрдир. Бир аиләдә бөјүјән, бир мәктәбдә охујан, бир чәмијјәтдә јашајан ики гардашдан бири хош әхлаглы, чалышган, камал саһиби олуб, дикәри чалышмырса, тәрбијә верәнин сөзүнә әмәл етмирсә, елм вә билик әлдә етмәјә сә'ј етмирсә, әхлагча позулурса бунда күнаһкар ата-ана, аилә, мәктәб, чәмијјәт дејил, күнаһкар онун өзүдүр. Бунун әксинә дүшүнмәк тәрбијә мәфһумуну дүзкүн баша дүшмәмәк, онун мәзмуну бајағылашдырмаг, инсанлары чәмијјәт, вәтән, халг гаршысында һәр чүр мәс'улијјәтдән азад етмәк, һәр чүр әхлагсызлыға һагг газандырмаг демәк оларды.

М. Т. Сидги бунда тә'кид едирди ки, инсан јемәјә, ичмәјә, кејмәјә, мәнзилә еһтијач һисс етдији кими, көзәл әхлаги сифәтләри өзүндә ашыламаға да ејни дәрәчәдә еһтијач һисс етмәлидир. Чүнки инсан јемәксиз, ичмәксиз, кејмәксиз, мәнзилсиз галдыгда физики чәһәтдән һәлак олдуғу кими, көзәл әхлаги сифәтләрдән мәһрум оланда да мә'нәви чәһәтчә һәлак олар, чүнки, «шәрәфи-инсанијјәт фејзи-мә'рифәтдән ибарәтдир».... инсана јемәк, ичмәк, кејмәк вә саир һәвајичи зәруријјә нә төвр лазым олса, елм вә мә'рифәт дә еләчә лазымдыр»[1].

М. Т. Сидгинин «Һәкиманә сөзләр», «Нәсиһәтнамә», «Тәнвири әфкар», «Тәнгиди-Нәсиһәтамиз», «Төһфеји-бенам», М. М. Нәввабын «Пәнднамә вә јахуд 500 фајдалы нәсиһәт» вә башга маарифчиләрин әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, онлар инсанын мүсбәт әхлаги кејфијјәтләриндән бәһс едәркән буну кениш мә'нада баша дүшмүшләр. Онларын шәрһиндә мүсбәт әхлаги сифәтләр инсанын өзүнә, аиләсинә, валидејнинә, өвладына, башга һәмчинсләринә, чәмијјәтә, бәшәријјәтә, өз халгына вә башга халглара, өз вәтәнинә вә милләтинә мүнасибәтини ифадә едир.

¹ Бах: *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 15.

Шүбһәсиз, бурада Сидгинин, Нәввабын вә башга маарифчиләрин ирәли сүрдүјү мүсбәт әхлаги сифәтләрин һамысы барәдә әтрафлы бәһс етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә онларын кениш тәрәннүм етдији мүсбәт әхлаги сифәт вә кејфијјәтләр һаггында үмуми тәсәввүр әлдә етмәк үчүн онлардан јалныз бә'зиләри һаггында мүхтәсәр данышмагла кифајәтләнәчәјик.

Сидгинин өз әсәрләриндә ән чох тәрәннүм етдији мүсбәт әхлаги сифәтләрдән бири **доғручулугдур.** О јазмышдыр ки, «Тәрбијәнин гајәти инсанын фикрини вә гәлбини доғручулуға алышдырмаг, бәд хасијјәтләрдән вә гәбиһ адәтләрдән вә пис тәбиәтләрдән мән' етмәкдир»[1].

Сидгинин нәзәринчә јаланчылыг һәр шејдән әввәл шәхсијјәтин өзүнә зијан верир, ону мә'нәвијјатча алчалдыр, чәмијјәт үзвләри арасында нәзәрдән салыр, онун гәлбини нараһат едир. Чүнки јалан данышан адам һәмишә ифша олунмагдан, онун јаланынын үстү ачылмағындан горхуб тәшвишдә олур. Буна көрә дә мүнтәзәм јалан данышан адам мүвәггәти олараг бә'зи мәгсәдләрә наил олса да һәр һалда «Јаланын мәнзили көдәкдир», о, кеч-тез ифша олунаҹагдыр. Јаланчы даима тәшвишдә вә әндишәдә олдуғундан, өмрү һәмишә нараһатчылыгла кечдијиндән һеч вахт хошбәхт ола билмәз. Буну нәзәрә алараг Сидги јазмышды ки, «Бир адам јалан дејәндә өзкәсинин зәрәрини вә өз нәфини ахтарыр. Әмма өзүнә һамыдан артыг зәрәр тохунур. Чүнки, дүнјада јаланчылыг сәбәбиндән чәкилән зијанын һадди вә һесабы јохдур»[2].

Сидги бу фикри бир нечә дәфә тәкрар едиб көстәрмишдир ки, әкәр доғручулуг кими көзәл әхлаги сифәти өзүндә тәрбијә етмәјән, һәр аддымбашы јалан данышан адам, дүшүнә билсә иди ки, јаланчылыг она нә гәдәр зијан вурур, о һеч бир вахт бу әхлагсызлыға јол вермәзди. Онда биләрди ки, «Јалан саһибини утандырыб, һәммисилләринин ичиндә е'тибардан салыр. Јаланчылыгда мәшһур олан адамын доғру сөзүнә дә инанылмаз. Белә ки, мисали-мәшһурдур: Јаланчынын еви јанды, һеч кәс инанмады...

Јаланчылыг—инсанын вичудунда бир гәссавансыз өр-

¹ Бах: *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 14.
² *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 8.

түкә бәнзәр. Чүнки, бир тәрәфини өртсә дә, бир тәрәфи өртүлмәз, ачыг галар»[1].

Јаланчылыг нәинки шәхсијјәтин өзүнү алчалдыр, әхлагча ону ејбәчәрләшдирир, достун, јолдашын, танышын јанында көздән салыр, е'тибарсыз едир, ону даим тәлаш ичәрисиндә сахлајыр, гәлбини нараһат едир. Һабелә Сидгинин фикринчә, јаланчылыг, ријакарлыг һәм дә чәмијјәтә, халгын, вәтәнин мәнафејинә, үмуми рифаһына зијан вурур. Јаланчылар әксәр һалларда халг ичәрисиндә нифага, әмин-аманлығын, асајишин позулмасына сәбәб олурлар. Онун рә'јинчә бир гајда олараг «хәлгин нифагына баис олан икиүзлү вә сүхәнчин адамлардыр. Дили доғручу олан адамын ағзынын хәтасы аз олур»[2].

Диггәти чәлб едән характерик чәһәт будур ки, Сидги јаланчылығын инсанын шәхсијјәтинә вә чәмијјәтин мәнафејинә зијан вурдуғуну гејд едәрәк, бир гајда олараг, буну икиүзлүлүк, јалтаглыг, принсипсизлик, ријакарлыг, гәрәзкарлыг кими мәнфи әхлаги сифәтләрлә әлагәләндирмишдир. О бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, јаланчы адам ејни заманда икиүзлүдүр, ријакардыр, горхагдыр, принсипсиздир. Белә адамын сағлам вә садиг фикри олмаз, о, һәгигәти демәк әвәзинә, чох вахт башгаларына хош олсун дејә өз ирадәсини кизләдәр, өз дүшүнчәсини, өз әгидәсини сатар вә ја башгасына гурбан верәр. Бир сөзлә белә адам, сөзүн әсил мә'насында рәзил вә алчагдыр. О өз јалтаг, принсипсиз һәрәкәтләри илә өзү кими башга јаланчылары да ширникдирәр. Мәһз бу чүр һәрәкәтләри илә јаланчы чәмијјәтә, үмуми мәнафејә зијан вурур. Буна көрә дә Сидгинин фикринчә һәр бир шәхс «суал вә чаваб вахтында назиканә, мәһәббәтамиз чаваблар илә бирија вә бимәнзур кәламын дүрүст вә сидг вә мәһз доғру тәрәфини мүлаһизә етмәлидир. Нәинки бир пара дағ мисилли адамлар кими, һәр сәданын әксини вериб, башыны тәрпәдиб, бәли-бәли дејиб сүкунәт ејләмәк!.. Чүнки инсанијјәт аләминин фајдасынын мәһв олмағы вә мәнфәәти үмумијјәнин зај олмағынын чоху бу һәрәкатдан нашы олур»[3].

Әксинә, доғручулуғу өзүндә мөһкәм ашыламыш адам бир гајда олараг, гәлбән раһат олур, һеч бир мә'нәви тәһлүкә ону нараһат етмир. Белә адам мөһкәм ирадәли, чәсарәтли, дәјанәтли, принсипиал олур. Јахшыја јахшы, писә пис дејә билир, һәр кәсин нөгсаныны үзүнә демәкдән чәкинмир. Доғручу адам башга адамларын нәзәриндә һәмишә иззәтли вә һөрмәтли олур, адамларын јанында онун дәрин е'тибары олур, онун дедији сөзләрин дәјәри вә гијмәти јүксәк олур. Беләликлә дә доғручулуг инсан шәхсијјәтини учалдыр, онун мә'нәвијјатыны зәнкинләшдирир. Тәсадүфи дејилдир ки, Сидги доғручулуғу, дүзкүнлүјү, сәмимилији хошбәхтлијин илкин шәртләриндән, ону һәм шәхсијјәтин өзү вә һәм дә чәмијјәт үчүн зәрури һесаб етмишдир. О, образлы сурәтдә билдирмишдир ки, «Хошбәхтлик дөрд шејдән ибарәтдир: әсли пак, үрәји пак, әли пак, рә'ји доғру... Дөрд шеј һәр адама зәруридир: әдаләт вә доғручулуг, әгил вә билик, сәбир вә һөвсәлә, һәја вә исмәт. Дөрд шеј чәмијјәт үчүн зәруридир: аманлыг, истигамәт, не'мәт, доғручулуг»[1].

Сидги буну да гејд етмишдир ки, бә'зән доғру сөз дәрһал гәбул олунмур. Бә'зән доғру сөз үстүндә адамы инчидирләр. Лакин, һәгигәт һәмишә галиб кәлир, доғручул адам нәтичәдә һеч вахт пешманчылыг чәкмәз. Аталарын дедији кими «Доғру сөз дәрман кими ачыдыр, лакин хејирлидир». Сидгијә көрә адам бир гәбаһәт ишләтдикдә, ону чидди чәза көзләдикдә белә һәмишә доғру данышмалыдыр. Чүнки, чәмијјәт әдаләтли олса, бу онун чәзасыны азалдар, һаким әдаләтсиз олса, о, һәлак олса белә, јенә шәрәфи итмәз.

Сидги доғручулуғу ән көзәл вә зәрури әхлаги сифәт һесаб етдији кими, сирр сахламағы да инсанын мүһүм әхлаги вәзифәси һесаб етмишдир. О, мәнзум нәсиһәтләринин бириндә јазмышды: «Сәадәтин дәлили дөрд шејдир: доғру сөз, сирри кизли сахламаг, һәр заман тәвазәкар олмаг, һалаллыгла сә'ј әлдә етмәк»[2].

Сидгинин өзүнүн вердији изаһата көрә, онун нәзәринчә јаланчылыгла сирр сахламаг ејни шеј олмадығы кими, доғручулугла сирр ачмаг да ејни шеј дејилдир. Сидги бир нечә дәфә играр етмишдир ки, сирр ачмаг доғручулуг дејил, хәјанәтдир.

Бундан әлавә Сидгинин шәрһиндә доғручулуг **вә'дәјә әмәл етмәји** дә өзүндә еһтива едир. Белә ки, онун фик-

---

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 6, 13.
[2] Јенә орада, сәһ. 6.
[3] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 33—34.

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 26, 29, 30.
[2] Јенә орада, сәһ. 27.

ринчә өз вә'дәсинә әмәл етмәјән дә јаланчыдыр. Вә'дәјә әмәл етмәјән адам да чәмијјәтә вә башга адамлара јаланчы кими зијан вурур. Вә'д вериб, вә'дәсинә хилаф чыхан да өзүндән асылы олмајараг, даим гәлбән нарањатдыр. Јаланчынын достлары аз олдуғу кими, вә'динә әмәл етмәјәнин дә досту аз олар, чүнки дүнјада сатгынлыг, алдатма гәдәр һеч шеј достларын арасыны вура билмәз. Белә олан һалда, «вә'дәсинә вәфа ејләмәјән адамын достлары да ахырда она дүшмән олур. Амма вәфалы вә мүрүввәтли адамын ады һәр мәчлисдә зикр олунур»[1].

Сидги көстәрирди ки, вә'ди вермәздән әввәл чидди дүшүнмәк, өлчүб-бичмәк, онун јеринә јетирилмәси имканларыны нәзәрә алмаг вә јалныз бундан сонра вә'д етмәк лазымдыр. Чүнки, «чох вә'дә едәнләрин вә'дәсинә инанмаг олмаз». Вә'ди вердикдән сонра исә она данышыгсыз әмәл етмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, Сидгинин шәрһиндә јүксәк әхлаглы адам о адамдыр ки, о, бир сыра башга мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрә малик олмагла јанашы, һәм дә һеч вахт «кимсәни алдатмаз вә јалан данышмаз. Һәмишә јахшыја јахшы, писә пис дејәр..., доғручулугдан ајрылмаз, һәр ишиндә инсафы әлиндән бурахмаз. Әлиндән кәлдији иши кәмали-сәдагәтлә ичра едәр вә бачармадығы иши өһдәсинә көтүрмәз. Бир шејә мүгтәдир олмадығы һалда вә'дә етмәз. Мүтәһһид олдуғу заман вәдәсинә вәфа едәр»[2].

Доғручулуг вә әһдә вәфалылығын бу чүр кениш тәрәннүмү дикәр маарифчиләримизин дә әхлаги бахышлары үчүн характерикдир.

Фиридун бәј Көчәрли «адамларын ә'мал вә әгвалында кизб вә бөһтан əвәзинә доғручулуг вә дүзлүк» ишләнмәсини, инсанлар арасында даим «һәгшүнаслыг... гејрәт, һүммәт, шәрм, һәја, е'тибар вә е'тигад»ын һөкм сүрмәсини гызғын арзу етмишдир[3].

М. М. Нәвваб «Пәнднамә»дә башга мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрлә јанашы сәдагәтлилији, вәфалылығы, доғручулуғу да кениш тәрәннүм етмишдир. Онун шәрһиндә сәдагәтлилик, әһди-пејманына вәфалылыг, һәр јердә доғручулуг әхлагча камилләшмә үчүн зәрури шәртләрдәндир. Ким бу сифәтләрә малик дејилдирсә, ону јүксәк әхлаглы адам һесаб етмәк олмаз. Хошбәхтлијә чан атан һәр бир кәс «һәмишә хәлвәтдә вә ашкарда заһирини вә батинини пак»[1] сахламалыдыр. Әкс һалда халгын нәзәриндән тез дүшәр, халгын нәзәриндән дүшәнләр исә һеч вахт хошбәхт ола билмәзләр. О, бир нечә дәфә тәкрар етмишдир ки, «Ишләрин бәдтәри јалан данышмаг вә ријакарлыгдыр»[2]. Нәвваб даим өз һәмвәтәнләринә нәсиһәт едирди ки, «јаланчы әшхаслары һүзура гојма вә ашналыг етмә», «вәфалы ол ки, вәфадарлыг һәр јердә мөвчуддур; бивәфа олма ки, һәр бир вахтда гәбиһдир... Бир кәслә ки әһд вә пејман етдин, мөһкәм ол, пејманыны сындырма... Бир шәхсә ки вә'дә вердин өз вә'диндә тәнбәллик етмә... Һәр кәсбдә хош мүамилә ол, таники е'тибар саһиби оласан... Һәр кәслә ки, әһди-пејман етдин, ону баша апар вә фәрамуш етмә»[3].

Маарифчиләр доғручулуг вә сәмимиликлә јанашы **садәлик вә тәвазөкарлығы** да мүһүм әхлаги кејфијјәт һесаб етмишләр. Сидгинин әгидәсинчә ловғалыг вә тәкәббүрлүлүк дә јалан вә сахтакарлыг кими инсанын һәгиги сәадәтә наил олмасына мане олур. Чүнки, јухарыда гејд етдијимиз кими Сидги тәвазөкарлығы да доғручулугла јанашы, сәадәтә чатмағын мүһүм васитәләриндән бири һесаб етмишдир. Онун фикринчә ловғалығын вә тәкәббүрлүјүн инсана ән бөјүк зәрәри ондан ибарәтдир ки, бу мәнфи сифәтләр тәбиәтиндә көк салмыш адамлар өзләринә вә өзкәләринә гаршы аз тәләбкар олурлар, артыг һәр шеји билдикләрини иддиа едирләр, һәгигәтдә исә фүрсәти әлдән вериб, өз билик вә кәмалларыны артырмајыб, керидә галырлар. Сидги белә адамлары ичи бош тәбилә бәнзәтмишдир. О јазырды ки, «Дәлилијин әввәлинчи дәрәчәси, өзүнү ағыллы билмәкдир. Чох сәсләнән тәбилин ичи һава илә долудур. Инсанын билдији вә өркәндији шејләр билмәдијинин мүгабилиндә һеч дәрәчәсиндәдир»[4].

Буна көрә дә инсан һәмишә өзүнә тәләбкар јанашмалы, өзүнү өјмәмәли вә өзүнүн һәлә чох аз билдијини е'тираф етмәлидир. Бунунла о, һеч бир шеј итирмир, әс-

---

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 25.
[2] Јенә орада сәһ. 29—30.
[3] **Бах:** ***Ф. Көчәрли.*** Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 101.

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб,* Пәнднамә, сәһ. 4.
[2] Јенә орада, сәһ. 40.
[3] Јенә орада, сәһ. 26, 27, 31, 33, 36.
[4] Бах: *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 13.

линдә хејли газаныр. Инсан дахилән чох бөјүк физики, әгли вә зеһни гүввәјә малик вичуддур. О өз гүввәси илә бөјүк дағлары јериндән тәрпәтмәјә, чајларын мәчрасыны дәјишмәјә, бүтүн каинаты фәтһ етмәјә гадирдир. Ловғалыг бу гәдәр гүввәјә малик инсаны тәрксилаһ едир, онун гүввә вә бачарығыны азалдыр, дахили енеркија мәнбәјини түкәндирир, садәлик вә тәвазөкарлыг исә бунун әксинә олараг, инсанын гүввәләрини сәфәрбәрлијә алыр, ону јени-јени шејләр өјрәнмәјә, јени-јени билик саһәләри фәтһ етмәјә руһландырыр. Чүнки, «инсан әввәл чәһаләтинин вә билмәмәзлијинин дәрәчәсини билсә, ондан сонра билдијини тәкмил едиб, билмәдијинин тәһсилинә чалышыб чох зад өркәнәр»[1]. Өзүнә елмли, алим демәклә һеч вахт адам алим олмаз; белә ки, «елмә талиб олан алим һесаб олунур, әмма өзүнү елмә малик булан чаһил сајылыр»[2].

Бурадан көрүндүјү кими, Сидги ловғалығы чаһиллик һесаб едир вә она наданлыг әламәти кими бахыр.

Ловға вә тәкәббүрлү адамлар халг арасында тез нүфуздан дүшүрләр, беләләри өзләринин бош вә чәфәнк һәрәкәтләри илә өзләрини башгаларына бәјәндирмәјә чалышырлар, һалбуки, онлар нәинки буна наил олмурлар, һәтта халгын көзүндә кетдикчә даһа чох алчалырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, «Өз-өзүнү бәкәнән адам, өзүнү һеч кимсәјә бәјәндирмәз»[3].

Чүнки беләләри, адәтән шөһрәтпәрәст вә азғын олурлар, һеч кәсин дедијинә гулаг асмајыб, һәмишә өзләрини көзә сохурлар вә өзләринин ән азғын, ән гудурған тәләбләрини сөзсүз олараг башгаларына гәбул етдирмәјә чалышырлар. Өз-өзләринә алудә олан бу чаһилләр дүнјада өзләриндән башга һеч кәси бәјәнмирләр, башгаларына јухарыдан, өзләриндән гат-гат ашағыда дуран адамлар кими бахыб, белә күман едирләр ки, куја башгалары башдан-баша нөгсан ичәрисиндә олдуглары һалда, бунлар нөгсансыздырлар, «ејибсиз көзәлдирләр».

Сидги гејд етмишдир ки, ловға вә тәкәббүрлү адамлар, «көзләри ајағынын алтыны көрмәјән чаһилләр» нәинки өзләрини мә'нәвијјатча алчалдырлар, һәтта бу хасијјәтлә чәмијјәтә, үмуми мәнафејә, башга адамлара да зәрәр јетирирләр. Белә адамлар өз худпәсәнд тәләбләрини јеринә јетирмәк јолунда өзләрини көзә сохуб, һамыдан јухарыда дурмаг иддиасында булунаркән вә һабелә өзләрини фөвгәл'адә габилијјәтә малик олуб, башгаларыны бундан мәһрум һесаб етмәклә онлары инчидир вә онларын гәлбинә, һејсијјатына тохунурлар.

М. Т. Сидги һәр бир шәраитдә вә һәр бир вәзијјәтдә садә вә тәвазөкар олмағы инсанын ән көзәл әхлаги сифәти һесаб етмишдир. О, бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, өзүнү садә вә тәвазөкар апармагла адам һеч вахт алчалмыр, онун һүнәри итмир, әксинә онун шәхсијјәти һәгигәтән даһа да јүксәлир. Буна көрә дә «инсан өз-өзүнү тә'риф вә тосиф етмәк хәјалына дүшмәсин кәрәк. Чүнки, өзү һаггында һәр нә гәдәр аз десә, өзкәләринин јанында о гәдәр мәгбул олар вә јахшылығы да һәр бир һалда кизлин галмаз, өз-өзүнү көстәрәр»[1].

Сидги јазырды ки, өзүнү халгдан үстүн тутанлар кечтез өзләри зәлил вә һәгир оларлар, бөјүклүк иддиасында оланлар бөјүк олмазлар. «Саирәләрдән өзүнү јухары тутмаг вә хүсусән билмәдији шејләрдә биличилик иддиасы етмәк һәмишә инсаны зәлил вә һәгир едәр. Амма һәр күнә елмдә, фәзлдә, һүнәр вә мә'рифәтдә вагиән вә сәһиһән маһир вә алим олсалар да өзүнү алчаг тутуб, халга тәвазө едәнләр даимән агил вә камил вә бөјүк адамлардыр»[2].

Сидгинин шәрһиндә садәлик вә тәвазөкарлыг кими мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр шәхсин өз мә'нәвијјатыны зәнкинләшдирмәклә бәрабәр, чәмијјәт ишләринә дә рөвнәг верир. Белә ки, тәвазөкар адам һәмишә өзүнүн вә өзкәсинин фәалијјәтинә тәнгиди јанашыр, үмуминин мәнафеји үчүн өзүндән вә өзкәсиндән даһа әзмкар ишләмәји тәләб едир, һеч кәсин шәхсијјәтинә тохунмаға дөзмүр, һәмишә јүксәк әдаләт һиссинә малик олур, адамлара гајғыкеш, меһрибан јанашмағы өзүндә вәрдиш едир. Бундан әлавә тәвазөкар адам һәмишә е'тидал һәддинә риајәт едир, өз һәрәкәт вә давранышларында, өз һүгуг вә вәзифәләриндән һәддиндән кәнара чыхмыр вә башгаларынын да белә етмәсини тәләб едирләр. Бир сөзлә Сидгинин шәрһиндә садә вә тәвазөкар адам мүлајим хасијјәтә малик олуб «...әмсал вә игрaринә меһрибанчылыг көстәриб вә өзүндән ашағы булунанлара да һөрмәт вә

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 13.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада, сәһ. 23.

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 19.
[2] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 21—22.

хидмәт едәр. Һәр кәсин һаггини вә дәрәҹәсини таныјыб гәдри-гијмәтини биләр вә һәр кунә вәзајифи-инсанијјәни ичра едиб хатирини көзәтләр вә әлиндән кәлдији һөрмәт вә көмәклији дәриғ етмәз. Белә инсан өз һәдд вә әндазасыны билиб, әсла һәддиндән тәҹавүз етмәз. Һәр бир һал вә һәрәкәти һәдди е'тидал үзрә олар... Һәр сөзү вахтына вә мөвгејинә көрә данышар. Һәр сөзүндә вә ишиндә истәр өзүнә, истәр өзкәјә бир фајда олмајан сурәтдә биһудә бир сөз данышмаз, һеч бир кәсин ирзинә вә намусуна, гәдр вә е'тибарына тохунан вә кәсбкарына сәктә вуран вә ја бир вәҹһ илә ишинә мане олан бир һал вә һәрәкәтдә булунмаз»[1].

Бурадан көрүндүјү кими Сидги садәлик вә тәвазөкарлыға инсанын башга әхлаги сифәтләринин формалашмасына тә'сир көстәрән чох мүһүм бир әхлаги кејфијјәт кими бахмышдыр. Онун әгидәсинҹә бу мә'нәви сифәтә малик олан адамлар башга көзәл әхлаги сифәтләри дә асанлыгла кәсб едә биләрләр.

Мир Мөһсүн Нәввабын әхлаги нәсиһәтләриндә әхлагча камилләшмә үчүн ирәли сүрүлән тәләбләрин мүәјјән гисми садәлик вә тәвазөкарлыға аиддир. Нәввабын фикринҹә инсан садә вә тәвазөкар олмаса нә хошбәхт ола биләр, нә дә халгына, өз вәтәнинә лајигинҹә хидмәт едә биләр. Мә'нәвијјатҹа тәрәгги етмәк, әхлагча камилләшмәк, өз гүсуруну баша дүшмәк вә буну арадан галдырмагла сыхы сурәтдә бағлыдыр. Јалныз садә вә тәвазөкар, өзләрини халгдан ајырмајан адамлар өз тәгсирини анлар, өзүндә даим тәкмилләшмәјә доғру мејл јарадар. Нәвваб бу мөвгедән ловғалығы, тәкәббүрлүлүјү кәскин тәнгид етмишдир. О, нәсиһәтләринин бириндә дејирди: «Мәғрур худпәсәнд адамлар ки, өзләрини мәратиб ә'лада тутурлар, онлардан узаг олмаг лазымдыр... Өзүнү мүгәссир, өзкәләрини бикүнаһ ејлә... Чох бил, аз даныш, нәинки һеч бир зад билмәјиб, тул данышасан ки, о сәфаһәт нишанәсидир»[2]. Бу нәсиһәтләрдән көрүндүјү кими М. М. Нәввабын шәрһиндә садәлик вә тәвазөкарлыг инсанын ән мүсбәт әхлаги кејфијјәтләриндән олдуғу һалда ловғалыг вә тәкәббүрлүлүк инсаны мә'нәвијјатча алчалдан, ону һөрмәт вә шәрәфдән салан мә'нәви сифәтләрдәндир. О, бир нечә дәфә көстәрмишдир ки, «Гәбаһәтли ишләр одур ки, јаландан фәхр едәсән бир ишә ки, әсла сәндә јохдур»[1].

Нәвваб, «Пәнднамә»дә садәлик вә тәвазөкарлыгла әлагәдар олараг сәбирлилијә, тәмкинлилијә дә чидди әһәмијјәт вермишдир. Онун фикринҹә сәбирлилик, тәмкинлилик садәлик вә тәвазөкарлыг әламәтидирсә, сәбирсизлик, түндлүк, һөчәтлик, өзүнә архајынлыг ловғалыг әламәтидир. О, дөнә-дөнә мәсләһәт етмишдир ки, «Һәр ишдә од кими түнд олма, бәлкә су кими мүлајим ол! Чүнки әкәр бир ағача од вурсан о гәдәр јанар ки, јерин үзүнә кими вә әкәр су бурахсан о мүлајимәти илә ағачын ришәсинә кими газыјыб јерә салар, гида верәр... Сәбир мүфтаһи фәрәҹәдир, һәр нөв зәһмәтә мүбтәла олсан сәбри шүар ејлә... Мүлајим ол ки, дөвләтин сәрмајәси хәшмнаклији тәрк етмәкдир... Данышанда ҹәһл ејләмә ки, сәфаһәт нишанәсидир... Һәр бир ишдә сәбирли ол ки, нишанеји әгилдир, әҹил олма ки, нишанеји сәфаһәтдир»[2].

Әлбәттә, М. М. Нәввабын сәбирлилик һаггында бу фикирләрини мүтилијә чағырыш кими гијмәтләндирмәк олмаз. О бунунла јалныз тәмкинли олмағы, өз күчүнә һәддиндән артыг инанмамағы, һәр иши габагчадан дәриндән дүшүнүб сонра көрмәји тәблиғ едирди. Нәввабa көрә ағыллы вә әхлагча камил о адамдыр ки, о, өз билијини һәддиндән артыг шиширтмир, нә гәдәр чох билсә јенә өз билијини артырмаға, башга ағыллы адамлардан өјрәнмәјә чалышыр. «Өзүнүн бүтүн әхлаги һәрәкәт вә давранышларында даим башгаларындан өјрәнмәјә сә'ј ет! Һәмишә башгаларыны күнаһкар, өзүнү һаглы билмә, һәрәкәтләрини тәһлил ет!»—Нәввабын тәвазөкарлыг һаггында башлыча тәләбләри белә иди. О, «Пәнднамә»дә бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, һәр бир инсан башга инсанларын мәсләһәтинә, мүшавирәсинә мөһтаҹдыр. «Һәр бир ишдә мүдәббәр олмаг лазымдыр ки, тәдбир дүрүст олсун, һәр ишдә мәсләһәт етмәји адәт ет ки, мүшавирә етмәк әгилмәнд кишиләрин адәтидир».

Маарифчиләримиз **хејирхаһлығы, јахшылығы, мәһәббәти** дә мүһүм әхлаги вәзифәләрдән һесаб етмишләр. Сидгинин әгидәсинҹә, хејирхаһлыг инсан шәрәфини јүксәлдир, онун һөрмәт вә иззәтини артырыр. Хејирхаһлыг етмәк инсани мүнасибәтләрин ән үлвүсүдүр. Хејирхаһлыг јүксәк камаллылыг, дахили зәнкинлик әламәтидир.

---

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 28—29.
[2] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 8, 28.

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб* Пәнднамә, сәһ. 40.
[2] Јенә орада, сәһ. 6, 40, 32, 29, 10.

Бу мәсәләдә Сидгинин фикирләри А. Бакыхановун фикирләринә тамамилә ујғун кәлир. Бакыханов кими Сидги дә көстәрирди ки, көзәл әхлаглы адам һәр јердә, һәр шәраитдә башга адамлара јахшылыг етмәлидир, бачардыгча башгаларына көмәк етмәлидир. Бүтүн инсанлар башга адамларын көмәјинә мөһтач олдугларындан һәр кәс башгасына көмәк етмәклә ејни заманда өзүнә көмәк етмиш олур. Сидгинин етикасынын зәиф чәһәти өзүнү бурада да бүрузә верир. Белә ки, Сидги һамыја, һәтта дүшмәнә дә јахшылыг етмәји, дүшмәнә дә көмәк етмәји лазым билир. О һәр јердә дүшмәни мәһв етмәји дејил, ону дүшмәнликдән чыхарыб өзүнә дост етмәји мәсләһәт көрүр. Јанғыны сөндүрмәк, хәстәлији мүаличә етдирмәк зәрури олдуғу кими, дүшмәни дост етмәк дә зәруридир[1].

Һамыја јахшылыг едән адам дүшмәнин јенә дә онун һаггында пислик едәчәјиндән горхмамалыдыр. Чүнки, хејирхаһ адама бу пислик кар етмәз, дүнјада јахшылар чохлуғу, писләр азлығы тәшкил едир. Хејирхаһ адам унутмамалыдыр ки, «Инсанларын јахшысына пислик ејләјән шәхсин әмәли—күнә түпүрән адамын мислинә бәнзәр, чүнки түпүрдүјү јетишмәз, јенә ахырда гајыдыб өз үзүнә дүшәр»[2].

М. Т. Сидгинин әсәрләриндә хејирхаһлыг чох вахт инсанпәрвәрлик мә'насында ишләдилир. Инсан ән јүксәк вә ән шәрәфли вичуд олдуғу үчүн ондан ән јахшы әмәлләр һасил олмалыдыр. Башгаларына пислик едән бәдхаһлар инсан шәхсијјәтини, инсан шәрәфини ашағы салырлар. Буна көрә дә онлар ағылча нагис, әхлагча позғун адамдырлар. Инсана јахшылыг етмәк үчүн ону севмәк, она дәрин мәһәббәт бәсләмәк лазымдыр. Инсана, онун ләјагәт вә шәрәфинә һөрмәт инсанын биринчи дәрәчәли вәзифәсидир. Инсан инсана көмәк вә јахшылыг етмәсә, јыртычы чанавар кими бир-бирини парчалајыб дидмәјә чалышса чәмијјәт олмаз, әмин-аманлыг олмаз, инсанын мәшәггәти артар. Сидгијә көрә бу мә'нада хејирхаһлыг шәхси проблем олмајыб ичтимаи бир проблемдир. Бу чәмијјәтин тәрәггиси үчүн, халгын үмуми мәнафеји үчүн зәруридир. Буна көрә дә хејирхаһ адам бәдхаһа, хәстә адама бахан кими бахыб ону бу хасијјәт-

[1] Бах: *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 29.
[2] Јенә орада, сәһ. 12.

дән мүаличә етмәјә чалышмалыдыр. Әксинә, пислијә гаршы пислик олса, чәмијјәтдә һәрч-мәрчлик артар, писликләрин сајы чохалар, дүшмәнчилик һиссләри бәшәријјәти бүрүјәр, әмин-аманлыг, гәлб раһәтлији мүмкүн олмаз. Сидги хејирхаһ адамы мејвәли ағача, онун елм вә мә'рифәтини исә мејвәјә бәнзәдиб јазырды ки, «Мејвәли ағача даш атан чох олдуғу кими, елм вә мә'рифәт саһибинә дә зәһмәт вә әзијјәт верән чох олур. Нечә ки, мејвәли ағача даш вуранда јемиш (мејвә) верир. Тәрбијәли вә камалат саһиби инсан да кәрәк һәр кәс илә мүдара рәфтар ејләсин. Интигамын лап јахшысы, пислијин мүгабилиндә јахшылыг ејләмәкдир. Инсанларын ән гүввәтлиси гејзли вахтында өзүнү сахлашдырандыр»[1].

М. Т. Сидги хејирхаһлыгдан данышаркән ејни заманда бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, инсанын инсана јахшылығы, көмәји тәмәннасыз олмалыдыр. Тәмәннасыз олмајан јахшылыг алвер кими бир шејдир, јә'ни сөвдә баш тутунчаја гәдәр јашаја биләр. Сөвдә баш тутмаса јахшылыг да кәсиләр. Јахшылыг етдикдән сонра тез-тез буну бүрузә вермәк, јахшылыг етдијин адама һәр дәфә миннәт гојмаг, бу јахшылығы һечә ендирир, онун әһәмијјәтини азалдыр. Одур ки, «пислији јаддан чыхардыб, јахшылығы јадда сахламаг лазымдыр, амма бир адама јахшылыг едиб әвәзини көзләмәк, бу күн әкдијин ағачы сабаһ чыхардыб атмаг кимидир»[2].

Сидги оғлу Әлијә етдији нәсиһәтләрин бириндә јазмышдыр ки, инсанын инсана, өз халгына еләдији хидмәт һеч вахт итмир. Инсан етдији јахшылыглары өзү демәсә даһа јахшыдыр, чүнки јахшылыг һәр вахт мә'лум олур вә һеч вахт итмәз. Инсан чәмијјәтдә јалныз һәр кәсә јахшылыг етмәк, абадлыг иши көрмәк, халгла јахшы рәфтар етмәклә јүксәлир[3].

Хејирхаһлыгла әлагәдар олараг, Сидги **гәдир билмәклији** дә мүһүм әхлаги сифәт һесаб етмишдир. О, нанкорлары әхлагсызлар чәркәсинә дахил едиб көстәрмишдир ки, хош әхлаглы адам һеч вахт она едилән јахшылығы унутмамалыдыр, онун мүгабилини вермәјә чалышмалыдыр. Гәдирбилмәзлик «рузи верән әли јандырмаг кими бир шејдир». Онун нәзәринчә ағыллы адам бир кәсдән бир јахшылыг көрсә, әсла јаддан чыхартмаз вә әлиндән

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 29.
[2] Јенә орада, сәһ. 12.
[3] Јенә орада, сәһ. 28.

кәлдији заман өзү дә она мүгабил јахшылыг едәр. Өзү јахшылыг етдији адамдан вә саирәдән бир пислик көрмүш олса да, јенә әглинә табе олуб, јериндә она әлиндән кәлән јахшылығы етмәјә чалышар. Фәгәт белә адамларын дүнјада вә халгын јанында мәгбул вә мөһтәрәм олмағына шүбһә јохдур[1].

М. М. Нәввабын «Пәнднамә» әсәриндәки әхлаги идејаларында характерик хүсусијјәтләриндән бири бу әсәрдә һуманизм, инсана мәһәббәт идејаларынын кениш тәрәннүм едилмәсидир. «Пәнднамә»дәки нәсиһәтләрин бөјүк әксәријјәтини инсана севки, онун ләјагәт вә шәрәфинә һөрмәт, онун сағламлығы вә мә'нәви сафлығы уғрунда гајғы көстәрмәк чағырышлары тәшкил едир.

М. М. Нәвваб да М. Т. Сидги, М. С. Гәнизадә, Н. Б. Вәзиров кими инсаны «јаранмышларын әшрәфи» кими гијмәтләндирир вә һәр јердә, һәр бир шәраитдә инсанын бу бөјүк шәрәф вә ләјагәтинин горунмасыны тәләб едир. Нәвваба көрә ән көзәл, ән үлви әхлаги сифәт инсаны севмәкдир, онун јүксәк шәрәфини анламаг вә она һөрмәт етмәкдир. Инсанлар арасындакы мүнасибәтдә инсанын бу бөјүк шәрәфи һәмишә нәзәрдә тутулмалыдыр. Инсан бу вә ја башга тәдбири көрәркән дә буну нәзәрә алмалыдыр. «Әкәр бачарырсан јахшы тәдбир әмәлә кәтир, чүнки нагис тәдбирләр инсаны нәдамәтә вә мөһнәтә салыр... Һәмишә әгвам вә һәмсајәләрин һаләтини сувал ет, әкәр мәриз олалар әјадәт ејлә вә әкәр вәфат етсәләр, чәназәләриндә һазыр ол... Гәриб адамлар габағына чыханда еһтирам ејлә, онлардан әһвалпүрсан ол!.. Бир фәгир сәндән сувал етмәмишдән ирәли бәхшејиш ејлә».[2]

Башга сөзлә десәк, Нәвваба көрә әввәлә, инсан елә һәрәкәт етмәлидир ки, онун бу һәрәкәт вә давранышы башга адамларын әзаб вә әзијјәтинә сәбәб олмасын, инсанын шәрәфинә тохунмасын; икинчиси, инсана һөрмәт едәркән јухарыда гејд етдијимиз кими онун вәзифәси, вар-дөвләти, мәнсәби дејил, биринчи нөвбәдә онун инсанлығы нәзәрә алынмалыдыр.

М. М. Нәвваб мәһз бу мөвгедән башгаларына јахшылыг етмәји, халгын рифаһына чалышмағы, вәтәнин тәрәггисинә хидмәт етмәји ән мүсбәт әхлаги кејфијјәт кими гијмәтләндирмишдир. Башга адамларын сәадәтини истә-

[1] Бах: *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 30.
[2] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 26, 30, 31.

мәјәнләр хошбәхт ола билмәзләр. Мәһз бу эгидә илә Нәвваб өз нәсиһәтләриндә дејирди: «Әгвам вә гоншуларын әһвалларыны јахшы истә ки, та сәнин әһвалын јахшыраг олсун..., нә гәдәр гүдрәтин вар, һеч кәсдән јахшылығы мүзајигә етмә ки, бир күн сәнә лазым олар..., о кәламәтләр ки, мәхлугатын тәбинә мүхалифдир, игдам етмәк лазым дејил..., нә гәдәр гүдрәтин олса әлидарлара вә гәрздарлара дәсткирлик вә муавинәт ејлә..., әкәр истәјирсән ки, халг сәнә хошку олсун, халга бәдку олма»[1].

Мир Мөһсүн Нәвваб бунда исрар едирди ки, о һәрәкәтләри вә давранышлары ки, өзүнә рәва көрмүрсән, башгаларына да рәва көрмә, «о кәламәтләр ки, сәнин тәбиәтиндә накварадыр, өзкәнин һаггында рәва етмә»[2], «әкәр истәјирсән, сәнин намусуна хәјанәт етмәјәләр, халгын намусуна хәјанәтлә бахма»[3]. Чүнки, «һәр бир јахшылыг вә бәдлик ки, өзкәнин һаггында рәва билирсән, амадә ол ки, сәнин өзүнә аид олачаг»[4], «һәр кәс ки, јахшылығы илә, пислији илә һәр нә газанса өзү үчүндүр вә һәр нә ки, әксә ону бичәчәк»[5].

Мараглыдыр ки, М. М. Нәвваб да Сидги кими јахшылыгла, хејирхаһлыгла јанашы гәдир билмәклији, миннәтдарлығы, јахшылығы унутмамағы да мүсбәт әхлаги кејфијјәт һесаб етмишдир. О, нәсиһәт едиб дејирди ки, «Һеч кәсин јахшылығыны итирмә, нәзәрдә сахла вә еһтирам ејлә»[6], «һәр кәс ки, сәнә јахшылыг ејләди, онларын јахшылығыны фәрамуш етмә, борч бил»[7]. Үмумијјәтлә, Мир Мөһсүн Нәввабын нәсиһәтләриндә јахшылыг, хејирхаһлыг, вәтән вә халг гејдинә галмаг әсас јер тутур. Онун нәзәринчә әкәр шәхсијјәт чәмијјәтә фајда вермирсә, әкәр онун бу вә ја башга һәрәкәтләриндән башга адамларын рифаһы үчүн бир фајда һасил олмурса, белә адамы әхлагча камил адам һесаб етмәк олмаз. О, нәсиһәтләриндә тәләб едирди ки, «Өзүнүн ичма мүслиминдән кәнар етмә вә милләт ишиндә милләтә һәр бир нөв олса јар вә мәвәддәткар ол!»[8], «хошку вә кушадә ру ол, та һамы сәндән фејз апара»[9].

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 7, 8, 9.
[2] Јенә орада, сәһ. 12.
[3] Јенә орада, сәһ. 33.
[4] Јенә орада, сәһ. 42.
[5] Јенә орада, сәһ. 21.
[6] Јенә орада, сәһ. 29.
[7] Јенә орада, сәһ. 19.
[8] Јенә орада, сәһ. 16.
[9] Јенә орада, сәһ. 19.

Диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири бундан ибарәтдир ки, М. М. Нәвваб башга инсанлара јахшылыгдан бәһс едәркән, јохсул адамлара көмәк етмәјә хүсуси фикир вермишдир. О, «өз инсанијјәтини әлдән вермә, һамыја јахшылыг ејлә нә гәдәр гүдрәтин вар»—дејәркән биринчи нөвбәдә јохсуллара, көмәјә еһтијачы оланлара көмәк етмәји нәзәрдә тутмушдур. Нәсиһәтләринин бириндә о, буну ачыг билдириб јазырды ки, «Сәндән ашағы олан адамларын раһатлығына сә'ј ејлә. Әкәр гүдрәтин олса јетим ушаглары тә'лим вә тәрбијәдән өтрү мүвазиб ол!»[1].

Диггәти чәлб едән башга чәһәт ондан ибарәтдир ки, М. М. Нәвваб адамлара јахшылыг, хејирхаһлыг етмәји тәблиғ едәркән буну вәтәнә, халга хидмәт етмәклә үзви сурәтдә бағламышдыр. Онун нәсиһәтләриндә долајы јолла дејил, билаваситә көстәрилирди: «Әкәр гүдрәтин олса малыны милләтә фәда ејлә, фитнә гапысыны бағла»[2], «нечә күнлүк һөрмәтинә вә чаванлығынын шүчаәтинә үмидвар олма ки, тезликлә әлдән чыхачаг, јахшы тәдбирли ишә игдам ет, һәмишә вәтәнин абадлығына чалыш!»[3].

Башга маарифчиләримиз кими М. М. Нәвваб да халга, вәтәнә хидмәтин тәмәннасыз, миннәтсиз олмасыны гејд етмишдир. О, нәсиһәтләриндән бириндә бу фикрини ашкар билдирәрәк јазмышдыр ки, «О јахшылыглар ки, халга ејләмисән, та миннәт гојанлардан олмајасан»[4].

Мәһз бу мөвгедән М. М. Нәвваб худпәсәндлији, јалныз өзүнү дүшүнмәји, өз мәнафејиндән бир аз да олсун кәнара чыха билмәјәнләри тәнгид етмишдир. Нәввабa көрә худпәсәндләри, анчаг өзүнү дүшүнәнләри әсла әхлагча камил адам һесаб етмәк олмаз. О јазырды ки, «Мәнафеләрин говлуна вә фе'линә бавәр етмә, о гәдәр тәмәллүг едәр, та мәгсуду әмәлә кәләр, ондан сонра кәнар олуб, бир гејрисини әлә кәтирәр»[5]. Һәм дә Нәвваб көстәрирди ки, худбинлик, худпәсәндлик биринчи нөвбәдә адамын өзүнә зәрәрдир. Бу сәбәбдән о, нәсиһәт едирди ки, «Худбин вә худрәј, худпәсәнд олма ки, һәр белә ишин ахыры пешманчылыға чыхар... күл мисалында ол, таки

1 *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә. сәһ. 19.
2 Јенә орада, сәһ. 25.
3 Јенә орада, сәһ. 28.
4 Јенә орада, сәһ. 4.
5 Јенә орада, сәһ. 20.

мәхлуг сәндән ләззәт апарыб, сәндән күлаб вә этир әхз етсинләр, јә'ни фејзмәнд олсунлар... аһәнкәр кими олма ки, сәнин шәрарәтинин шәрарәсиндә мәхлугат одлансынар»[1].

М. М. Нәвваб өз вәтәнинә, өз халгына хидмәт етмәји тәләб едәркән, ејни заманда башга милләтләрдән олан халглара да һөрмәт вә достлуг етмәји мүһүм әхлаги вәзифә һесаб етмишдир. О, бир нечә дәфә нәсиһәт етмишдир ки, «Һамы милләтләрлә мувафиг ол, мүхалифәт ејләмә»[2], «әкәр бачарырсан һәр бир дилә ашина ол, өзүнә вә милләтинә лазым олар», «нә гәдәр гүдрәтин вар мәхлугатын арасына ислаһ вер вә мәһәббәт вә достлуг сал»[3].

М. Нәввабын фикринчә инсан чәмијјәт гаршысында чинајәт етдији вахт ону чәзаландыраркән белә, она инсанпәрвәрликлә јанашылмалы, онун тәгсиринин дәрәчәси дүрүст мүәјјән едилмәли вә чәзанын өлчүсү чох һәссаслыгла тә'јин олунмалыдыр. О, һакимләр үчүн јаздығы нәсиһәтләрдә дејирди: «Һеч кәсин күнаһыны тәфтиш етмәмиш тәнбеһ етмә. Күнаһкарларын күнаһына көрә тәнбеһ лазымдыр олсун. Бир пара јүнкүл вә бимә'на күнаһлары тәғафил етмәк лазымдыр вә бир парасыны тәһдид вә бир парасыны нәсаиһ, бир парасыны мәнсәбдән әзл, бә'зисини мәһбус етмәли... Күман зәннијлә һеч кәси күнаһкар билиб онун тәгсиринә шәһадәт етмә. Һәр нәки халгдан көрүрсән вә ешидирсән, јәгинин олмаса ону бәрсијјәт ејлә, фитнәәнкизләрин сөзүнә гулаг асыб, хәтәрли ишләрә шәһадәт вериб... бикүнаһ бәндәләри хәтәрә салыб рүсвај етмә»[4].

Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, М. М. Нәвваб күнаһкарларын чәзаланмасынын әлејһинә олмушдур. О, мәһз јүксәк инсанпәрвәрлик мөвгејиндә башга адамлара зијан вуран, чәмијјәт ишләринә хәләл кәтирән адамлара әдаләтли чәза верилмәсини тәләб етмишдир. О «күнаһкарлығы тә'риф етмәк илә чинајәткара чүр'әт вермә... балача һесаб олунан күнаһлары бөјүк һесаб ејлә»[5]—дејәрәк инсан шәхсијјәтинә лајиг олмајан чинајәтләри чәмијјәтдән кәнар етмәји арзу етмишдир.

1 *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 5.
2 Јенә орада, сәһ. 8.
3 Јенә орада, сәһ. 37.
4 Јенә орада, сәһ. 22—23.
5 Јенә орада, сәһ. 35—36.

«Пэндвамэ»дэки һуманизм, инсанпэрвэрлик идеjаларынын мэркэзиндэ белэ бир фикир дэ дурур ки, «дүнjанын эшрэфи» олан инсанлар бир-бири илэ эдавэт етмэмэли, бир-биринэ зүлм, эзаб, ишкэнчэ вермэмэли, һэр бир иши сүлһ јолу илэ, иттифаг вэ бирлик јолу илэ һэлл етмэли, һэр кэс үрэјиндэн кини, гэзэби чыхарыб атмалыдыр. «Миллэти иттиһада вэ иттифага мали етмэк вэ ифтирагдан тэнэффир едиб вэ тэбра етмэк говму мүсэлманлара лазымдыр, һэр нэ илэ олса»[1]. «Сэһвэн бир шэхс хүсусунда бир накүвара иш иттифаг дүшдү, чох тэ'чили она үзрхаһлыг ејлэ ки, үрэјиндэ эдавэт көк бағламасын»[2], «О мэнсубларыны вэ хејирхаһларыны һэмишэ еһтирам илэ мүлтэфиг ол ки, чэми мүшкил ишлэр иттифаг вэ иттиһад илэ асан олур»[3]. «Көһнэ гэбаһэтли сөзлэри јада салыб узун данышыб гејлүгал галхызма... чэми чаһанда ишлэрини сүлһ илэ эмэлэ кэтир вэ эдавэтли эшхасларын арасына сүлһ вер!»[4]. «Гардашларын вэ ики шэрикин арасындакы јекчэһэтлик олмады, һеч бир ишдэн бэһрэ көтүрмэк олмаз. Дөвлэт иттифаг вэ јекчэһэтлиликлэ пајидар олар»[5]. «Һэр бир сөзү ки, түндлүклэ ибтида етдин, мүлајимэтлэ энчам вер... Кин күдрэтли олма, јанар оду су илэ кечир»[6].

Мараглыдыр ки, Нэвваб, һэтта һэгигэти дэ, доғручулуғу да сүлһэ, инсанлар арасында бирлиjэ, һэмрэ'jлиjэ гурбан вермэjи тэлэб етмишдир. О јазырды ки, «О доғру сөзлэр ки, ону данышанда нифаг эмэлэ кэлиб бајиси низа олачаг, ону данышмамаг лазымдыр»[7]. «Доғрунун бэдтэри о доғру сөзлэрдир ки, ондан фитнэ вэ фэсад эмэлэ кэлэ»[8].

Бурадан көрүндүјү кими М. М. Нэвваб инсанлар арасында кини, эдавэти, нифагы арадан галдырмағы һуманизм мөвгејиндэн тэлэб етсэ дэ, һэр һалда бу тэлэблэр феодал эхлаг чэрчивэсиндэн кэнара чыхмамышдыр. Нэвваб чэмијјэтин антагонист синифлэрэ парчаландығы, синфи сүлһүн һеч бир заман мүмкүн олмајачағы фактыны баша дүшмэмишдир.

[1] *Мир Мөһсүн Нэвваб.* Пэнднамэ, сэһ. 8.
[2] Јенэ орада, сэһ. 12.
[3] Јенэ орада, сэһ. 18.
[4] Јенэ орада, сэһ. 20.
[5] Јенэ орада, сэһ. 35.
[6] Јенэ орада, сэһ. 26.
[7] Јенэ орада, сэһ. 21.
[8] Јенэ орада, сэһ. 40.

М. Т. Сидги вэ С. М. Гэнизадэнин эсэрлэриндэ олдуғу кими М. М. Нэввабын «Пэнднамэ» эсэриндэ топланмыш нэсиһэтлэрин дэ хејли һиссэси инсанларын чансағлығына, һифзүсэһһэ гајдаларына һэср едилмишдир. Маарифчилэр мэһз инсанпэрвэрлик мөвгејиндэн о дөврдэ кикијена елминин онлара мэ'лум олан наилијјэтлэрини топлајыб ајдын вэ садэ бир диллэ һэмвэтэнлэринэ чатдырмаг истэмишлэр. Бу гисим нэсиһэтлэрин мүэјјэн һиссэси мүасир кикијена елми нөгтеји-нэзэриндэн көһнэлиб тэкзиб едилмишдир. Лакин бунунла белэ бу нэсиһэтлэр өз дөврү үчүн мүтэрэгги характер дашыјыб, маарифчилэримизин инсан һаггында гајғысыны ифадэ едирди.

Мир Мөһсүн Нэввабын һуманизми онун инсан шэхсијјэтини алчалдан сэрхошлуг, тирјэк чэкмэк, гумарбазлыг элејһинэ јазмыш олдуғу нэсиһэтлэриндэ дэ өз ин'икасыны тапмышдыр. О дөврдэ кениш јајылан бу кими мэнфи вэ јарамазлыглары Нэвваб чидди тэнгид атэшинэ тутуб, белэ адэтлэрэ мүбтэла олмуш адамлары эхлагсыз адамлар һесаб етмишдир.

«Пэднамэ»дэки нэсиһэтлэрин чохунда сэрхошлуғун, тирјэкин инсан организминэ олан сарсыдычы тэ'сири көстэрилмэклэ бэрабэр, бунларын инсан мэ'нэвијјатына алчалдычы тэ'сири дэ гејд олунур. Буна көрэ дэ Нэвваб бу чүр адамлары эхлагсыз адам һесаб едиб, онлардан узаг олмағы мэслэһэт көрүрдү. О, өјүдлэринин бириндэ дејирди: «Һеч вахт тирјэкэ, бэнкэ вэ шэрабэ јавуг олма, инсаны инсанијјэтдэн харич едэр, бэдэни һэрэкэтдэн салар, гүввеји-нэфси билмэррэ кэсэр, үзүнүн рэнки тэғјир тапар, кэчхулг вэ јава данышан вэ бинамус олар, үзүкөзү һэмишэ чэһлимүнзэли, зибилли олар, ијиндэн јанындан кечмэк олмаз...»[1].

Мараглыдыр ки, Нэвваб гумарбазлығы сэрхошлугла элагэлэндирир вэ һэр икисинин инсаны гејрэтсизлијэ, эхлагсызлыға доғру сүрүклэдијини гејд едир. Онун нэзэринчэ сэрхошлуға, гумарбазлыға адэт едэнлэр өз инсанлыг шэрэфини итирирлэр. Тэсадүфи дејилдир ки, Нэвваб бунлары башга мэнфи эхлаги сифэтлэрлэ ејнилэшдириб јазмышды: «Нечэ чүр адамлардан еһтирас етмэк лазымдыр: манафег, сэфеһ, лэјим, јаланчы, гумарбаз вэ шэрабхор вэ о шэхслэр ки, күнаһкарлығы мө'лэбэ саныб вэ

[1] *Мир Мөһсүн Нэвваб.* Пэнднамэ, сэһ. 35.

күнаhа әмрар едир. Чох гумарбазлары көрүб вә ешитмишәм ки, тамам мүлк-малыны удузуб вә өврәтинин шалварыны рәhн гојуб, агибәткары бинамуслуға чыхыб вә чох шәрабхорлары көрмүшәм ки, мәскәрәтдән о гәдәр ичиб ки, онун hиддәтиндән мә'дәси тәрәкидә олуб, чәмаәт нәзәриндә зәлил олуб»[1].

Нәвваб башга бир нәсиhәтиндә ејни фикирләри тәкрар едиб јазмышдыр ки, «Бинамус вә гәлтәбаз, шәрабүлхәмр вә гумарбаз илә сәдагәт етмә»[2].

Бунунла белә нәзәри чәлб едән чәhәт будур ки, гумарбазлыг вә сәрхошлуг кими пис hаллара адәт едилмәсини Нәвваб инсан ағлынын итирилмәси кими, инстинктләрин инсан ағлына галиб кәлмәси кими гијмәтләндирмишдир. Она көрә дә о, бу чүр ишләрә адәт едәнләрә үз тутуб јазмышды: «Өз ихтијарыны бификирлијин әлинә вермә ки, агибәти нәдамәтдир»[3].

Азәрбајҹан маарифчиләри белә күман едирдиләр ки, инсана мәhәббәт, инсанпәрвәрлик бөјүк мә'нәви гүввәдир. Бу али hиссә малик олмајанлар јүксәк әхлаги борҹу — вәтәнә, халга хидмәти лајигинҹә јеринә јетирә билмәзләр. Фиридун бәј Көчәрли зијалылара мүрачиәт едәрәк јазмышдыр:

«Һәр шејин башы мәhәббәтдир. Һәр бир шеји чүнбүш вә hәрәкәтә кәтирән, hәр бир шејә дирилик вә зинәт верән мәhәббәтдир. Бу hисси али исә бизим интелликенсијамызын үрәјиндә јохдур. Вә нечә ки, мәhәббәт чешмәси онларын гәлбиндә ачылмајачагдыр, онун hәјатбәхш сују дамарларында чәрәјан етмәјәчәкдир, интелликенсијамыз өзләрини кәнарда сахлајыб, милләтин дәрдләринә вә гисим-гисим фәлакәтләрә дүчар олмасына тамашачы олачаглар»[4].

Маарифчиләрин әхлаги бахышларында **достлуғун** инсан hәјатындакы әhәмијјәтинә дә кениш јер верилмишдир. М. Т. Сидгијә көрә инсанын сәадәти үчүн бир сыра мадди вә мә'нәви не'мәтләр олмасы зәрури олдуғу кими, достлуг вә үнсијјәтин олмасы да зәруридир. Белә ки, инсан hејван вәзијјәтиндән чыхыб әгл вә нитг кәсб етдикдән сонра јемәк, ичмәк, кејмәк вә саир јашајыш васитәләринә еhтијач hисс етдији кими, јахшы доста, үнсијјәт јолдашына да еhтијач hисс едир. Һәм дә бу еhтијач башга зәрури еhтијачлар кими hәр вахт: hәм шад күнүндә, hәм кәдәр вахтында өзүнү бүрузә верир. Шад күнүндә инсан өз фәрәhини, шадлығыны, гәм күнүндә өз кәдәрини, гәмгүссәсини јахын бир адамла—достла бөлмәк истәјир. Чүнки, јахшы дост адамын шадлығыны вә севинчини даhа да артырыр вә она үз вермиш кәдәрә, бәдбәхтлијә шәрик олараг, онун дәрдини азалдыр. Јахшы дост пис күндә адама көмәк едир, кен күндә онун имканларыны артырыр, онун hәјатыны даhа долғун вә фәрәhли едир.

Мәhз бу сәбәбдән дә Сидги «јахшы дост әлә кәтирмәји»[1] хошбәхтлијә чатмағын мүhүм васитәси hесаб етмишдир. Кимин сәдагәтли, сәхавәтли досту чохдурса онун фәрәhи чох, дәрди, гәми аздыр. Адамын «јахшы достлары олса өмрү зинданда да хош кечәр». Бу нөгтеји-нәзәрдән Сидги hәгиги достлары олмајан, hәтта, «бөјүк кәнд вә шәhәрләрдә, мешәдә јалгыз јашајан кими» тәк, тәнhа јашајан адамлары бәдбәхт hесаб етмишдир. Көрүндүјү кими, Сидгинин бу фикирләри заhидләрә, тәнhалыг, тәклик тәблиғ едән дини тәригәтләрә гаршы чеврилмишдир.

Сидги достлугдан бәhс едәркән достларын сечилмәсинә бөјүк әhәмијјәт вермишдир. О көстәрмишдир ки, hәр кәслә достлуг етмәк олмаз. Дост инсанын сирдашыдыр, она көрә елә дост сечмәк лазымдыр ки, бу өмүр досту олсун. Чүнки, дост әјин палтары вә ја мәнзил дејилдир ки, көhнәләндә дәјишдирәсән. Дост сәдагәтли олмалы вә сәнинлә тәмәнна илә дост олмамалыдыр. Мүәјјән мәгсәдләр үчүн дост олан вә ја кен күндә дост олуб, дар күндә достуну атан адам дүшмәндән бетәрдир. Белә «вәзифә вә ја сәрвәт достлары»ндан вәбадан вә таундан гачан кими гачмаг лазымдыр. Чүнки, «бир мәнфәәт үмиди илә дост олан адам инсана дост декил. Инсанын досту камаләтинин ајинәсидир»[2].

Дост сынамағын ән јахшы вахты мүсибәт заманыдыр, чүнки бу вахт достун садиг олуб-олмамасы асанлыгла јохланыр. Бунун үчүн «Инсан сәадәт заманында газандығы достуну, мүсибәт заманында ахтарсын кәрәк вә мүсибәт заманындакы достуну сәадәт заманында јаддан чыхармасын кәрәк»[3]. Чүнки «сәадәт вә раhатлыг заманында

---

1 *Мир Мөhсүн Нәвваб.* Пәндномә, сәh. 12.
2 Јенә орада, сәh. 21.
3 Јенә орада, сәh. 26.
4 *Ф. Көчәрли.* Сечилмиш әсәрләри, сәh. 171.

1 Бах: *М. Т. Сидги.* Һәкимано сөзләр, сәh. 28.
2 Јенә орада, сәh. 15.
3 Јенә орада, сәh. 21.

инсанын досту чох олар. Амма мүсибәт достлары мәһәкдән кечириб, чохуну дағыдыб, азыны сахлар»[1].

Досту сечиб сынадыгдан сонра бүтүн варлығынла она садиг олмалысан. Онун јолунда чаныны, малыны мүзаигә етмәмәлисән. Онун бүтүн севинчи вә кәдәри сәнин өз севинчин вә кәдәрин олмалыдыр. Достлуг дост оланларын варындан, вәзифәсиндән, мәнсәб вә мөвгејиндән асылы олмајараг, там бәрабәрлијә әсасланмалыдыр. Достлардан һеч бири дикәринә өз фикрини зорла гәбул етдирмәјә чалышмамалыдыр. Дост бир-биринә мәһәббәт бәсләмәлидир, лакин бу мәһәббәт итаәтә чеврилмәмәлидир. Чүнки дост-доста итаәткар көлә, гул дејил, сөзүн әсил мә'насында дост олмалыдыр. Бә'зиләри достларындан, анчаг онлары тә'рифләмәји тәләб едир, лакин һәгиги дост өз достунун нөгсанына көз јуммајыб, ону ачыг үзүнә демәлидир. Бу доста көмәјин ән јахшы формасыдыр. Әлбәттә, достун мүәјјән нөгсаны ола биләр. Аталар мәсәлиндә дејилдији кими, «Нөгсансыз дост ахтаран достсуз галар». Әсил мәтләб доста бу нөгсанлары арадан галдырмагда көмәк етмәкдән ибарәтдир. Инсанлар арасында үнсијјәтин ән көзәл формасы олан достлуғу горујуб сахламағы бачармаг лазымдыр. «Бир дост итирмәк долу бир хәзинәни итирмәк демәкдир». Хырда бир һәрәкәт вә наразылыгдан өтәри достлуғу позанлар һәгиги дост дејилдирләр. Достлуғун әсасыны дәмир кими мөһкәмләдән сәдагәтдирсә, ону учуран хәјанәтдир. Һеч бир шеј јалан вә хәјанәт гәдәр достлуғун әсасыны лахлада билмәз. Достун доста хәјанәти ән бөјүк намәрдлик вә әхлагсызлыгдыр. О һеч заман кизли гала билмәз, чүнки «хәјанәт бир гәлп пулдур, танымајанларын арасында хәрч олар»[2]. Намәрд, хәјанәткар достданса, мәрд дүшмән јахшыдыр. М. Т. Сидгинин достлуг һаггында фикирләринин әсас истигамәти беләдир. О, үмумијјәтлә, достлуғу инсан һәјатында мүһүм рол ојнајан, онун башга мүнасибәтләринә вә һәтта хасијјәтинә дә тә'сир едән бир мүнасибәт һесаб едирди.

М. М. Нәввабын «Пәнднамә» әсәриндә дә достлуг вә јолдашлыг һаггында фикирләр кениш јер тутур. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, М. М. Нәвваб да инсанлар арасында достлуг вә јолдашлыға бир зәрурәт

---

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкимانә сөзләр, сәһ. 20.
[2] Јенә орада, сәһ. 23.

кими бахыр. Онун бу барәдәки фикирләри мүәјјән мә'нада М. Т. Сидгинин фикирләри илә биркә сәсләнмәклә А. Бакыхановун «Тәһзибүл-әхлаг» әсәриндә достлуг вә јолдашлыг һаггында ирәли сүрдүјү фикирләрин тәкрары вә давамыдыр. М. Нәвваб да А. Бакыханов кими достсуз, јолдашсыз јашамағын мүмкүн олмадығыны, јахшы дост вә јолдашын инсан һәјатыны зәнкинләшдирдијини гејд едир. Нәвваба көрә инсан бу вә ја башга бир вәзијјәтдә башга бир адамла мәсләһәтләшмәјә мөһтачдыр. Чүнки, тәк бир инсанын ағлы һәлл едә билмәдији бир мәсәләни, бә'зән бир нечә адамын ағлы асанлыгла һәлл едир. Она көрә дә әхлагча камил адам бу вә ја башга бир иши көрәркән вә ја бир һадисә үз верәрсә өзүнә јахын олан сәмими бир адамла мәсләһәтләшмәлидир. Нәвваб јазырды ки, «һәр бир ишдә ки, сәнә бир һадисә үз верди, өз тәдбиринә хатирчәм олма, бәлкә хејрәндиш олан әшхасларла мүшавирәт ет ки, мүшавирәт етмәк агилләрин ишидир»[1]. «Тәдбирли вә хошрә'ј әшхаслары өзүнә јавуг ејлә ки, лазым олан вахтда бир мөһкәм фикир вә тәдбир илә әзим бәланы сәндән узаг едәрләр»[2].

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Нәвваб инсан үчүн досту, јолдашы јалныз һәмсөһбәт вә ја вахт кечирмәк үчүн олан бир шәхс кими дејил, мүһүм һәјат мәсәләләринин һәлли үчүн инсана вачиб олан үрәк сирдашы кими тәрәннүм етмишдир. Буна көрә дә о, достун, јолдашын сечилмәсинә сон дәрәчә чидди јанашылмасыны тәләб етмишдир. Јахшы дост сечмәк онун зәннинчә чох да асан бир мәсәлә дејилдир, чүнки «дост либас дејилдир ки, хошуна кәлмәјәндә дәјишдирәсән». М. Нәввабын шәрһиндә јахшы достлуғун илкин шәрти сәдагәтлилик вә ағыллылыгдыр. Дост биринчи нөвбәдә тәмәннасыз вә онун дедији кими «бимәнзур» олмалыдыр. Нәвваб дејирди ки, «О кәсләр ки, фани достдурлар, онлардан үз чевиркинән, о шәхсләр ки, чаны дилдән, бимәнзур достлуг едирләр, чаныны мүзајигә ејләмә»[3].

Нәвваб пахыл, икиүзлү, јалтаг, һијләкәр вә хәјанәткар адамларла достлуғун сон дәрәчә тәһлүкәли олдуғуна ишарә едәрәк нәсиһәтләринин чохунда белә адамлардан узаг олмағы мәсләһәт көрмүшдүр. О јазырды ки, «О дүш-

---

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 8.
[2] Јенә орада, сәһ. 25.
[3] Јенә орада, сәһ. 30.

мәнләр ки, ашиналыг вә достлуг либасында өзүнү сәнә көстәрир, онларын чапулуслуғуна вә јумшаг дилләринә бавәр етмә, таинки мал вә чанын бәргәрар галсын, чүнки, бу тајфанын илан кими заһирләри јумшаг вә батинләри зәһәр илә долудур. Бу чүр адамлардан тәбәрра лазымдыр. О шәхсләрлә достлуг етмәк лазымдыр ки,... бимәнзур достлуг едә...»[1], «кушеш едиб әмин вә мө'тәдил әшхаслар әлә кәтир вә мусаһибәт ејлә вә әһли хәјанәтдән вә шәрарәтдән узаг ол!»[2].

М. М. Нәввабын шәрһиндә дост сечәркән елә дост сечмәк лазымдыр ки, о, өмрүн бүтүн мәрһәләләриндә инсана садиг галсын, јә'ни јалныз кен күн үчүн дејил, дар күн үчүн дә дост олсун, һәм дәрдинә, гәминә, һәм дә шадлығына шәрик олсун. Белә дост сечән адам хошбәхтдир, әкәр белә дост тапыб сечмәк мүмкүндүрсә, онун гәдрини билмәк вә чаныны белә онун јолунда гурбан вермәјә һазыр олмаг лазымдыр. «Халис дост ки, әлинә дүшдү, гәдрини бил ки, һеч бир нәгд дости-чанидән јахшы ола билмәз, бир һавахаһи ашна мин ашнеји бивәфадан јахшыдыр. Әкәр халис достлуг аралыгда ола, һәркиз нифаг вә јалан вә гәддарлыг орталыгда олмаз. Халис дост одур ки, достунун разылығыны өз хаһишиндән мүгәддәм тута вә достунун шадлығында шад, гәмкинлијиндә гәмкин ола вә өзүнүн бир аз нәфиндән өтрү достуну зәһмәтә вә зәрәрә салмаја»[3].

Бу нәсиһәтләрдән көрүндүјү кими, Нәвваб достлуғун әсас шәрти олмаг е'тибары илә сәдагәти, е'тибары, вәфалылығы өн плана чәкир, о, дөнә-дөнә гејд едир ки, достлуғун әсасыны һеч шеј хәјанәткарлыг, икиүзлүлүк кими сарсытмыр. Азачыг да олса икиүзлүлүк, хәјанәткарлыг олдуғу јердә достлугдан данышмаг олмаз, белә достлуг әсасы олмајан, сүн'и достлугдур.

Инсанын үрәк досту онун сирдашыдыр. Дост сәдагәтсиз олдугда она сирр е'тибар етмәк олмаз. Буну нәзәрә алараг, Нәвваб сирр вермәјин мүмкүн олдуғу достлары сечмәји вә јалныз дәјанәтли адамлара сирр вермәји мәсләһәт билиб јазмышды: «Мәхви сирләри о кимсәјә тапшыр ки, кәрәмијлә мәһәк имтаһана чәкмиш оласан, әманәт вә дәјанәтдә халис олмуш ола»[4].

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 15.
[2] Јенә орада, сәһ. 18.
[3] Јенә орада, сәһ. 15.
[4] Јенә орада, сәһ. 25.

Нәвваб бунда исрар едирди ки, «Јекдил, јекчәһәт, ашиналар, достлар әлә кәтир вә өзүн дә о сифәт илә сифәтлән. Икиүзлү олан достдан вә әһдсиз олан ашинадан тәбәрра ет»[1]. «Бир дост ки, сәндән наһаг јерә киләмәнд ола, онун достлуғуна е'тина вә е'тибар етмә... Бир кимсәнин ки, сәнин дүшмәнинлә достлуғу вар, онун достлуғуна бавәр етмә»[2].

Нәвваб да дар күнү достларын сәдагәтини јохламаг үчүн јахшы сынаг олдуғуну гејд едиб көстәрмишдир ки, мәһз дар күндә достларын садиглијини имтаһан етмәк лазымдыр.

М. М. Нәвваб достлугдан данышаркән, буну да гејд етмишдир ки, достларын сајыны мәһдудлашдырмаг лазым дејилдир. Мүмкүн олдугча дүшмәнләрин сајыны азалтмаг, достларын сајыны артырмаг лазымдыр. Чүнки, чохлу дост адамын имканларыны артырыр, онун јашајышыны даһа фәрәһли едир, әкәр бир кәдәр вә гәм она үз верәрсә, јахшы достларын она шәрик олмасы бу кәдәри јүнкүлләшдирәр. Лакин, тәзә достларын олмасы әсла көһнә достлара олан меһрибанчылығы вә еһтирамы азалтмамалыдыр. Нәвваб «Һәр шејин тәзәси достун көһнәси» мисалыны тәкрар едиб јазырды: «Бир нечә доста иктифа етмә, тәзәбәтәзә достлар бина ејлә вә көһнә достларын гәдрини бил!»[3].

Нәвваба көрә ағыллы достлара малик олмаг бөјүк сәрвәтә малик олмаг кимидир. Инсанын тәсадүфи, надан досту она чидди зәрбә вура биләр, ону адамлар арасында хәчаләт едәр. Буна көрә дә, онун фикринчә—«да'на олан дүшмән, надан олан достдан јахшыдыр»[4]. «Да'наларын сөһбәтини гәнимәт билиб вә наданларын мусаһибәтиндән еһтирас етмәк һамы әшхаса лазымдыр»[5]. «Ахмаг адамларын сөзләринә бавәр едиб хатирчәм олма ки, истәсәләр ки, сәнә нәф јетирәләр, зәрәр јетирәрләр»[6].

Әлбәттә, бурадан һеч дә белә нәтичә чыхартмаг олмаз ки, Нәвваб бүтүн надан адамлара дүшмән көзү илә бахмағы тәләб етмишдир. Әксинә, о, бунда исрар едирди ки, бир һалдакы белә адамларла да үлфәтин вар, онлара

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 23.
[2] Јенә орада, сәһ. 11.
[3] Јенә орада, сәһ. 14.
[4] Јенә орада, сәһ. 15.
[5] Јенә орада, сәһ. 8.
[6] Јенә орада, сәһ. 32.

да еһтирам етмәк, һәгигәти «јахшылара үрәклә вә бәлләрә дәлиллә», сәмимијјәтлә баша салмаг лазымдыр.

Ф. Көчәрли мәгаләләринин бириндә Азәрбајчанын көркәмли шаирләри Вагиф вә Видадинин достлуғундан бәһс едиб јазмышды:

«Афәрин бу достлуға вә мәрһаба белә сәдагәтә!.. Дусти-һәгиги вә јари-чани һәгигәтдә о достдур ки, өз хејир вә ризасыны вә сәлаһи-үмуруну достун јолунда онун хатирәси вә ризасы үчүн тәрк едиб, ондан чаныны вә малыны әсиркәмәјә вә достун ады чәкилән јердә малдан вә чандан кечә. Һејфа ки, бизим бу вәсвәсәји-шејтан вә дәғдәғәји инсан илә маламал олан заманымызда белә достларын вичуду кимјаја дөнүбдүр. Зәнимчә, һәгиги дост чох аз тапылар ки, онун сәдагәт вә дәјанәтинә е'тибар едиб, дар күнүндә она үмид бағлајасан вә шикәстә хатирини онун јадилә шад вә хүррәм едәсән... Накәсләр вә наәһлләр илә дәхи достлуг етмәк рәва дејил. Белә достлуг һәгиги олмајыб, ријаји вә сахта олмасына шүбһә јохдур вә белә сахта вә јаланчы достлугдан узаг олмаг ејни сәлаһдыр»[1].

Бурадан көрүндүјү кими маарифчиләримизин әсәрләриндәки достлуг идејалары мүәјјән мә'нада халгымызын достлуг, јолдашлыг һаггында әсрләрдән бәри јараныб формалашмыш фикрини ифадә едирди. Буна көрә дә бу фикирләр өз дөврүндә мүтәрәгги характер дашыјырды.

Әлбәттә, Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндәки мүсбәт әхлаги сифәтләр вә мә'нәви кејфијјәтләр бунларла битмир. Сидгинин дедији кими, о «инсанијјәт ләвазиматындан әдәд олунан үлфәт вә үнсијјәт, шәфәгәт мүавинәт, иффәт, һәмијјәт, сәхавәт, гәнаәт, сәдагәт... һүгуги үхүввәт (гардашлыг, бәрабәрлик һүгугу— *З. К*), вәфа вә истигамәт вә саир бунлар кими вә бунлары зимниндә тутан сифәти пәсәндидә вә әхлаги һәмидәнин тәфсилат вә бәјанатына даир»[2] дә дәјәрли фикирләр ирәли сүрүлмәсини лазым билмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, маарифчиләримиз «инсанијјәт ләвазиматлары» кими гијмәтләндирдикләри бу мүсбәт әхлаги сифәт вә мә'нәви кејфијјәтләрдән бәһс едәркән инсан шәхсијјәтини алчалдан мәнфи әхлаги сифәтләрин тәнгидинә дә кениш јер вермишләр. Онлар хүсусән о

[1] «Дәбистан» журналы, № 1, 26 јанвар 1907.
[2] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 26.

дөврдә имтијазлы феодал силкләри ичәрисиндә кениш јајылмыш гәрәзкарлыг, кин, гәзәб, әдавәт вә пахыллыг кими сифәтләрин инсана зәрәрини ајрыча олараг гејд етмишләр. Онлар көстәрмишләр ки, гәрәзкарлыг, кин, әдавәт, интигам инсаны мә'нәви чәһәтдән позмагдан башга, физики чәһәтдән дә мәһв едир, онун сағламлығыны әлиндән алыр. Белә ки, бу сифәтләрә мүбтәла олмуш инсанларын гәлб раһәтлији позулур, әсәбләри корланыр, ағыллары долашыр, һөвсәләси даралыр, зеһинләри өз јашајышларыны јахшылашдырмаг вә үмуми мәнафејә мәнфәәт вермәк истигамәтиндә дејил, башгаларына мәрдимазарлыг етмәк, бөһтан атмаг, ифтира јағдырмаг истигамәтиндә ишләјир. М. Т. Сидги өз нәсиһәтләриндә мәсләһәт көрүрдү ки, адам һеч вахт мүвазинәтини итирмәсин, кин, интигам, пахыллыг, әдавәт һиссинә гапылмасын. Бу һәр шејдән әввәл онун өзүнә зијандыр. Чүнки, «Әдавәт тохумуну әкән ахырда зәһмәт вә мәшәггәт бичәр. Бә'зи пислик ејләјән адам ахырда пислик көрәчәкдир»[1].

Сидги бир нечә дәфә тәкрар етмишдир ки, «Инсанларын ән гүввәтлиси гејзли вахтында өзүнү сахлајандыр»[2]. «Сәбир бир ағачдыр, онун көкү ачы, әмма мејвәси шириндир», «инадын нәтичәси рүсвајчылыг, гәзәбин нәтичәси пешманчылыгдыр»[3], бәдбәхтлијин чоху «ачыгдан вә гәзәбдән, пахыллыгдан вә гәрәзкарлыгдан»[4] олур.

Белә адамлар башгаларына да мане олурлар, оналарын да фәалијјәтинә әнкәл төрәдирләр, гәлб раһатлығыны позурлар. Чүнки, «гылынч јарасы сағалса да, дил јарасы сағалмаз ... Гәрәзкарын сөзү көмүр кими дәјдији јери јандырмаса да гаралдар»[5]. Сидги пахыллары, гәрәзкарлары, ифтирачылары, кинли вә әдавәтлиләри әхлагсыз адамлар һесаб етмиш вә көстәрмишдир ки, беләләри һеч вахт хошбәхт ола билмәзләр. Чүнки беләләринин өмрү һәмишә тәлашда, пешманчылыг вә пәришанлыгда кечир. Инсан әзабындан вә мүсибәтиндән һәзз алан чәлладлары хошбәхт һесаб етмәк оларса, бунлары да хошбәхт һесаб етмәк олар. Ким әзиз өмрүнү белә алчаг-

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 8.
[2] Јенә орада, сәһ. 18.
[3] Јенә орада, сәһ. 27.
[4] Јенә орада, сәһ. 30.
[5] Јенә орада, сәһ. 18.

лыглара һәср едибсә, о, јүксәк инсан шәрәфиндән мәһрумдур.

Үмумијјәтлә. Сидги бу сифәтләри инсанын вичудунда «өлдүрүчү хәстәлик» адландырмыш вә көстәрмишдир ки, «Қәмали ичз илә әрз вә изһар едирәм ки, һәсәд, кин, гәрәз, бүхл, хәсасәт, ламәт вә әдавәт бу чисм әхлагдан билмәррә ушаглар үчүн кәнарчулуг лазымдыр. Бу сифәтләр инсанын вичудунда бир мөһлүк мәрәз кимидир. Вичудә ариз олмамыш дәфинә диггәт вә тәдафүсинә сә'ј вә гејрәт етмәк вачибдир»[1].

М. М. Нәвваб һијләкәрлији, пахыллығы, биһәјалығы, фитнәкарлығы, мәрдимазарлығы, арагарышдырмағы инсан үчүн ән алчаг сифәтләр кими кәскин тәнгид етмишдир. О, дөнә-дөнә исрар етмишдир ки, бу сифәтләр инсан шәрәфини алчалдыр, инсанлар арасында әдавәтә, нифага сәбәб олур. Пахыллығы тәнгид едәркән М. М. Нәвваб, А. Бакыханов вә М. Т. Сидги илә ејни мөвгедә чыхыш етмишдир. Нәвваб да Бакыханов вә Сидги кими пахыллығын биринчи нөвбәдә адамын өзүнә зијан олдуғуну, онун раһатлығыны поздуғуну, һабелә, халгын, милләтин тәрәггисинә чидди мане олдуғуну гејд етмишдир.

М. М. Нәвваб инсаны фәлакәтә доғру сүрүкләјән мәнфи әхлаги сифәтләрдән данышаркән јазмышдыр ки, «Әкәр истәсән ки, сәнин гәлбин ајинә кими саф олсун, он шеји гәлбиндән дишары елә: бәхли, һәсәди, кебри, гејбәти, нифагы, бүғзи, тә'мәи, зүлмү, ријаны вә кинәни»[2].

Нәвваб мәрдимазарлығын, шәрарәтин әлејһинә даһа кәскин чыхыш едиб, бунун зәрәрини ајрыча олараг гејд етмишдир. Бу тәсадүфи дејилдир. О дөврдә бир сыра бәјләр чар идарәләри үчүн хәфијјәлик едәрәк, бир сыра күнаһсыз адамларын наһаг јерә тутулуб чәзаланмаларына сәбәб олмушлар. Нәвваб буна ишарә едәрәк нәсиһәтләриндә јазмышды: «Шири гәррандан вә әждаһадан горхма, әмма о шәхсләр ки, ганмаз вә сөз гајыран, мәкр вә гәддардыр, онлардан еһтијат ет!»[3]. «Шәрири сүхән пәрдаз, ганмазы өз һүзуруңдан харич елә ки, фитнәсинин тозу аләми мүкәддәр ејләр... Хаин кимсәнин сәнәти һәмишә шәрарәтдир, бир әјанын һүзуруна ки, тәгәррүб

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 22.
[2] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 42.
[3] Јенә орада, сәһ. 12.

тапды, чох олур ки, бир күнаһсыз кимсәни вәртеји һәлакәтә салар вә һәмин әјанын әсрарыны ашикар ејләр»[1].

М. М. Нәвваб бир тәрәфдән адамлара хәбәрдарлыг едирди ки, гејбәтчил, сөзкәздирән, шәрарәтчи адамлардан узаг олсунлар, дикәр тәрәфдән бу чүр алчаг хасијјәтләрә вә рәзил мә'нәви сифәтләрә малик олан адамларын өзләринә мүрачиәт едиб, бу сифәтләри өзләриндән рәдд етмәјә чағырырды. Онун бу барәдәки нәсиһәтләри дә белә икили характер дашыјырды. Бир гисим нәсиһәтләрдә адамлар хәбәрдарлыг едилирдиләр ки, «Әкәр бир кимсә сәнин јанында өзкәләрә бәдгу олду, јәгин ет ки, өзкәләринин јанында сәнә һәм бәдгу олачаг. Нәммал вә хәбәрчи вә ганмазларын фитнәәнкиз сөзләринә е'тибар етмә, онлары јанына гојма»[2]. «Мүфәссид вә фитнәәнкиз кәсләрин әһвалына бавәр етмә, јола сал кетсин»[3]. «Һәр кәсә өз һүзурунуза јол вердијиниз бәдкүләрин сөзләрини онларын дәрһәггиндә ешитмәјин ки, бохл халгын арасында чох вар»[4]. «Фасед кимсәләр илә ашиналыг етмә вә јол кетмә ки, сәни бир логмәјә сатар»[5]. Бу гәбилдән олан дикәр гисим нәсиһәтләрдә исә Нәвваб өјүд вермәк, нәсиһәт јолу илә һәмин мәнфи сифәтләрин арадан галдырылачағыны зәнн едиб јазырды: «Мәрдимазар олма ки, әчәлдән габаг өләрсән, јә'ни бир елә бәлаја дүчар оларсан ки, өлүмү арзу едәрсән»[6]. «Әкәр шәр вә фәсад әһлисән, гәбир евини өзүнә јахшы һесаб ејлә»[7]. «Бәдхү, фитнәәнкиз олма ки, достлар сәндән нифрәт етсин вә дүшмәнләр шад олуб, тә'јин етсинләр»[8]. «Һеч кәслә бохл, һәсәд нифагилә дүшмәнчилик етмә ки, ахыры пешманчылыгдыр»[9].

Бурадан көрүндүјү кими М. Нәвваб мәрдимазарлығы, фитнәкарлығы, биһәјалығы, шәрарәти, пахыллығы инсан шәхсијјәтини ләкәләјән сифәтләр һесаб едиб, һәтта белә адамларын өлмәләрини истәмишдир.

Мәнфи әхлаги сифәтләрин тәнгиди нөгтеји-нәзәринчә Н. Вәзировун бәдии әсәрләри ајрыча гејд олунмалыдыр.

[1] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 11.
[2] Јенә орада, сәһ. 9.
[3] Јенә орада, сәһ. 22.
[4] Јенә орада, сәһ. 18.
[5] Јенә орада, сәһ. 32.
[6] Јенә орада, сәһ. 29.
[7] Јенә орада, сәһ. 37.
[8] Јенә орада, сәһ. 16.
[9] Јенә орада, сәһ. 8.

XIX əsrin son rүбү və XX əsrin əvvəllərində Azərbajҹanda mүlkədar-burжua əxlag дүшкүнлүјүнүн dolғun bədii in'ikasы olan bu əsərlərdə o, feodalizm gурулушунun tənəzzүlү ilə əlagədar olarag bu гурулушун bүtүn чirkinliklərinin бүрузə vermәsini, bəj-mүlkədar ailələrində genişlənib, epidemija şəkli almыш əxlag дүшкүнлүјүнү və həbelə јeniчə jaranan burжuazijanыn «anadan chirkab icərisində doғulmasыны» өзүнә məxsus bir həssaslыgla mүşahidə etmişdir. Nəчəf bəj Vəzirovun kechən əsrin 70-чi illərindən başlajarag jazdыгы «Əti sənin, sүmүjү mənim» (1873), «Garaкүnlү» (1874), «Ev tərbijəsindən bir şəkil» (1875), «Daldan atылан daş topuғa dəjər» (90-чы illərin əvvəli), «Sonrakы peşmanчылыг fajda verməz» (1893), «Јaғышдан чыxдыг, јaғmura düşdük» (1894) komedijalarында, «Mүsibəti-Fəxrəddin» (1896) faчiəsində, «Pəhləvanani-zəmanə» (1900), «Aғa Kərim xani-Ərdəbili» (1908), «Vaj şələkүm-məәlləkүm» (1909), «Pul дүшkүnү Һачы Fəрəч» (1914) pjeslərində və mүxtəlif gəzet və jurnallarda dərч edilmiş feljetonlarında bu dөvrdə mүlkədar-burжua əxlag дүшkүnlүјүnүn gorxunч mənzərəsi təsvir edilmişdir. Oxuчulara geniş mə'lum olan və ədəbijjatшүnaslarымыз tərəfindən hərtərəfli təhlil edilmiş bu komedija və pjeslərin үmumi məzmunu һaggында burada bir daha dajanmaғы artыг һesab edib, jalnыз bunlarda gojulan mүhүm əxlag məsələlərinin bə'ziləri barədə үmumi gejdlər edəчəjik.

Һər şejdən əvvəl diggəti чəlb edən budur ki, N. Vəzirovun tənгid etdiji «zүlmət səltənəti»nin ən чirkin чəhətlərindən biri bu чəmijjətdə əməkdən jadыrғamagla janaшы olarag **mərdimazarлығын, paxыллыгын, gejbətin gorxunч dərəчədə** artmasыдыр. «Zүlmət səltənəti»ndə чүrүmәkdə olan feodalizm гурулушунun gəti tənəzzүlү өзүнү bir də jerli bəj və mүlkədarlar arasында чoxalan şərarətdə, чuғullugda, mərdimazarлыгда бүрузə verir. Bunun nətiчəsində neчə-neчə ailələr bədbəxt olur, neчə-neчə tifaglar daғылыр. Bu nөgteji-nəzərdən Vəzirovun «Keчmişdə gaчaglar» pjesi nəzəri xүsusilə чəlb edir. Bu pjesdə xain, чuғul, rүşvətxor Ismajыl bəj, əxlagчa pozғun əjjaş Ibrahim bəjlə birləşib daim mərdimazarлыгла məşғul olurlar. Onlar чar mə'muru, gəzaraksi Ivan bəj Sərdarova jaltaglыг edib, өzlərini чar һөkumətinə «sadig» kөstərmək үчүn mүlajim təbiətli,

xalгына, vətəninə sədagətlə xidmət etmək istəjən Чamal bəji һəbs etdirmək istəjirlər. Naһag jerə sүrkүn olaчaғыны kөrən Чamal bəj өz ailəsi ilə birlikdə kənddən gaчыb gaчag olmaғa məчbur olur. Onun evi-eшiji daғылыр, zəhmətlə gazandыгы vəsait puч olur, namusla işləjib tikdiji ev, һəjət xaraba galыр. Чamal bəj өзү başына kələn bu mүsibət barəsində belə dejir: «Keчə-kүndүz чalыш, vuruш, bir parчa təmiz kүzəran gajыр, axырda ata-baba jurduну bərbad etsinlər, өзүн də ol gaчag, əhli-əjalы sal janына dərələrdə, təpələrdə өmүr keчir!»[1].

Ismajыl bəjlə Ibrahim bəj өz mərdimazarлыглarından һəzz alыrlar, bununla fəxr edir və danosbazлыгы өzləri үчүn bir «gəhrəmanлыг» һesab edirlər. Vəzirov bu «xarabazarлыг» bajгuшларынын simasыны Ivan bəjlə olan dialogda чox jaxшы kөstərmişdir.

Ivan bəj danosbaz Ismajыl bəjə dejir: «Sizin bəjləriniz өlүnү də gojmazlar gəbirdə dinч jatsыn, danos-danos dalынча verib jazыгы elədiniz bədbəxt. Һər һalda danos, danosbazлыг jaxшы peşə dejil, onu da sən өзүнə sənət edibsən»... Mərdimazarлыгы, pislijи, şərarəti өзүнə peşə etmiş və bu işdə һər чүr чirkin vasitədən чəkinməjən Ismajыl bəj ona чavab verir ki, «Doғrudur... mən əgrəb чinsindənəm, һər kim mənimlə kəч rəftar oldu, onu elə чalaram, һeч өzү də bilməz niş һaradan toxundu».

Bu чүr чirkin vasitələri өзүнə sənət etmiş Ismajыl bəj və Bajraməli bəj jalanчы şahidlijə iki əlli gol чəkməklə, naчalnikin bөjrүnə гысылыб чuғullug etməklə, өz һəmjerlilərindən jүzlərчə namuslu adamlarын naһag jerə Sibirə sүrkүn edilmələrinə səbəb olmuшlar.

Pjesdə Vəzirov bu чүr adamlara son dərəчə nifrət bəslədijini nүmajiш etdirmişdir. O, Чamal bəjin dili ilə nəinki чar һөkumətinə, һabelə bu чүr bəjlərə garшы nə gədər dərin kin bəslədijini aşkar bildirib təəssүf edir ki, belə adamlarын təgsiri үзүndən neчə-neчə əligabarlы, namuslu, zəhmətkeş adam «naəlaч galыb vətəndən, чiчəkli daғlardan, sojug bulaglardan ajrылыб, balalarынын əlindən tutub» başga vilajətlərə gaчmalы olmuшdur.

[1] *Nəчəf bəj Vəzirov.* Əsərləri, 1935, səh. 504.

Чамал бəј чаван кəндли илə сөһбəтиндə јаныглы-јаныглы дөвлəтдəн вə бəјлəрдəн өз наразылығыны ашағыдакы сөзлəрлə ифадə едир.

«...кəндлəрдə, обаларда залым оғлу чəза дəстəси дүзəлдиб, арвад-ушаг галыб казакларын əлиндə!.. белə һөкумəтə нечə табе оласан?!. Белə мүсибəтлəрə баис бизим вичдансыз бəјлəримиздир... варам сизинлə, а бəјлəр!.. дүшəр əлимə фүрсəт... əлач јохдур, ихтијар, һөкумəт дүшмəн əлиндəдир... чəмаəт əвам, бəјлəр мүфтəхор, бивичдан. Одур ки, əкинчилəр галыб авара бисəрпа, инəк кими сағылыр»[1].

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Вəзиров чар һөкумəтинə вə јерли бəјлəрə гаршы өз нифрəтини вə протестини кизлəтмəмишдир. О, халгы гарəт едəн чар мə'мурларынын вə кəндлилəрин ганыны зəли кими соран бəјлəрин амансыз дүшмəни кими чыхыш етмишдир.

Н. Б. Вəзиров «зүлмəт сəлтəнəтин»дəки əхлаг дүшкүнлүјүнү, бəјлəр, мүлкəдарлар вə Азəрбајчанын башга имтијазлы феодал силклəри арасында кениш јајылан мəрдимазарлығы, шəрарəти, чуғуллуғу, рүшвəтхорлуғу тəнгид едəркəн чаризмин Азəрбајчан үчүн мүəјјəн етдији инзибати-мəһкəмə системинин, хүсусəн вəкиллəрин чиркин һəрəкəтлəринин тəнгидинə кениш јер вермишдир. Вəзиров бу мəсəлəјə даир јаздығы чохлу фелјетон вə мəгалəлəрдəн əлавə мүлкəдар вə буржуа əхлагынын бу чəһəтинин ин'икасына ајрыча бир пјес—«Пəһлəванани-заманə» пјесини һəср етмишдир. Вəзировун бу пјеси мүлкəдар-буржуа əхлагынын тəнгиди чəһəтчə онун əн гүввəтли əсəридир. Бу пјеси охујаркəн көз өнүндə чаризмин мəһкəмə системинин чүрүклүјүнү, вəкиллəрин рүшвəтхорлуғуну, јени јаранмагда олан буржуазијанын ачкөзлүјү вə пул һəрислијини əкс етдирəн горхунч бир мəнзəрə дајаныр. «Пəһлəванани-заманə» əсəриндə мүəллиф өз мүəллимлəри вə јашлы мүасирлəри М. Ф.Ахундовун «Мүарифə вəкиллəри» вə Һəсəн бəј Зəрдабинин публисист мəгалəлəриндəки идеја истигамəтини бачарыгла давам етдирмишдир. Дəрин мүшаһидəчилик габилијјəтинə вə һəссас дујғулара малик олан Вəзиров Бакыда вəкиллик етдији дөврдə јаздығы «Пəһлəванани-заманə» пјесиндə кечəн əсрин сонунда Азəрбајчанда илкин капитал јығымы просесини вə бу просесин инсанларын əхлагында јаратдығы позғунлуғу өзүнə мəхсус бир еһтирасла əкс етдирмишдир. «Пəһлəванани-заманə» пјесиндə Вəзировун амансыз тəнгид атəшинə тутдуғу «зүлмəт сəлтəнəти»нин пəһлəванлары бир тəрəфдəн харичи капитала нөкəрчилик едəн милли буржуа нүмајəндəлəри, дикəр тəрəфдəн бунларын арасында васитəчилик едəн мөһтəкир вəкиллəрдир.

Бунунла бəрабəр Вəзиров ејни заманда намуслу чөрəк газаныб јемəк əвəзинə буржуа дəлəдузларына əлалтылыг, васитəчилик вə кəдалыг едəн «пишик» Əһмəдлəри вə «шејтан» гулулары да амансыз тəнгид атəшинə тутур. Пјесдə «зүлмəт сəлтəнəти» пəһлəванларынын башында Аслан бəј, күчə вəкили Чаһанкир бəј, Лачын бəј вə башгалары дурур. Бунлар кечəн əсрин 70—80-чы иллəриндə Бакыда нефт сəнајесинин инкишафы илə əлагəдар олараг варланмаға чан атан дəлəдузлар вə мөһтəкирлəрдир. Онлар нефтли саһəлəри əлə кечирмəк вə башга јолларла варланмаг үчүн һəр чүр васитəлəрə, о чүмлəдəн мəрдимазарлыға, шəрарəтə, һијлəјə əл атырлар. Пјеси охујаркəн вə ја она тамаша едəркəн истəр-истəмəз вичдан, инсаф һиссиндəн мəһрум олан бу адамлара гаршы нифрəт ојаныр. Пул, сəрвəт топламаг һəрислији əн јахшы бəшəри сифəтлəри бу адамлардан силиб апармышдыр. Вəзиров гəһрəманларын биринин дили илə дејир: «Заманə... көр нечə хараб олубдур, дүнја малындан өтрү оғул дуруб ата-ана үзүнə, бачы-гардашын үзүнə, мəһəббəт əлдəн кедибдир, меһрибанлыг галмајыб, ит сүмүк үстə боғушан кими күндүз ахшама тəк боғушурлар...»[1].

«Пəһлəванани-заманə» əсəринин лап əввəлинчи пəрдəсиндə Вəзиров бəјлəрин, мүлкəдарларын, буржуазијанын тəсири үзүндəн чəмијјəтдə əн пис əхлаги сифəт олан шəрарəтин артдығыны габарыг сурəтдə нəзəрə чарпдырыр. «Хараба» кəндиндəн шəһəрə кəлмиш Мəшəди Тағы күчə вəкили Чаһанкир бəјин əлалтысы «пишик» Əһмəдə мүрачиəт едиб дејир ки, о өз кəндлисиндəн имзасыз данос јаздырмаг мəгсəди илə вəкил Чаһанкир бəјин јанына кəлибдир. Əһмəд дəрһал ону баша дүшүр, чүнки, онун иши-пешəси өз ағасы илə бирликдə башгаларына «бадалаг гурмагдыр». О, Мəшəди Тағы сөзə башлајан кими дəрһал ону дајандырыб дејир:

«Һимм... бир балача баша дүшдүм: əризə јазмаг кə-

[1] *Нəчəф бəј Вəзиров.* Əсəрлəри, сəһ. 504—506.

[1] *Нəчəф бəј Вəзиров.* Əсəрлəри, сəһ. 293.

рәк, өзү дә хәлвәт, адсыз... онун дәдәсинә Ҹәһанкир бәј бир од вурсун ки, түстүсү әсимана бүләнд олсун... бир бадалах лазымдыр, өзү дә чох балача, тәпәси үстә дәјсин јерә, бејни бурнундан кәлсин»[1].

Вәзиров бу ијрәнҹ сифәтин, мәрдимазарлығын, шәрарәтин нечә кениш јајылдығыны јенә һәмин Әһмәдин дили илә онун Ҹәһанкир бәјлә сөһбәтиндә белә бәјан едир:

«Сиз ҹамаат ичиндә өзүнүз чох мүддәт гуллуг ејләмисиз вә ҹәнабыныза кәрәк мә'лум олсун ки, јахшы ев јандырмаг вар, тахыл одламаг вар, адам өлдүрмәк, нахагдан ишә салмаг вар... кәрәк о адамын дәдәсинә од вурасан вә елә вурасан ки, һеч билмәсин ки, бәла күнејдән кәлди, ја гузејдән... бу вилајәтдән елә итирәсән ки, гулаглары ҹырылдаја кедә...»[2].

Нәҹәф бәј Вәзиров пјесин бир нечә јериндә күчә вәкилләрини дәләдуз, ҹибкәсән, һијләкәр адландырыр вә көстәрир ки, бу вәкилләр халгын авамлығындан истифадә едән «гулдурлардыр, јол кәсәнләрдир».

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бу пјесдә вәкилләр һаггында дејилән сөзләри Вәзиров сонралар јаздығы фелјетонларында да тәкрар етмишдир. О, фырылдагчы вәкилләри «әхлагча ејбәҹәр, әдаләт дүшмәнләри» адландырмышдыр. Фелјетонларынын бириндә о, арзу етдијини билдирмишдир ки, Иран дөвләти тәрәфиндән «Бир данәндә адам тә'јин олунсун Бакыда олан әдлијјә мәһкәмәләриндә, мә'дәнләрдә, заводларда голу-гылчасы сыныб шикәст олан фәһләләр тәрәфиндән һәмишәлик вәкил олсун, та ки, јәһуди Измајыл Дағајевин вә она бәнзәр вәкилләрин әлләриндән онлары хилас етсин»[3].

Характерик ҹәһәтдир ки, «Пәһләванани-зәманә» әсәриндә Н. Б. Вәзиров Азәрбајҹанда јени јаранан буржуа әхлагынын бир сыра мүһүм характерик хүсусијјәтләрини «зүлмәт сәлтәнәти» пәһләванларынын башчысы Аслан бәјин шәхсиндә топлаја билмишдир.

Марксын көстәрдији кими, јени јаранан буржуа һәр јердә «Биздән сонра гој лап туфан гопсун» шүарына әсасланыб варланмаг ардынҹа гачараг инсанын шәхсијјәтини, онун ләјагәт вә иззәтини аддымбашы тапдалајыр, «зәифләри әзмәји», јыхыланлары тапдаламағы мәһарәт һесаб едир. Һәлә илк күнләрдән башлајараг, буржуазијанын әхлаг кодексиндә инсан мәгсәд дејил, васитә олур, бу әхлаг кодексиндә инсана һеч бир һөрмәт, мәрһәмәт јохдур. «...крал сарајындан башламыш ән алчаг әхлагсызлыг јуваларына гәдәр бүтүн тәбәгәләрдә ејни бир әхлагсызлыг, ејни бир һәјасыз јалан, ејни бир варланма һәрислији—истеһсал јолу илә дејил, өзкәләринин мөвҹуд сәрвәтини маһиранә бир кәләк гуруб ҹибә салмаг јолу илә варланмаг һәрислији һөкм сүрүрдү; хүсусән буржуа ҹәмијјәтинин јухары тәбәгәләри ичәрисиндә, һәтта буржуа ганунлары илә аддымбашы тоггушан азғын, алчаг еһтираслар өзүнү көстәрир вә еһтикарла газанылан сәрвәт өз арзуларыны тәбии олараг бу шәраитдә јеринә јетирмәјә чалышыр, зөвг әхлагсызлыға чеврилир, гызыл, мурдарчылыг вә ган бир-биринә гарышырды»[1].

Аслан бәј јени јаранан буржуазијанын мәһз бу ҹүр әхлагсыз һәрәкәтләрини өзүндә тәҹәссүм етдирмишдир. О, кәләк гуруб, һарамзадалыг едиб, 90 јашлы јохсул гоҹа киши Гурбанын нефт јерини әлә кечирир. Ону алдадыб дејир ки, «Сән билмирсән киши, синнин нә гәдәр артыг олса әлли-алтмышдан јухары дејил, кәләсән киши сәни мән көндәрим Хорасана ја Кәрбәлаја, кет ағаларыны зијарәт елә... өмрә үмид јохдур», онун әлалтысы Гулу да гоҹанын башыны товлајыб, бу сөзләри тәкрар едир:

«Мәсләһәтә хәјанәт јохдур гоҹа, бу саат сәнә һеч бир шеј лазым дејил, мәкәр инки, ахирәт,... өзүндән сонра варисләрә бир шеј гојсан, коруна күндә мин кәрә сөјмәкдән сувај сәнин бир хејрин олмајаҹаг, јахшысы о дејилми ки, јерләрини сатыб нәгд пул ејләјиб кедәсән зијарәтә, овдан тикдирәсән, мәсҹид тикдирәсән...»[2].

Сәрвәт һәриси Аслан бәј јалныз Гурбаны алдадыб нефт јерини әлиндән алмагла кифајәтләнмир. О, јени-јени сәрвәтләр әлә кечирмәк үчүн бир сыра башга адамлары да «биржаваја игра» бәласына дүчар едир, јени-јени адамлары өз торуна салыр. Бунлардан бири дә Имамгулу бәјдир. Пјесин сонунда хәјанәткарчасына алдадылдығыны баша дүшән Имамгулу бәј кин вә гәзәблә

---

[1] *Нәҹәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 295.
[2] Јенә орада, сәһ. 297.
[3] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 36—37.

[1] К. Маркс, Ф. Енкелс. Икиҹилдлик Сечилмиш Әсәрләри. I ҹилд сәһ. 120—121.
[2] *Нәҹәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 312—313.

долу гəлбини ачыб дејир: «Мəн дə «ојун», «фəнн», «биржаваја игра» бəласына дүчар олмушам... Аслан бəј «хеjирхаһ» олуб ијирми десјатин јерими адыны фəнн гојуб алыб, үч јүз маната десјатини, габагчан сатыб јəһудијə бир десјатинини ики мин маната, он күнүн əрзиндə отуз дөрд мин манат нəгд пул гојуб чибинə, бујурду ки, нəчиб өвладсыз сизə көмəк лазымдыр, аллаһ гојса дејирди, сəни Парисə выставкаја апарачағам... ха, ха, ха... нəчабəтдəн дəм вурурду ағам... кəлмишдим сорушам ки, бəј «биржаваја игра» нə дејəн сөзду... валлаһ дејирəм, мəни анчаг алдатмаг јандырыр, нəинки пул...».[1]

Мə'лумдур ки, бүтүн өлкəлəрдə јени јаранмаға башлајан буржуазија инсанларын əн гəдим вə əн дəрин һисслəриндəн бири олан вəтəнпəрвəрликдəн өз мəгсəдлəри үчүн истифадə етмиш вə өз чиркин ишлəринин чохуну вəтəнпəрвəрлик шүары алтында апармышдыр. Лакин, буржуазија өз кəлири, сəрвəти наминə һəр дəгигə вəтəни, халгы сатмаға һазыр олмуш вə инди дə олмагдадыр.

Н. Б. Вəзировун тəнгид етдији «зүлмəт сəлтəнəти» гəһрəманларынын һамысы сөздə вəтəнпəрвəрликдəн, миллəт гејрəтиндəн дəм вурурлар, өзлəрини «миллəт атасы», «намус, гејрəт гəһрəманлары» кими көстəрмəјə чəһд едир, ишдə исə халгын, вəтəнин əн алчаг хəјанəткарлары кими һəрəкəт едирлəр.

Вəзиров кəндли Мəшəди Тағынын дили илə бу «миллəт гəһрəманларына» үз тутуб дејир:

«Сиз адынызы гојмусуз миллəтпəрəст, амма белə һəрəкəтлəрдəн ашкар көрүнүр ки, миллəтпəрəстлијиниз дə пул тəлəсидир, вəссалам, сəн мəни кəндли, ганмаз һесаб ејлəјирсəн... адыныз миллəтпəрəст, өзүнүз дəллəк...»[2].

Јени јаранан буржуазијанын əхлаги үчүн бəзəк, дəбдəбə севмəк вə бундан авамлары алдатмаг мəгсəди илə истифадə етмəк характерик хүсусијјəтдир. К. Маркс һəлə «Капитал» əсəриндə буржуа дəбдəбəсинин маһијјəтинин бу чəһəтини ашкар едиб јазмышды:

«Мүəјјəн инкишаф пиллəсиндə бир дəрəчəдə ади исрафчылыг «бинəва» капиталистин зəнкинлик əламəти олур, демəли онун кредитдə е'тибарлы олдуғуну көстəрир, һəтта онун саһибкарлыг ишиндə бир зəрурəт шəкли

[1] *Нəчəф бəј Вəзиров.* Əсəрлəри, сəh 336—337.
[2] Јенə орада.

алыр. Зинəт капиталын күчүнү тəмсил етдирмəк хəрчлəри сырасына кечир»[1].

Аслан бəј məhз белə буржуа нүмајəндəсидир. О өзүнү «кредитдə е'тибарлы» көстəрмəк вə авамлары асанлыгла алдатмаг үчүн өз евинин бəзəјиндəн, өз дəбдəбəсиндəн истифадə едир. Онун əлалтысы Гулу тора салмаг истəдиклəри Гурбаны алдатмаг үчүн башга һијлəлəрлə бəрабəр Аслан бəјин бəзəнмиш отагларыны көстəриб дејир:

«А ј ј ј ... нə гојуб нə ахтарырсан...һəлə көзə көрүкəн будур... бир тамаша ејлə, көр нəлəр вар... бураја бах, о күнчə бах...һəлə бурада нə вар ки...бəри дур: тамаша ејлə, көр бу евдə нə зинəт вар, нə дөвлəт вар, о шəкли көрүрсəн? Һеч билирсəн ону бəј нечəјə алыбдыр?... билирəм инанмајачагсан... она верилибдир алты мин манат»[2].

Сонра алдадылдығыны баша дүшəн Гурбан киши пјесин ахырында гəзəблə дејир:

«Аслан бəјин евлəринə бахырсан, шүчаəтə бахырсан, дејирсəн ки, белə адам өмрүндə һеч кими алдатмајыб вə алдатмаз, ким билсин ки, бу бүсатлар, о бəзəк, шүчаəт һамысы адам алдатмагдан өтрүдүр вə бизим кими əвам, фəгир фүгарəлəрин гулагларыны кəсмəкдəн əмəлə кəлибдир. Вај Аслан бəј, артыг сөзүм јохдур...»[3].

«Пəһлəванани-зəманə» пјесинин ахырынчы дөрдүнчү пəрдəси бир нөв буржуа əхлагынын ифшасы сəһнəсидир. Вəзиров «зүлмəт сəлтəнəти» гəһрəманларынын вə онларын тəлəсинə дүшмүш адамларын дили илə буржуа əхлагынын əн чиркин характерини нүмајиш етдирир. Авам адамлары, о чүмлəдəн өзүнүн јахын адамларыны варјохдан чыхарыб, башга өлкəјə гачмыш Аслан бəј һаггында сөһбəт едəркəн онун кечмиш əлалтысы күчə вəкили Чаһанкир бəј дејир: «Бизим бу абад олмуш шəһəр елə јердир ки, Аслан бəји өлдүрсəн дə бурадан бир јана кетмəз, о гəдəр хам-хам, јумшаг гулаглар вар ки, нə гəдəр кефи истəсə бир елə тапылачаг...». Башга бир əлалты Лачын бəј е'тираф едир ки, «...мəн онун даббагда көнүнү таныјырам... онларын чəми мəгами еһтијачда күчүк кими гујругларын булујуб ајаг өпəрлəрди, еһтијач кечди, ағалыгдан дəм вурурлар... чəминин һəрəкəтлəри олуб

[1] *К. Маркс, Капитал,* I чилд, Бакы, 1949, сəh. 511.
[2] ***Нəчəф бəј Вəзиров.*** Əсəрлəри, сəh. 311.
[3] Јенə орада, сəh. 335.

јалан, бүхл, шивә, мүфтәхорлуг, тамам өмүрләриндә бир күн—кечә һалал зәһмәт илә газанылмыш тикә јемәјибләр, сәнәтләри олуб кечә папахлыг»[1].

Пјесин сонунда буржуа әлалтыларынын е'тирафы да диггәти чәлб едир. Бу адамлар алдадылдыгларыны, шәрәфсиз, намуссуз һәјат кечирдикләрини баша дүшүб, пешман олурлар вә чидди дахили әзаб кечирирләр. Һәтта бунларда сабиг ағаларына гаршы чидди гәзәб вә нифрәт дә ојаныр. Пјесдә әсас ифшачы ролуну ојнајан налбәнд Паша «Бу олду ашкар гулдурлуг, дәхи нә дурмусуз дүз кедин прокурора ја инки губернатора вәссалам, бошбош данышмагдан чифајда... нә дурмусуз, јохса, ит гулағын кәсәндән горхар...Сизин евинизи јыханларын үмдәси Аслан бәјин евинин бәзәји, сонра бу Чаһанкир бәј, бу шејтан Лачын бәј, бу Әһмәдин өзү»—дејәркән алдандығыны е'тираф едән «пишик» Әһмәд бунунла разылашыр вә әлавә едир ки, «...доғру дејирсән гардашым, инди нә ејләмәк кәрәк, әлачы бунлары гырмагдыр, јохса дивандан бизә һарај чатмаз...һәркаһ иш башламаг истәсән кәрәк вәкил тутасан, сән беш верәрсән, о, һаман вәкилә мин верәр, нә итирир, иши пуч ејләр, һәлә артыг хәрч дә сизә галар, белә дејил? Бу мүсибәти тапшыраг худавәнди-аләмин диванына вә мүсәлман гардашлары хәбәрдар едәк: онлар бу гапыја јахын кәлмәсинләр, санијән милләтпәрәстликдән дәм вуруб өз хејирләрини мүлаһизә едән шәхсләрдән гачсынлар, әлавә бәзәкли евдән горхсунлар, чүнки бәзәкли евләрдә инсаф, мүрүвәт, рәһм аз-аз тапылар...[2].

Көрүндүјү кими, «Пәһләванани-земанә» әсәриндә Н. Б. Вәзиров мүлкәдар вә буржуа әхлаг дүшкүнлүјүнү маһарәтлә ифша етмәсинә бахмајараг бу чүр әхлаг дүшкүнлүјүнү арадан галдырмаг үчүн мүәјјән бир јол көстәрә билмир. Каһ дивандан бир шеј чыхмаз, онлары гырмаг лазымдыр—дејир, каһ чар прокурору вә губернаторунун әдаләтинә инаныр, каһ да һеч бир тәдбир көрмәјиб залымлары «худавәнди-аләмин диванына»тапшырыр. Бир сөзлә онун ичтимаи-сијаси бахышларынын зәиф чәһәтләри онун бу әхлаги тәләбләриндә дә өзүнү бир даһа нүмајиш етдирмишдир.

Н. Б. Вәзировун бәдии әсәрләриндә буржуа әхлагынын характерик чәһәтләриндән бири олан **хәсислик** дә чидди сурәтдә тәнгид едилир. Буржуазија јени јарандығы илк күндән башлајараг хәсислик онун ајрылмаз әламәти олур. Һәм дә,—өз пулларыны хәрчләмәкдә хәсис, пәһризкар, гәнаәтчил олан, лакин инсан һәјатыны хәрчләмәкдә исә Тејмурләнк кими исрафчы буржуазијанын исрафчылығы Марксын дедији кими,—«һәмишә ән мурдар бир шәкилдә, гәпијини күдән бир адамын хәсислији шәклиндә олур»[1].

Н. Б. Вәзиров буржуа әхлагынын бу чәһәтинин тәнгидинә ајры-ајры мәгалә вә фелјетонлардан әлавә «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч», «Аға Кәрим хани-Әрдәбили» кими үч пјес һәср етмишдир. Охучуларын вә тамашачыларын чохдан һүснрәғбәтини газанмыш олан «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» пјесиндә биринчи сүжет хәтти беләдир ки, Азәрбајчанын тичарәт буржуазијасынын нүмајәндәси Һачы Гәнбәр барама алвериндән чохлу вәсаит әлдә едир. Өз тәбиәти е'тибары илә сон дәрәчә хәсис олан Һачы Гәнбәр өмрүн мә'насыны, јашајышын мәгсәдини пул топламагда, сәрвәт јығмагда көрүр. Хәсислик ондан бүтүн ән јахшы бәшәри сифәтләри силиб апармышдыр, бу «мәриз» онун мә'нәвијјатыны там мә'насы илә корламышдыр. Буна көрә дә о, барамасынын дәниздә батдығы хәбәрини ешидән кими руһи мүвазинәтини итирир, дәли олур, күлүнч вәзијјәтә дүшүр. Н. Б. Вәзиров Һачы Гәнбәрин образында хәсислик адамлары нечә ејбәчәр һала салдығыны нүмајиш етдирмишдир. Бу чәһәтдән онун «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч» мәзһәкәсиндә Һачы Фәрәч образы даһа характерикдир. Бу, М. Ф. Ахундовун Һачы Гара образындан сонра Азәрбајчан әдәбијјатында икинчи типик хәсис образдыр. Һачы Фәрәчи хәсислик, пул дүшкүнлүјү о дәрәчәјә салыр ки, о, гәјјуму олдуғу гардашы аиләсинә гаршы хәјанәткарлыг едир. Алтмыш јашында бу гоча киши јалныз сәрвәт әлә кечирмәк мәгсәди илә, 25 јашлы гардашы арвады Зинјәт ханымы алмаг истәјир. Намусу, гејрәти атыб өз гардашынын јеринә кирмәк истәјир. «Һушјар олмаг кәрәк...мүшкүл-күшә пулдур, пул! Пулун белә мән гадасыны алым!» дејән Һачы Фәрәч өз алчаг мәгсәдләрини ашағыдакы сөзләрлә бәјан едир:

«Зинјәт ханым! Сән өзлүјүндә мәнә лазым дејилсән,

---

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 331.
[2] Јенә орада, сәһ. 338—339.

[1] *К. Маркс. Капитал.* I чилд, сәһ. 511.

амма сәнсиз дә бир белә дөвләт әлә кәлә билмәз. Һәмин о сәрмајәдир мәни дәли-диванә едән, раһат гојмајан, зәрафәт дејил, дөрд дәст ики-үч мәртәбә ев, сәккиз дүкан, алты јердә баглар, һамам...

Чәм банкларда нәгд пуллар... өзүнү јығышдыр. Һачы Фәрәч! Зинјәт ханыма мүштәри чохалачаг, јатма сәрһесаб ол киши! ...О сәрмајәдир кечә-күндүз мәни дирилдән, бахыныз көчдән азмыш ит тәки јортурам бу евдән о евә... Диванханаларда бүтүн мә'мурлары тәнкә кәтирмишәм. Бири дејир Һачы бәризаји-худа әл чәк јахамдан, бири дејир рәдд ол башымдан, бири дејир көпәк јенә тәшриф кәтирди»[1].

Вәзировун бу пјесиндә хәсислик үзүндән Кәрбәлаjы Рәчәб једди илдир ки, бир кишинин өлмәјини көзләјир ки, онун арвадыны алсын, дөвләтини әлә кечирсин, түфејли гочулар Балагардашла Рзагулу Зинјәтин варыны әлә кечирмәк үчүн бир-бири илә вурушуб, бир-бирләрини һәлак едирләр. Һачы Фәрәч дә бу фачиәдә өз хәјанәткарлығы вә һијләси илә иштирак едир. Вәзиров Күлдәстәнин дили илә бунлары «леш үстә боғушуб бир-биринин әтини дидән көпәкләр» адландырыр. Өз хәсислији үзүндән чинајәткар һәрәкәтләрә әл атмыш Һачы Фәрәч Сибирә сүркүн едилмәк тәһлүкәси гаршысында дурур. Чаван оғлан, мәһкәмә вәкили Маһмуд бәј Һачы Фәрәчлә сөһбәт едәркән бу хәсислик фачиәсинин сәбәбини ајдынлашдырмаға чәһд едиб дејир:

«Һачы, белә мүсибәтләрә баис сәрмајә вә сәрмајәчиликдир. Нә гәдәр ки, јер үзүндә давам едән низам вар, нә гәдәр ки, бу низам тәғјир тапмајыб, о вахтадәк белә мүсибәтләр, белә фачиәләр олуб, олур вә олачаг».

Һачы Фәрәч она чаваб верир:

«Нәфси өлдүрмәк олмајыр, а башына дөнүм, нә ејләјәсән, инсан белә јараныб, белә дә гәбрә кедәчәк»[2].

Беләликлә, Вәзиров хәсислик кими мәнфи әхлаги сифәтин инсанлар арасында кениш јајылмасыны капитализмин инкишафы илә әлағәләндирир вә көстәрир ки, бу мурдар сифәт јалныз сәрмајәчилик арадан галдырылдыгдан сонра арадан галдырыла биләр.

Вәзиров хәсислијин, тамаһкарлығын инсан шәхсијјәтини нечә алчалтдығыны «Аға Кәрим хани-Әрдәбили» комедијасында да габарыг сурәтдә екс етдирмишдир. Франсыз драматургу Молјерин «Хәсис» комедијасындан игтибас олунуб, Азәрбајчан мүһитинә ујғунлашдырылмыш бу пјесиндә Вәзиров Аға Кәрим хан образында хәсис типи јаратмаға чәһд етмишдир. Бөјүк пул мәбләғинә малик олан Аға Кәрим хан хошбәхтлији јалныз сәрвәти артырмагда көрүр. Онун ән бөјүк дәрди пулуну е'тибарлы јердә сахламагдыр. Даим бөјүк әндишә вә тәшвиш ичәрисиндә боғулан хан дејир: «Доғрусу ки, бөјүк пул сахламаг чох чәтин шеjди. Билмирсән һарада кизләдәсән: һәркаһ сандыгда гојуб евдә сахларсан, олур көз габағында... оғрудур кирди отаға атды далына көтүрүб кетди, нә ејләјәсән... јердә басдырсан ону да кәрәк елә ејләјәсән ки, көрән олмасын... бу да чох чәтиндир. Хошбәхт о адамдыр ки, пулуну горхусуз јердә сахлаја билә»[1].

Аға Кәрим ханда хәсислик башга бир хәстәлик јаратмышдыр: о, һамыја, өз нөкәринә, өз оғлуна вә гызына шүбһә илә бахыр, һамыны оғру һесаб едир. О, нөкәри Әһмәдә дејир: «Бәри кәтир чибләрини көрүм (бахыр). Бу шалвар о гәдәр кендир ки, бунун ичиндә һәр нә истәсән кизләтмәк олар. Әлимә дүшејдин а дәрзи, боғазындан асардым сәни, бу бөјүклүкдә шалвар олар»... Оғлу Искәндәрин либасына бахыб дејир: «Дајан, сәбир елә, бирчә мәнә де көрүм, чәкмә әвәзинә башмаг кејмәк олмаз? Чәкмәнин бири алты маната, башмағын бири үч абасы... бу шалвара нә үчүн дүјмә тикилиб, мәкәр туман јарамаз?.. Бахын көрүн нә гәдәр бича хәрчләр едирсиниз, јә'ни мәним пулуму оғурлајырсыныз»[2].

Гызы Лејланы либас үстүндә о гәдәр данлајыб чана дојурур ки, о, атасынын үзүнә гајыдыб дејир:

«Мәним либасымдан данышмаг лазым дејил, чүнки ахыр сөзүнүз бу олачаг ки, бир торба да баша салыб доланмаг олар, гәбулумдур»[3].

Нәчәф бәј Вәзиров өзүнә мәхсус бир мүшаһидәчиликлә хәсислијин инсан шәхсијјәтини нечә алчалтдығыны, ону күлүнч вәзијјәтә салдығыны охучулар вә тамашачылар гаршысында чанландырыр. Хәсислик Аға Кәрим ханын мә'нәвијјатыны о дәрәчәдә позур ки, о да Һачы Гән-

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 418, 430.
[2] Јенә орада, сәһ. 449.

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 349.
[2] Јенә орада, сәһ. 350.
[3] Јенә орада.

бәр кими өз руһи мүвазинәтини итирир, јазыг һала дүшүр, күлүнч вәзијјәтдә дејир: «Валлаһ ахыр ки, үрәк дөјүнмәсинә дүшмүшәм... ит һүрдүкчә гачырам баға, әлачым нәди, горхурам... залым ушаглары сандыгчанын јерини билиб пулуму апарарлар, јерини дәјишдирмәјә дә чүр'әт едә билмирәм, галмышам начар»[1].

Н. Б. Вәзиров бу күлүнч вәзијјәтә дүшмүш 60 јашлы гоча ханын вәзијјәтинә ачыјыр вә һәм дә она дәрин нифрәт етдијини билдирир. Ханын оғлу Искәндәрин дили илә она үз тутуб дејир:

«Көрәсән кенә нә олубдур ки, киши гулан кими бағырыр, јәгин бир күпәдән заддан сындырыблар, она көрә чығырыр... дејән кәрәк а киши мәкр өлмәјәчәксән? Нә хәбәрди, бир белә хәсислик олар? Мәкәр сәнә о гәдәр дөвләт кифајәт ејләмәјир, башын батсын киши!»[2].

Н. Б. Вәзиров хәсислијин тәнгиди илә әлагәдар олараг өз бәдии әсәрләриндә инсан ләјагәтинин пулла, сәрвәтлә өлчүлмәси әлејһинә дә кәскин чыхыш етмишдир. «Нә әглә, нә кәмала бахан јох, је донум зәманәсидир...»[3] —дејә шикајәт едән әдиб, дөнә-дөнә бунда исрар етмишдир ки, инсанын ләјагәтинә гијмәт вериләркән онун сәрвәти, рүтбәси, вәзифәси дејил, анчаг әгли, камалы, елми, мә'рифәти, вәтәнә, халга хидмәти нәзәрә алынмалыдыр. Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасында Вәзировун ирәли сүрдүјү мүһүм әхлаги идејалардан бири мәһз будур. Сәрвәтли сөвдәкәр Һачы Гәнбәри варына көрә «ән ләјагәтли, ән е'тибарлы» адам һесаб едән имтијазлы силкин нүмајәндәләри она бәдбәхтлик үз верән кими дәрһал өз фикирләриндән әл чәкиб, ону даһа пис вәзијјәтә салмаг истәјирләр «...ешидибләр ки, Һачынын малы батыб, өзү дәли олуб, онун күлфәтинә тәсәлли вермәк әвәзинә, һәрәси бир балта көтүрүб кишинин евини јурд еләмәјә...»[4]. «Јыхыланы тапдала, бүдрәјәни итәлә» принсипи үзрә гурулан бу чәмијјәтдә инсанын өзүнә һөрмәт јохдур, һөрмәт јалныз харичи көркәмә, вара—дөвләтәдир. Вәзиров ашыг Вәлинин дили илә өзүнүн бу фикрини белә изаһ едир:

Алланма дөвләтә, кәзкилән сајә,
Тәхтани, фөвгани гәсринә бахма.
Хәз хиргәсинә су кими ахма,
Гызыл ејнәкләри фәхр едиб тахма.
Мүбаһат ејләмә зәррин әбаја,
Бунлармыдыр көзүм инсана зинәт.
Бунларла инсанлыг олмаз һәгигәт,
Лазымдыр инсана билки, мә'рифәт.
Мә'рифәтсиз вермә өмрүн фәнаја
Инсанын зинәти елмдир, әдәб.
Нә хиргәси хәздән, тирмә либасы[1].

Бунунла әлагәдар олараг Н. Б. Вәзиров варына, дөвләтинә, вәзифәсинә, рүтбәсинә күвәниб башга адамлара јухарыдан баханлары, ловға вә тәкәббүрлүләри, шөһрәт дүшкүнләрини дә амансыз сурәтдә гамчыламышдыр. «Гоһум әгрәбасына јалы артанда тәшәххүс едәнә лә'нәт» дејән Вәзиров јохсуллара гудурғанлыгла јанашан адамлары, «јалы артанда көзү ајағынын алтыны көрмәјәнләри» өз бәдии әсәрләриндә тәнгид һәдәфи етмишдир. «Пәһләванани-заманә» әсәриндә Аслан бәј өз сәрвәти илә гүрурланыб, јохсул адамлары өзүндән чох ашағы дуран инсанлар һесаб едиб «...мән өлүм инсафлы данышь, онлара дөвләт нә лазым? Чиркли либасларынамы јарашар, дөвләт, әгли, кәмалларына јарашар, јохса сир-сифәтләринә? Гој дөвләт кечсин бизим әлимизә, ону бир ағыз ләззәти илә ағајанә хәрч едәк, көрсүнләр ки, дүнјада доланмаг нәјә дејәрләр... мән өлүм беләдирми, јахшы демирәм»[2]—дејәркән тамашачы вә охучуларда она гаршы шиддәтли кин, гәзәб ојаныр.

Н. Б. Вәзиров «Вај шәләкүм-мәәлләкүм» мәзһәкәсиндә дә шан-шөһрәти варда көрән, јохсул адамлара һәгарәтлә бахан, мәдәнијјәтсиз, чаһил бәјләри шиддәтли тәнгид атәшинә тутмушдур. Мәзһәкәдә икидлији, хошбәхтлији, шөһрәти гумар ојнамагда, шәраб ичмәкдә, «оброзованныларын» мәчлисиндә отурмагда көрән Ханмирзә бәј охучулар гаршысында өз дахили бошлуғуну, наданлығыны, өзү кими дүшкүн Балагардаш вә Алмасла шәраб ичәркән белә нүмајиш етдирир: «Дүнјада гәрибә ахмаг адамлар вар, бу күн мәни күчлә тутуб мүсәлман театрына апармаг истәјирдиләр. Нәдики бәс касыб мүтәәллимләрә пул јығачајыг. Мән кефимдән галачағам, нә үчүн? Қасыб ушаглара ианә үчүн... ај өзүн өләсән... јери һа јери... Бу јахында мәни бир јерә чағырмышдылар, сән

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 357.
[2] Јенә орада, сәһ. 378.
[3] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 74.
[4] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 182.

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 193, 195.
[2] Јенә орада, сәһ. 308.

өләсән лап о оброзованлылардан мәнә о гәдәр һөрмәт ејләдиләр, о гәдәр һөрмәт ејләдиләр, өзүм дә утандым; кәтиртмишдиләр јахшы, чүрәбәчүрә закускалар, ички-ләр, јахшы көзәл ханымлар, һәрәси бир тәрәфдән голла-рын салыблар бојнума, һәр бир сөзүн башында «мисјо бәј, какој ты душка, какој ты красива»[1].

Н. Б. Вәзировун бәдии әсәрләриндә бәј-мүлкәдар әх-лагынын характерик хүсусијјәтләриндән бири олан **ган интигамынын, гисасчылығын** тәнгидинә дә кениш јер ве-рилмишдир. Бу, әлбәттә, тәсадүфи дејилдир. Азәрбајчан-да патриархал гајдаларын, һабелә ганунсузлуг, һүгуг-сузлуг вә өзбашыналығын һөкм сүрмәси нәтичәсиндә, хүсусән Азәрбајчанын имтијазлы феодал силкләри ара-сында о дөврләрдә ган интигамы, гисасчылыг кениш ја-јылмышды. Бүтөв нәсилләр бир-бирини гырмыш вә ја наһаг јерә тутдуруб, сүркүн етдирмишләр. Тәсадүфи де-јилдир ки, XIX әсрдә Азәрбајчан ичтимаи фикринин бүтүн габагчыл адамлары ган интигамынын, гисасчы-лығын, гатиллијин, гәддарлығын әлејһинә кәскин чыхыш етмишләр. Инсанлар арасында мүнасибәтләрә лајиг ол-мајан, јалныз вәһшиләрин арасында кениш јајылан ган интигамыны, гисасчылығы Вәзировән алчаг, ән вәһши адәт һесаб етмиш вә буна гаршы кәскин мүбаризә апар-мағы зәрури һесаб етмишдир.

Ган интигамы вә гисасчылыг әлејһинә јаздығы бир сыра мәгаләләрдән әлавә Н. Б. Вәзиров өзүнүн «Мүси-бәти-Фәхрәддин» фачиәси кими шаһ әсәрини дә бу мәсә-ләјә һәср етмишдир. Фачиә ики феодал нәслинин арасын-да кедән әдавәт үзәриндә гурулмушдур. Н. Б. Вәзиров бурада әхлагча гүтбләрә парчаланмыш ики групу гаршы-гаршыја гојур. Бу груплардан биринә Рүстәм бәј, Мәләк ханым, Шаһмар бәј вә онларын әлалтылары дахилдир. Бунларын әхлагыны сәчијјәләндирән чәһәт интигам, әда-вәт, кинлилик, гисасчылыгдыр. Бу ејбәчәр әхлаги сифәт-ләр һәмин адамлардан һәр чүр бәшәри һиссләри—рәһми, мәһәббәти, һуманизми силиб апармыш вә онларда бу һиссләрин әвәзиндә јыртычылыг, ган ичичилик вә вәһши-ләрә мәхсус башга һиссләри даһа да инкишаф етдирмиш-дир. Ики нәсил әдавәти, ган интигамы нәтичәсиндә һәр ики нәсилдән бир чох адамларын тәләф олмасына бах-мајараг, Рүстәм бәј, Мәләк ханым вә Шаһмар бәј кими-

[1] *Нәчәф бәј Вәзиров.* Әсәрләри, сәһ. 399—400.

ләри бунунла кифајәтләнмир, даһа ганлы чинајәтләр төрәдирләр.

Икинчи групда Фәхрәддин, Рүстәм бәјин оғлу Маһ-муд бәј, гызы Сәадәт ханым, хидмәтчи Һүрү чыхыш едирләр. Бунларын әхлагы үчүн инсанпәрвәрлик, адам-ларын ләјагәтинә һөрмәт, хејирхаһлыг, үмуми тәрәггијә хидмәт, башгаларынын сәадәти үчүн чалышмаг, инсаф-лылыг, мәрһәмәтлилик, вәтәнпәрвәрлик характерикдир. Һәјат идеалы интигам олан, ган һәриси Рүстәм бәјин бүтүн дотәләб, азғын һәрәкәтләринә гаршы Фәхрәддин мүлајимликлә чаваб верир, өзүнүн хош рәфтары илә Рүстәм бәјин үрәјини сојутмаг, бу ганлы фачиәјә сон гојмаг истәјир. Лакин о, буна наил ола билмир. Онун өзүнүн е'тираф етдији кими «бир күл илә баһар ачыл-мыр». Феодализм чәмијјәтиндә һәлә күчлү олан шәр гүв-вәләри хејрә галиб кәлир, Фәхрәддинин өзү дә бу вәһши ган интигамынын гурбаны олур.

«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә Н. Б. Вәзировун тәмас етдији ән мүһүм әхлаг мәсәләләриндән бири ондан ибарәтдир ки, онун өзүнүн дедији кими бу «јекәбашлар аләминдә» **намус, гејрәт, шәрәф** кими мүһүм әхлаги ан-лајышлара ејбәчәр мәзмунлар верирләр. Рүстәм бәј, Мәләк ханым, Шаһмар бәј вә бунларын әлалтылары на-һаг јерә ган төкмәк истәмәјән, инсафлы, мәрһәмәтли, хе-хирхаһ, инсанпәрвәр адамлары намуссуз, гејрәтсиз, шәрәфсиз һесаб едирләр, әксинә, ган ичәнләри, баш кә-сәнләри намуслу, шәрәфли, икид адамлар һесаб едирләр. «Зүлмәт сәлтәнәтинин» бу чәһәтини Вәзиров ән амансыз сурәтдә тәнгид едир вә буну «әхлаги ејбәчәрлик», «әла-мәти-вәһшилик, һејванлыг, наданлыг» кими гијмәтлән-дирир. Ган һәриси, јекәбашлар «аләминин» гәһрәманла-рындан бири Рүстәм бәј төрәтдикләри фәлакәт вә мүсибәтләрлә фәхр едәрәк өзү барәдә дејир: «Мән һаман Рүстәмәм ки, топ дағытмаз Чүмшүд бәјин евини хараба гојдум... Мәнә бир тәшәххүс сатмагдан өтрү Кәрим ха-нын јурдуну хараба гојдум, тар-мар ејләдим, евинә од вурдум, күлүнү һаваја совурдум».

Н. Б. Вәзирова көрә феодал-бәј мүһитиндә һөкм сүрән бу әхлагсызлығын, о чүмләдән ган интигамынын, әда-вәтлилијин, гисасчылығын әсасында чәһаләт вә надан-лыг дурур. Бу кими ијрәнч сифәтләр анчаг зүлмәт вә керилијин, вәһшилијин нәтичәсидир. Јени әхлагын дашы-јычысы олан Фәхрәддин бөјүк бир наразылыг вә тәәссүф-

лә билдирир: «Худаја! Көр биз мүсәлман нечә бәдбәхт, вәһши, надан тајфајыг, бир наһаг, бимә'на ишдән өтрү бу мәртәбәдә мүсибәтләр, дүшмәнчилик бәһәм ејләмишик... Мән бураја кәлән үч ај дејил, бу үч ајын әрзиндә ики јүз адам дәхи дә артыг, елә бизим әтрафда бир-бирини тәләф едибләр. Мәкәр бу вәһши наданлыгдан дејил? Инсаф јох, мүрүввәт, ганачаг, тәрбијә јох... мәкәр мән ја Сәадәт мүгәссирик ки, бу вәһши тајфанын ичәрисиндә јаранмышыг. Мүгәссирик ки, чамаат гудурмуш һејван кими бир-бирини гапыр вә нәдән өтрү—бир гарыш јердән өтрү, јанымдан кечдин, салам вермәдин — ондан өтрү... Бунлар һамысы вәһшиликдән вә наданлыгдандыр вә һәмчинин хаинлик, көз көтүрмәмәклик... Фәгир-фүгәралар јаддан чыхыб, јетимләрә рәһм кәсилиб, елм јох, сәнәт јох. Кирмишик мејдана, әлдә гылынч, һәриф ахтарырыг, бисмиллаһ, бујурун көрәк ким артыг биһәјадыр, ким чәбр етмәкдә, баш кәсмәкдә гочагдыр. Туфу, хараба галасан өлкә! Рүстәм бәјдә күнаһ јохдур: елмдә, сәнәтдә кери галан милләт, бизим күнүмүзә дүшәр... Битәрбијәт, танмаз, биһәја, јаланчы, оғру, башкәсән, наинсаф, бимүрүввәт»[1].

Ејни фикирләри Н. Б. Вәзиров өзүнүн «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» пјесиндә дә тәкрар етмишдир. Бу пјесин мүсбәт гәһрәманы Әшрәф бәј дә Фәхрәддин кими Азәрбајчан халгынын керилијинә ачыјыр, наданлыг, чәһаләт үзүндән баш верән әхлагсыз һәрәкәтләр ону да ејни дәрәчәдә нараһат едир. О да ејни бир үрәк јаныглығы илә тәкрар едир:

«...елм јох, тәрбијә јох, әдәб јох, һәр бир гәдәмдә вәһши наданлыг, адам өлдүрмәк, ган төкмәк, јалан демәк. Сүбут? Тамаша един, диванханалар гапысында гојун сүрүсү кими бојун-бојуна бүзүлүб јығылан кимдир? Мүсәлман! Бир-биринин чанына-малына дүшмән кимдир? Мүсәлман! Бу чолаг, чијни дүшүк, диләнчи кимдир? Сәркәрдан, әли гојнунда, нә ејләјим дејән кимдир? Ај јазыг, бәдбәхт бичарә мүсәлман!»[2].

Диггәти чәлб едән хүсуси чәһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, Н. Б. Вәзировун бәдии әсәрләриндә јенилик тәрәфдарлары илә көһнәлик тәрәфдарларынын мүбаризәсиндә һәмишә јенилик галиб кәлир. Доғрудур, онун пјесинин мүсбәт гәһрәманларынын һәјаты бә'зән фачиә илә гуртарыр. Лакин онларын идејалары сон нәтичәдә јашајыр, тәнтәнә едир. Демәк олар ки, онун пјесләринин һамысында мәнфи әхлаги сифәтин дашыјычылары ја чидди сурәтдә пешман олуб өз фәлакәтләрини баша дүшүрләр вә ја да финал сәһнәләриндә идејача гәтти ифласа уғрајыб дармадағын едилирләр. Охучулар вә тамашачылар әхлагча мүфлисләшмиш, мискин һала дүшмүш бу адамларын агибәтинә һәм ачыјыр вә һәм дә хејрин шәр үзәриндә гәләбәсини көрүб севинирләр.

* *
*

Маарифчиләримизин мүсбәт әхлаги сифәтләри тәрбијә етмәк васитәләри һаггында фикирләри дә диггәти чәлб едир. Биз јухарыда онларын елмин, маарифин вә әмәјин әхлаг тәрбијәсиндәки ролуна даир фикирләри илә таныш олдуг. Бурада јалныз буну әлавә етмәлијик ки, маарифчиләр әхлаг тәрбијәсини јалныз аилә вә мәктәб тәрбијәси илә мәһдуд етмәмишләр. Онларын фикринчә тәрбијә васитәләри чохдур вә бунларын һамысындан истифадә етмәк лазымдыр. Маарифчиләрин шәрһиндә инсанын чәһаләтини азалдыб, билијини артыран бүтүн васитәләр ејни заманда тәрбијә васитәләридир. Сидги чәһаләтә «инсаны мәһведичи» бир зәһәр кими бахыб јазырды: «Зәһәрдән өләнләр аз олдуғу үчүн аләмдә һамы зәһәрдән горхур, амма сәфаләт вә чәһаләт күндә мин адамы һәлак етдији һалда, јенә чох адам она мејл едәр»[1]. Бу сәбәбә көрә тәрбијәнин ән гүввәтли васитәси елми биликләрин јајылмасына көмәк едән васитәләрдир. Чүнки «инсанын елми чохалдыгча чәһли азалыр. Чаһилә сөз гандырмаг дәвәјә хәндәк атдандырмагдан чәтиндир»[2].

С. М. Гәнизадә әхлаг вә тәрбијә мәсәләләринә, педагокикаја аид китабчалар јазылмасыны вә бунларын бүтүн әһали арасында кениш јајылмасыны, елмә вә әхлага һифзүсәһһәјә даир сөһбәтләр кечирилмәсини лазым билмишди.

О, «Көрпә ушагларын тәрбијәси», «Инсан әшрәфи

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Әсәрләри, 1-чи чилд, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 157—161.
[2] Јенә орада.

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 23.
[2] Јенә орада, сәһ. 18.

мәхлугатдыр» адлы мәгаләләриндә тәрбијә васитәләриндән кениш бәһс едәрәк валидејнләрин тәрбијә үсуллары илә таныш олмаларынын, елми билигләрә јијәләнмәләринин зәрурәтини дөнә-дөнә гејд етмишдир. Гәнизадә јазырды: «Дүнјада һәр бир иш вә һәр бир сәнәт бетәдрич илә камала чатдыгда тәрбијә иши дә гәринәләр тәчрүбәси илә имтаһанлардан чыхыб һал әсримиздә дәрәчеји камала јетишибдир... Инсан тәрбијәси тәбиәт игтизасынча олдуғуна көрә педагокика елми, тәбии елми биликләрлә чулғаланыр. Балалара тәрбијә верән ата-аналар вә һакәза ләләләр тәбии елмләри јад етмәлидирләр. Әкәр фиәлваге тәрбијә ишинә даир елмләри тәкмилән јад етмәк мүмкүн дејил исә пәс гәринәләр әрзиндә мәшһур педагогларын, јә'ни мүрәббиләрин тәчрүбәси илә һасил олмуш тәрбијә ганунларыны јад едиб әмәл етмәк фәрздир»[1].

Мараглыдыр ки, Гәнизадә әхлаг тәрбијәсини физики тәрбијә илә әлагәләндирәрәк мүсбәт әхлаги сифәтләрин тәрбијәсиндә «чисим тәрбијәсинә» мүстәсна әһәмијјәт вермишди.

О јазырды ки, «Һала руһ тәрбијәсиндән мүгәддәм чисим тәрбијәсини јад етмәлидир. Әләлхүсус ки, тәрбијә ишиндә чисим тәрбијәси руһ тәрбијәсиндән мүгәддәмдир. Зираки әкәр чисим салим олмаса руһ асајишдә ола билмәз... Салим руһ мәкр сәһһәтли чисимдә ола билмәз... Чисим тәрбијәсинин руһа вә руһ тәрбијәсинин чисмә тә'сири чохдур»[2].

Маарифчиләр мүсбәт әхлаги сифәтләрин тәрбијә едилмәси васитәләриндән бәһс едәркән, аилә, мәктәб тәрбијәси вә елми биликләрин јајылмасы илә јанашы бәдии әдәбијјатын ролуна да мүстәсна әһәмијјәт вермишләр. М. Т. Сидги бәдии сөзү инсан әхлагынын сафлашдырылмасынын гүдрәтли васитәси һесаб едәрәк дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, инсан психикасына һеч бир шеј сөз гәдәр чидди тә'сир көстәрә билмир. Онун фикринчә «Әфради бәшәрин тәғјири-әтваринә, тәнвири әфкаринә, тәһзиби әхлагинә лазымлы дәрәчәдә хидмәт едәчәк сурәтдә сөздән мүәссир бир шеј ола билмәз... сөзүн тә'сирати бәлиғәсиндә бу кифајәтдир ки, инсан каһи әзиз вә ләзиз олан һәјатыны бир сөзә фәда едир; вә каһи бир сөз илә дә

[1] «Рәһбәр» журналы, № 2, 1906.
[2] Јенә орада.

мафовги тәсәввүр олунмајан сәзавар беһчәтә дүчар вә ја инки бинәһајә әндуһ вә мөһнәтә кирифтар олур. Демәк олар ки, сөз инсанын руһунда вә чисминдә чәми гүввәләрдән зијада бир гүввәји мә'нәвијјә еһдас едир, нечә ки, чох вахтлар мејдани рәзмидә әгли гәлил бир ләшкәр һәләти мәғлубијјәтиндә сүпәһсалардан садир олан бир мүһәјјич вә мүәссир кәлам илә дејәсән ки, чисминә тазә бир руһ дәмидәләниб һәләти һүчум аваранә сөвләти мәрданә илә галиб олан дүшмәни мәғлуб вә мүнһәдим вә мәғһури тар-мар етмишдир»[1].

Сидги сөзүн тәрбијәви тә'сир гүввәси һаггында өз фикирләрини бир даһа әсасландырмаг мәгсәди илә Фүзулидән, Сә'дидән вә башга классикләрдән игтибаслар кәтирир вә бунлары шәрһ едәрәк јазыр: «Сөз бир тавус нәзәрбаз вә ја буғәләмини сеһрпәрдаздыр ки, һәр әсрдә бир рәнк илә вә һәр заманда бир шәкил илә, һәр вахтда бир һәјәтдә вә һәр саатда бир сурәтдә пәр вә балупәр нәгш олуб, биихтијар хатирләри вә бигәрар көнүлләри өз һавасынча учдурмагдадыр»[2].

Лакин, Сидги сөзүн тәрбијәви тә'сир гүввәсинә бу чүр јүксәк гијмәт верәркән, ејни заманда һәр чүр сөзү дејил, јүксәк бәдии сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән ишләнмиш бәдии сөзү нәзәрдә тутмушдур. Әксинә, онун нәзәринчә јүксәк сәнәткарлыгла јазылмамыш, бәдии чәһәтдән зәиф, ичтимаи мәзмун е'тибары илә сөнүк әсәрләр инсанын тәрбијә едилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрә билмәз. Белә әсәрләр инсанын мә'нәвијјатыны нәинки зәнкинләшдирә билмәз, һәтта инсанын әхлаг тәрбијәсинә зијан кәтирә биләр. Сидги бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролуну онун ичтимаи мәзмуну илә әлагәләндирмиш вә ачыг сурәтдә билдирмишдир ки, бир нечә сөнүк гәзәл јазыб, ја бир-биринә һәдјан сөзләрлә долу һәчвләр гошан шаирләр нәинки халгын әхлаги һәјатында һеч бир мүтәрәгги рол ојнаја билмәзләр. Һәтта бунлар инсанларын бәдии зөвгүнү корлајыр вә әхлаг дүшкүнлүјүнүн артмасына сәбәб олурлар. Онун нәзәринчә әдәбијјат өз дөврүнүн ајинәси олмалы, өз дәрин образлары, дәрин лирик мотивләри, ичтимаи тәнгиди илә мүсбәт әхлаги сифәтләрин вә көзәл әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасына,

[1] *М. Т. Сидги. А. С. Пушкин,* сәһ. 5.
[2] Јенә орада, сәһ. 5—6.

инсан шәрәфини алчалдан мәнфи сифәтләрин кетдикчә азалмасына јардым етмәлидир.

М. Т. Сидги бу мөвгедән бәдии исте'дада малик олмајан дар дүшүнчәли, ловға вә тәкәббүрлү шаирләри ифша едиб, бунларын өзләринә вә чәмијјәтә һеч бир хејир вермәдикләрини, вахтларыны бош кечирдикләрини гејд етмишдир. Сидги јазмышдыр ки, сөзү бир-биринә гошмаг, бүлбүлү, күлү, гашы-көзү тә'рифләмәк һәлә һәгиги сәнәткарлыгдан чох узагдыр. Она көрә дә бир нечә сөнүк ше'рләр јазмагла өзләрини даһиләр чәркәсинә дахил едән ловға шаирләри заман тезликлә унутмушдур. Белә шаирләр һаггында Сидги јазмышды:

«...шуәрадан бә'зиләри әзиз өмрүнү вә гијмәтсиз өвгатыны гәзәл вә һечајә вә һәчв һәдјанә вагиф едиб бир аз мүддәт зәрфиндә исм вә рәсми сәһајиф рүзкардан сәрсәри һәвадислә мәһв олуб итмиш; вә бир чүмләси алудејизүлф вә хал вә напәсәнд һүсн чәмаликән бир нечә пәришан гәзәлләр мејдана бурахыб куја ки, амухтеји-зүлф чанан вә мәһв чәмал оланларын кәрдән әсарәтинә бир зәнчири зилләт бағлајыб кетмишдир. Нечә ки, үдәбаји османијјәнин сәрамәди олан мәрһум Кәмал бәј о күнә шаирләрин диванына «див» кәлмәсинин сигеји чәми олан «диван» иснадыны вериб дејир ки, о диванлара баханда дағлы лаләләрдән, јахасы јыртыг күлләрдән, гыл кими белләрдән, сәрвдән узун (гул бијабани кими) бојлардан, илан кими сачлардан, гылынч кими гашлардан, ох кими кирпикләрдән, хәнчәр гәмзәләрдән, бәнөвшә вә ја зүмрүд кими бығлардан, су кәнарында битән чәмән кими сәгғаллардан, һеч јох ағызлардан, дузлу додаглардан, гују кими чала-чухурларындан, дәрјадан зијада ганлы башлардан, дүнјаны јахачаг гәдәр атәшли аһлардан, үзләринә памбыг јапышмыш ијрәнч јаралардан, сеһрбаз гәләндәрләрдән, батман илә шәраб ичән сәрхошлардан, күчәләрдә үрјан кәзиб чығырыб-бағырыб синәсинә дөјән ашигләрдән, бир дилбәрин сагына тәраг олмуш парча көнүлләрдән кечилмәз»[1].

Бурадан көрүндүјү кими Сидги бәдии сөзүн тәрбијәви әһәмијјәтиндән бәһс едәркән һеч дә бу чүр шит, мәзмунсуз бәдии әсәрләри нәзәрдә тутмамышдыр. Сидги бу чүр әсәрләри бәдии әсәр дә һесаб етмәмишдир. О, јалныз «зеһинләри зәнкинләшдирән», «тәһзиби-әхлага» хидмәт едән әсәрләри бәдии әсәр һесаб едиб, онларын ичтимаи тәрбијәви әһәмијјәтини гејд етмишдир. Бир-биринә һәдјан дејән, һәчв гошан, зәка чәһәтчә јохсул шаирләрин әксинә олараг, Сидги дәрин зәкаја, јүксәк исте'дада малик шаирләри тә'рифләмиш вә онларын әсәрләринин өз мүасирләринин мә'нәвијјат вә әхлагында дәрин из бурахдығыны гејд етмишдир: «Аләми тәбиәт шуәранын бир фиргәсинә ејлә бир гәриһеји ше'р вә тәби зәриф вә гәлби сәлим, әлһасел кәлам мөвзуну ичад едән бир гүввеји назел вә ләтиф ә'да едибдир ки, бу гисм шаирләрдән һәр говмун вә һәр милләтин ичиндә зүһур едәндә әфкаринин мәзаги үмумијјәси вә хүсусијјәси сајәсиндә вә һиссијјати һәгиги вә тәрбијәјә малик олмаг сәбәби илә о говмун тәһзиби-әхлагына вә тәртиби әдәбијјатына рөвнәг вермишдир»[1].

Диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири будур ки, Сидги бу чүр јүксәк исте'дадлы бәдии сөз усталарынын бөјүк вә кичиклијиндән, мәдәни инкишафынын дәрәчәсиндән асылы олмајараг бүтүн халгларын ичәрисиндә јетишә биләчәјини ајрыча олараг гејд етмишдир. О һәм дә көстәрмишдир ки, белә јазычылар әксәр һалларда ајры-ајры халгларын мәдәни интибаһы дөврүндә мејдана кәлиб өз әсәрләриндә, бу интибаһы әкс етдирирләр. О, бу мәсәләјә тәмас едәрәк јазмышды: «Һәлә буну да дәрмијан вә хатирниман етмәлијәм ки, бу гисм гүввәји мүғтәдирә малик олан надирүл-вичуд шәхсләрин чоху ихтишашаты ингилабата дүчар олан бир әсрдә вә фүнүни әдијјәси пәракәндә сурәтдә галан говмун ичиндә зүһүр едибдир»[2].

Сидги бунунла әлагәдар олараг, гәдим јунан шаири Омовусун, әрәб шаири Әмугаил Гејсин, фарс әдәбијјаты классикләри Фирдовсинин, Һафизин, Шејх Сә'динин, Әнвәринин, даһи инкилис шаири Шекспирин, бөјүк алман шаирләри Көте вә Шиллерин, «Франса китабханаларыны тәзејјин едән Волтер кими ше'рә һәвәси олан мәһарәтли философ»ун[3], даһи өзбәк шаири Әлишир Нәваинин, Азәрбајчан әдәбијјатынын классикләри Низаминин, Хаганинин, Фүзулинин јарадычылығындан бәһс едир вә көстәрир ки, бу бөјүк јазычылар заманын нәбзини тута билдикләриндән, өз әсәрләриндә ичтимаи фәлсәфи фи-

---

[1] *М. Т. Сидги. А. С. Пушкин*, сәһ. 7—8.

[1] *М. Т. Сидги. А. С. Пушкин*. сәһ. 8.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада, сәһ. 9.

кирләр ирәли сүрдүкләриндән, бәдии јарадычылыг зирвәләринә галхараг форма көзәллији илә дәрин мә'налылығы бирләшдирә билдикләриндән вә халгын руһуну әлә ала билдикләриндән һәмәсрләринин гәлбинә дәриндән дахил олмушлар вә кәләчәк нәсилләр үчүн дә зәнкин ирс гојмушлар. Өз мүасирләринин вә кәләчәк нәсилләрин «зөвгүнү охшајан» бу бөјүк сәнәткарлар өз охучуларынын әхлаг тәрбијәсиндә дә мүстәсна дәрәчәдә мүһүм рол ојнамышлар.

Бу мүнасибәтлә Сидги рус әдәбијјатынын мүтәрәгги ән'әнәләриндән хүсуси олараг бәһс етмишдир. О, бу мәгсәдлә мәшһур тәмсилневис И. А. Крыловун, рус әдәбијјатынын «сәрамәди һесаб олунан» А. С. Грибоједовун, «шаир сүхәндан вә сүхәнсәнч» М. J. Лермонтовун јарадычылығындан данышмыш вә онларын «рус әдәбијјатына тәзә бир рөвнәг вериб зәнкинләшдирдикләрини» гејд етдикдән сонра ајрыча олараг даһи рус шаири А. С. Пушкинин јарадычылығы үзәриндә дајанмышдыр. О, бөјүк рус шаиринин һәјат вә јарадычылығындан мүфәссәл бәһс етдикдән вә онун әсәрләринин мисилсиз ичтимаи тәрбијәви ролуну гејд етдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, Пушкинин әзәмәти онун јарадычылығынын үмуми халг характери дашымасында олмушдур. Пушкинин әсәрләрини һамы «Шаһ вә кәда, ә'ла вә әдва, гәни вә фәгир, сәгир вә кәбир»[1] охуја билмиш вә һәр кәс өзү үчүн бу әсәрләрдән бир мә'на кәсб етмишдир. Бу мә'нада Сидги Пушкини һәм дә үмумдүнја шаири һесаб етмишдир. О, көстәрмишдир ки, јарадычылығынын мәһз бу чәһәтинә көрә ону нәинки бүтүн Русија, һабелә «үмуми мәгриби зәмин вә мәшриги зәмин» бөјүк сәнәткар һесаб едиб, хатирәсини әзиз тутуб тәнтәнә илә јад едир.

Марағлыдыр ки, Сидги һәлә о дөврдә Пушкини бүтүн рус шаирләринин һамысындан «саһиб имтијаз вә чүмләсиндән сәрәфраз вә сүхәнпәрдаз» һесаб едиб, онун хатирәсинин Нахчыванда гејд олунмасыны Нахчыванын мәдәни һәјатында бөјүк һадисә кими гијмәтләндирмишдир. О јазырды ки, «Фиһаза биз Нахчыван чамаатынын мүсәлманлары да «мәктәби-тәрбијә»миздә Русијанын әзәмәтли шаири Пушкинин намына бу мәчмуәни тәртиб вә бу мәчлисдә һазыр олмагда өзүмүзү хошбәхт һесаб едирик»[2].

---

[1] *М. Т. Сидги. А. С. Пушкин,* сәһ. 12.
[2] Јенә орада.

М. Т. Сидги Пушкинин бәдии јарадычылығыны әдәбијјатын тәрбијә васитәси олмасына бир парлаг мисал кими тәрәннүм етмиш вә һабелә көстәрмишдир ки, һансы әдәби әсәрләр, һансы мәзијјәтләри илә инсанын тәрбијәсиндә мүсбәт рол ојнаја биләр. О, белә һесаб етмишдир ки, јалныз садә халг дилиндә, јүксәк сәнәткарлыгла, инсан психикасына јахындан бәләд олмагла, дәрин, зәка вә үлви зөвглә јазылан әсәрләр чох јашамаға вә тәһзиби-әхлага хидмәт етмәјә гадирдир. Мәһз А. С. Пушкинин әсәрләри белә дәрин мәзмунлу, ајдын, халг дилиндә јазылмыш әсәрләрдир. Сидги Пушкинин јарадычылығы һаггында мүкәммәл мә'луматына јекун вуруб јазмышды:

«Бунлардан әлавә Пушкин рус дилини көзәл сурәтдә дирилтди. Куја ки, рус әдәбијјатына бир тәзә руһ верди вә рус говмунун тәһзиби-әхлағына вә тәсһиһи-әфкарына чох хидмәт көстәрди. Зүлмәтдән күн түлу едән кими ингилабат зијад чәһл вә фәсадилә долу олан әсриндә, асајиш вә раһәтдән, елм вә мә'рифәтдән вә әдәби инсанијјәтдән дәм вуруб сөзүнү дәрәчеји сүбута јетирди. Пушкинин он дөрд әсәр бинәзирләри чөвдәт зеһнинә, үлвијјәт фикринә бир дәлили мөһкәмдир. Вә буну да нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Пушкин бу гәдәр шөһрәти вә бу дәрәчә сәадәти садә, ашкар јазмаг сајәсиндә газанды. Белә ки, кәнд әһлиләри дә онун нәзмләрини вә јазды ғы һекајәләрини охујуб гиссәдән һиссә һасил едир. Бунунла белә Пушкинин ше'рләринин бир бејти дә шивеји-шаиранәдән вә ләһчәји әдибјанәдән хали декилдир. Бу шаир өз әсриндә өз гәдрини билиб вә кәләчәк заманларда гәдринин билинмәјини дә билирди. Вә бәлкә өзүндән сонра кәлән шаирләрин дә гәдрини билирди. Елм вә әдәб рөвнәгинә өмүр сәрф едәнләри вә инсанијјәт аләминә хидмәт көстәрәнләри вә үлум вә маарифин рәвач вә интишарына чалышанлары мәдәни милләтләр һеч бир вахт унутмаз»[1].

Бурадан һеч бир шәрһә еһтијачы олмајан белә бир үмуми нәтичә чыхармаг олар ки, М. Т. Сидги әдәбијјаты инсанда мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин тәрбијәсинин мүһүм васитәләриндән бири һесаб едәркән, бәдии сөзүн гүдрәтли тәрбијә васитәси олдуғуну дөнә-дөнә гејд едәркән мәһз Пушкинин әсәрләри кими дәриң хәлгилик характери дашыјан, ајдын халг дилиндә јазылмыш бәдии әсәр-

---

[1] *М. Т. Сидги. А. С. Пушкин,* сәһ. 16.

ләри нәзәрдә тутмушдур. Сидгинин бу фикирләри ејни заманда ону көстәрир ки, о, објектив олараг бәдии әсәрләрдә естетик вә етик моментләрин вәһдәтинин зәрури олдуғу фикринә кәлиб чыхмышдыр. Онун «инсанын һәр шеји—зеһни, әхлаги, мә'рифәти, зөвги көзәл олмалыдыр»—фикри дә буну тәсдиг едир. Сидги јазырды ки, јахшы әсәр зеһни сағламлашдырыр, пис әсәр исә зөвгү корладығы кими зеһни дә, әхлагы да корлајыр. Онун етикасынын әсас тәләбләриндән бири бу иди ки, инсанын бәдәни сағлам олдуғу кими зеһни дә сағлам олмалыдыр. Һәр бир «инсан бәдәнинин саламатлығындан савајн гүввеји-һафизә вә гүвввеји-зеһнијјә вә фикријјәсинин мүһафизәсинә дә диггәт етмәлидир... Инсанын зеһни сағлам, фикри саламат, вичуди пүргүввә, ихтијары өз әлиндә олмалыдыр»[1].

Сидгинин фикринчә әдәбијјат бунда инсана көмәк едән васитәләрдән бири олмалыдыр.

Н. Вәзировун фикринчә әдибин, шаирин, драматургун вә үмумијјәтлә, әдәбијјат вә инчәсәнәтин әсас вәзифәси мүасирләринин әхлагыны јахшылашдырмагдан, ислаһ етмәкдән, зөвгләрини охшамаг вә тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. О бу мәсәләдә дә өз мүәллимләри М. Ф. Ахундов вә Һ. Б. Зәрдабинин әдәбијјатын ичтимаи-тәрбијәви ролу һаггында фикирләрини јени шәраитдә давам етдирмиш, јухарыда көрдүјүмүз кими өз бәдии јарадычылығында буна мөһкәм әмәл едиб фелјетонлары, пјесләри, мәзһәкәләри, комедија вә фачиәләри илә өз һәмвәтәнләринин әхлагыны ислаһ етмәјә чалышмышдыр. Мәһз бу сәбәбә көрә дә онун әсәрләриндә әхлаг мәсәләләри һәмишә мәркәзи јер тутан мәсәләләр олмушдур. Вәзиров истәр өз мәгаләләриндә, истәрсә дә бәдии јарадычылығында етика илә естетиканын вәһдәтинин зәрурилијини дәфәләрлә гејд етмишдир. О, әдәбијјата һәмишә инсан әхлагыны сафлашдыран ән кәсәрли бир васитә кими бахмышдыр. О, һәмишә «һәјатдан алынмыш, игтидарла јазылмыш, там тә'сир бәхш едән»[2] бәдии әсәрләри бөјүк тәрбијәчи һесаб етмиш вә буна көрә дә бәдии әсәрләрин јазылмасына там мәс'улијјәт һисси илә јанашылмасыны тәләб етмишдир. Вәзиров бунда исрар едирди ки, әхлагы көзәлләшдирмәјән, тәрәггијә көмәк етмәјән әсәрләри һәгиги сәнәт әсәрләри һесаб етмәк олмаз. Инсанларын әхлагыны корлајан, хараб едән әсәрләри, Вәзиров мә'насыз, зәрәрли һесаб едәрәк, бунларын әлејһинә чыхмышдыр. О, хүсусилә о дөврдә Азәрбајчанда кениш јајылмыш мә'насыз һәчв јазмағы чох писләмишдир. Һәлә Москвада охујаркән «Әкинчи» гәзетинә көндәрдији бир мәгаләдә Вәзиров бу чүр һәчвләр һаггында јазмышды:

«Бу һәчвләрин барәсиндә данышмағы өзүмүзә ејб һесаб едиб, зикр олан чәнаблара әрз едирик ки, сиз чәкән зәһмәт наһаг зәһмәтдир. Ондан нә бизә, нә бизим өвладымыза бир нәф јохдур. Белә, зәһмәти өз милләтинизин јолунда чәкин ки, малы јохдур, елми јохдур, елм тапмаг она мүшкүлдүр»[1].

Бу мәктубу јазандан тәхминән бир ил сонра Вәзиров јенә белә һәчв вә һәдјанларын адамларын әхлагына пис тә'сир етдијиндән шикајәтләниб јазырды:

«...инди јазылан һәчвләр мәст олан чәкмәчи данышығына охшадығына, нәинки онлары чап етмәк олмајыр, һәтта, адам олан кәс ону охујанда әти үрпәнир. Чүнки, бизим заманә тәрәгги заманәсидир вә тәрәгги етмәјән тајфа күн-күндән тәнәззүл едиб ахырда пуч олачаг. Она бинаән шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһәгг халгын көзәтчисидирләр, илтимас едирик, тәгазаји-заманәјә мүвафиг халгын көзүнү ачмаға сә'ј етсинләр. Јохса һәдјан данышмаг бир чәтин зад дејил вә ондан һеч кимсәјә бир нәф јохдур»[2].

Азәрбајчанын көркәмли маарифчиси вә әдәбијјат тәнгидчиси Ф. Көчәрли өзүнүн «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», «Азәрбајчан комедијалары», «Азәрбајчан әдәбијјаты», «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» әсәрләриндә вә бир сыра башга әдәби-тәнгиди мәгаләләриндә әдәбијјатын әхлаг тәрбијәсиндә гүдрәтли васитә олдуғуну дөнә-дөнә гејд етмишдир. «Һәгиги шаир өз заманәсинин ајнасыдыр» дејән Ф. Көчәрли көстәрирди ки, «Нә гәдәр шаирин тәби сәлим, зеһни ачыг, нитги куја, даирәје-әглијјәси вәси, әфкар вә һиссијјаты тәбии вә али олса, бир о гәдәр онун гәләми чаваһирнисарындан вүгуа кәлән нәгшәләр вә тәсвирләр мәрғуб вә дилавиз олачагдыр... бир о гәдәр о әсәрләрин әзһан вә вичдан үзәринә тә'сираты күлли, тәрбијәје-әфкар вә тәһзиби-әхлаг јолун-

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 40.
[2] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 26.

[1] «Әкинчи» гәзети, № 24, 1876.
[2] Јенә орада, № 10, 1877.

да фајдасы артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә олачагдыр»[1].

Ф. Көчәрли даһи јазычылары һәм дә бөјүк мүрәббиләр адландырыб јазырды: «Фарсларын Шејх Сә'дисини вә Хачә Һафизи, инкилисләрин Шекспири вә Бајрону, фирәнкләрин Жан Жак Руссосу вә Виктор Һүгосу, алманларын Көтеси вә Шиллери, русларын Пушкини, Достојевски вә Толстоју өз әсәрләриндә милләтләринин ән бөјүк мүәллими вә ән маһир вә мүгтәдир мүрәббиси олуб, әсәрләри илә онларын тәһзиби-әхлагына, руф'әт вә сәадәт тапмасына, шөһрәт вә гүввәт кәсб етмәсинә һүсн тәдбирләр вә саламат тәригләр көстәрибләр»[2].

Мараглыдыр ки, Ф. Көчәрли дә М. Т. Сидги кими бөјүк јазычыларын әсәрләринин үмуми бәшәријјәтә хидмәт етдијини гејд етмишдир. О, даһи фарс шаири Сә'динин әсәрләрини мисал кәтириб јазырды ки, «Сә'динин әсәрләри бир Шираз әһлинә вә фарс милләтинә мүтәаллиг олмајыб, бәлкә чәми мәдәни тајфалара вә милләтләрә һүсн хидмәт көстәрир. Буна көрә Сә'ди дәхи бир ширазлыларын олмајыб, бәлкә чәми аләмин мүрәббиси вә философу һесаб олунур вә һабелә Толстој, Шекспир, Көте вә гејриләри... Бунларын тәәллүгү чәми аләмә чатар, бир милләтә вә тајфаја чатмаз. Бунлар үмуми хәлајиг вә инсанијјәт мүәллими вә мүрәббисидирләр, нәинки мәһз бир милләт әдиби вә шаири»[3].

Бу сәбәбә көрә дә Ф. Көчәрли өз дөврүндәки јазычылардан «өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирмәји вә бунун үчүн» һиссијјати-һәгиги вә зөвги-тәбиијә малик олмағы тәләб едиб јазырды ки, мә'насыз ше'рләр, әхлагсыз һәчвләр әвәзинә «көзәл нәсиһәтләр, һикмәтамиз һекајәләр, вәтәнә мәһәббәт, милләтә хидмәт... достлугда сәдагәт, әһдә вәфа етмәк вә бунлар мисилли мин чүрә уча фикирләр вә мүгәддәс һиссләр шаирин силсилеји тәбинә һәрәкәт версә даһа зијадә мәргуб олмаздымы?»[4].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан маарифчиләри мүсбәт әхлаги сифәтләрин вә мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасында бүтүн тәрбијә васитәләриндән истифадә етмәји зәрури сајмышлар.

---

[1] «Шәрги-Рус» гәзети, № 252, 18 декабр 1904.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.
[4] Јенә орада.

АИЛӘ ВӘ ГАДЫНА МҮНАСИБӘТ

Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә һаггында кениш бәһс едилән әхлаг мәсәләләриндән бири аиләјә, гадына мүнасибәт, валидејнлик вә өвладлыг мүнасибәтләри мәсәләсидир. Онларын бу барәдәки фикирләринин тәһлили көстәрир ки, милли мәдәнијјәтимизин бу көркәмли нүмајәндәләри тәрбијә вә тәрәгги ишиндә аиләјә чох бөјүк диггәт вермиш вә онун мөһкәмләндирилмәсини чәмијјәтин мүтәрәгги инкишафы үчүн зәрури һесаб етмишләр. Маарифчиләрин аилә мәсәләләринә бу гәдәр чидди әһәмијјәт вермәси онунла изаһ олунур ки, кечән әсрин сон рүбүндә вә әсримизин әввәлләриндә бәј-мүлкәдар гурулушунун үмуми тәнәззүлү илә әлагәдар олараг аилә мүнасибәтләриндә чидди позғунлуг баш вермишдир. Бу сәбәбә көрә дә демәк олар ки, Азәрбајчан маарифчиләринин һамысы өз әсәрләриндә бу вә ја башга дәрәчәдә феодал аилә позғунлуғуну экс етдирмиш вә бунун гаршысыны алмаг үчүн чарә ахтармышлар. Онлар белә күман едирдиләр ки, аилә мүнасибәтләри гајдаја дүшәрсә, чәмијјәтдә баш верән бир сыра позғунлугларын гаршысыны алмаг мүмкүн олар.

Маарифчиләр јекдилликлә белә фикирдә идиләр ки, Азәрбајчанын о вахткы тарихи шәраитиндә аилә мәсәләләриндәки позғунлуғун, аиләләрин чохунда меһрибанчылыг вә үнсијјәтин олмамасынын башлыча сәбәби гадына нагис бир мәхлуг кими бахылмасы, она көлә мүнасибәти бәсләнмәси вә аиләләрин һәгиги инсани мүнасибәтләр үзәриндә дејил, пул, вар-дөвләт, мәнсәб мүнасибәтләри үзәриндә гурулмасыдыр.

Маарифчиләримизин бу фикирләри өз долғун ифадәсини Ф. Көчәрлинин «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз» адлы мәгаләләриндә тапмышдыр. М. Ф. Ахундов вә Һ. Зәрдабинин бу барәдәки фикирләрини тә'кид вә гәтијјәтлә давам етдирән Ф. Көчәрли мүсәлман Шәргиндәки керилијин башлыча сәбәбләриндән бирини мәһз гадына гул мүнасибәти бәсләнмәсиндә көрүрдү. О јазырды: «Нечә ки, фалич азарына мүбтәла олан бир бәдәнин мәриз вә илләтли һиссәси саламат олан һиссәсинә көмәк әвәзинә ағырлыг вә әзијјәт јетирир, һабелә аләми-исламда да мүсәлманларын бир нисфи ки, ибарәт ола ихтијарсыз, елм вә тәрбијәсиз бичарә арвадлардан, нисфи дикәринә бөјүк һәмл олуб, онларын тәрәгги етмәјинә,

мүсәлманлар арасында һәр үч сурәтдә гул вә кәниз һалында күн кечирән вә өмрүнү зај едән арвад тајфасы олур. Анадан кәниз доғулур, әрә кетдикдә әринә кәнизлик едир вә һәмишә әринә вә јолдашына «әр» вә «јолдаш» демәјиб «саһибим» дејир. Ахырда тәрбијәсиз өвладына ана олмајыб, кәниз олур»[1].

Ф. Көчәрли дә М. Ф. Ахундов кими белә әгидәдә иди ки, гадынларын көлә вәзијјәти нәинки гадынларын өзләринә, һабелә кишиләрә даһа артыг зәрәр вурур. «Әкәр мәтләбин күнһүнә диггәт јетириб дүрүст фикир етсәк, онда көрәрик ки, арвадларын тә'лим вә тәрбијәсиз галмагларынын, чох ишләрдә ихтијарсыз олмагларынын, өвлади-зәманәдән вә дүнја ишләриндән билкүллијјә бихәбәр галмагларынын зәрәри өзләриндән артыг кишиләрә јетишир, ағылсыз, елм вә мә'рифәтсиз арвадын јарашыгсыз иши вә ујғунсуз һәрәкәт вә сөһбәти һамыдан артыг өз кишисинә тә'сир едир. Киши тәчрүбә, елм вә билик чәһәтинчә һәр заман вә мәканда арваддан артыг олубдур вә өзүнүн шаггасы мәгамында олан арвадын ағылсыз, фәһмсиз вә садәдил олдуғуну мүшаһидә етдикчә үрәкдән ағрыјыб ичәридән јаныр»[2].

Ф. Көчәрли о заман феодал вә буржуа аиләләриндәки позғунлуғун бир сәбәбини дә мәдәни сәвијјә чәһәтинчә гадынларын кишиләрдән керидә галмасында көрүрдү. О, бөјүк бир тәәссүф һисси илә јазырды: «Әр илә арвад арасында олан әлагәјә диггәт јетирдикдә көрүрүк ки, бунларын мабејниндә тәфавүти-әгл, фәһм вә идрак даһа да артыг дәрәчәдәдир. Бу тәфавүтдән нәш'әт едән фәналыг вә нифаг мәишәтимизи позғун едиб, доланачағымызы низам вә гајдадан салыр вә бу јолда о гәдәр фачиәләр вә үрәкјандырычы мүсибәтләр вүгуә кәлир ки, онлары дил илә сөјләмәк вә гәләмлә јазыб баша јетирмәк олмаз. Әр вә өврәт... бир бәдәнин ики шаггасы вә мүвафиг һиссәси олдугларына көрә бунларын арасында олан јекдиллик, үлфәт, мәһәббәт вә мә'нәви гәрабәт кәрәкдир һеч кәсин мабејниндә мүлаһизә олунмасын вә лакин, мәәттәәссүф мүсәлманлар арасында һәр бир аиләнин хошбәхтлијинә сәбәб олан бу ики һиссә, јә'ни әр вә арвад әксәријјәтән бир-биринә мүвафиг кәлмир»[3].

---

[1] «Тәрәгги» гәзети. № 169, 29 ијул 1909.

[2] Јенә орада.

[3] Јенә орада.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Ф. Көчәрли кишиләрин өз арвадларына хәјанәтини дә әр-арвад арасындакы мә'нәви ујғунсузлугла изаһ етмәјә чалышмышдыр. О јазырды: «Бизим мүсәлманлар ичиндә, хүсусән елм вә камал тәһсил едәнләр арасында чохлары елм вә тәрбијәсиз мүсәлман арвадларына мејл вә рәғбәт көстәрмәјиб, өзләри үчүн намәшру јол илә руслардан, немсләрдән вә јәһудиләрдән јолдаш вә һәмсәр ахтарырлар. Бизим анладығымыза көрә, өзкә сәбәб да ола билмәз.

Чүнки кишини арвад өзүнә мәһз бир чисми вә заһири чамалы илә бәнд едә билмәз. Бунун үчүн ағыл вә камал да лазымдыр. Заһири көзәллик кишини анчаг әввәл дәфәләрдә өзүнә маил вә рағиб едир. Нечә ки, киши бир көзәлә малик вә саһиб олмајыбдыр, онун тәләбиндәдир вә бу һалда көзәллик нүфузу артыг вә һөкмравандыр. Амма елә ки, киши она галиб кәлди вә она саһибләнди, онда заһири көзәллик мә'надан дүшүр вә бир аз вахтдан сонра әзәлки гәдрү гијмәтини саһибинин нәзәриндә итирир. Бундан сонра кишини өзүнә бәнд едән ағыл вә камал вә сирәтин көзәллијидир. Вә һәгигәти-әмрдә инсаны өзүнә бағлајан вә һәмишәлик ашиг едән чамали-заһири дејил, чамали-мә'нәвидир. Әсил көзәллик сурәтдә дејил, ағыл вә камалда, әхлаг вә сирәтдәдир»[1].

Ф. Көчәрли тә'кидлә гејд едир ки, гадынларын елм вә маарифдән, бәшәри һүгуглардан мәһрум едилмәси јалныз гадынларын өзләринә вә кишиләрә дејил, биринчи нөвбәдә өвлада чох бөјүк зијан вурур. Бу мүнасибәтлә о, көрпә гызларын әрә верилмәсинә гаршы кәскин протест етмишдир. Онун зәннинчә аналыг бөјүк шәрәфдир вә буну јалныз камил аналар лајигинчә јеринә јетирә биләрләр. Бу мәсәләјә тәмас едәрәк, о, мәгаләләринин бириндә јазмышды:

«Тәәччүб етмәли һалдыр, аналыг вә ана олмаглыг зијадә чәтин вә бунунла белә мүгәддәс бир пешә сајылдығы һалда, о чәтин пешәни вә мүгәддәс вәзифәни лајигинчә ичра етмәјә аналар һазырлашдырмаг фикринә дүшмүрләр... Дүнәнки ушағы, кәлин ојнадан вә ағзындан һәнуз сүд ији кәлән көрпә бир гыз баласыны бу күн арвад едиб, кәлин ојнатмаг әвәзиндә балаја сүд вә тәрбијә вермәјә вадар вә мәчбур гылырлар. **Нә бөјүк зүлм вә әдаләтсизлик!** Вә **нә бөјүк чәһаләт вә диванәлик!** Фил-

---

[1] «Тәрәгги» гәзети № 173, 4 август 1909.

һәгигә, белә көрпә, әти вә сүмүјү бәркимәмиш анадан вичуда кәлән балалар чисмән вә әглән нә гәдәр зәиф, нәһиф вә мајасыз кәрәк олсунлар. Өвладын тәрбијәси вә тә'лими анчаг о вә'дә гајдаја дүшүб тәбии ола биләр ки, онларын вичудуна сәбәб олан ата вә ана һәдди-камала јетишиб, ағыл вә фәрасәтдә, елм вә биликдә, ихтијар вә һүгугда бир-биринә мүвафиг олалар, бир-биринә һәгиги мә'рифәт вә мәһәббәтлә бағланмыш олалар вә һәр икиси тә'лим вә тәрбијәнин јолуну камалынча анлајалар»[1].

Диггәти чәлб едән башга бир чәһәт бундан ибарәтдир ки, Ф. Көчәрли ананын чаһил вә елмсиз олмасынын өвладла ана арасындакы мүнасибәтә дә чидди мәнфи тә'сир етдијини дәриндән дәрк етмишдир. О, мәшһур рус әдиби Туркенјевин «Аталар вә оғуллар» романыны тәһлил едәрәк белә нәтичәјә кәлмишдир ки, «Елмсиз вә чаһилә ананын өз өвладына нүфузу о вахта кими ола биләр ки, онлар набалиғ тифл һалындадырлар. Нечә ки, онларын ағыл вә фәһми јахшы-јамана фәрг вермәкдә ачиздир. Амма замани ки, өвлад бөјүјүб тә'лим вә тәрбијә алыр вә елм нуру илә ағыл вә зәкавәтини ишыгландырыр, онда анасынын дүнјадан бихәбәр вә сырф чаһилә олдуғуну билиб, бир јандан онун садәлијинә тәәччүб едир вә бир јандан она јазығы кәлир. Белә олан сурәтдә мә'нәвијјат сарыдан онларын јахынлашмағы мүмкүн олмур.

Ананын сөзүнү өвлад, өвладын дедијини ана баша дүшмәјиб, хилгәтән бу гәдәр јавуг икән бир-биринә јад олурлар. Бу һалда бичарә ана өвладындан шикајәтчи олуб, онларын әмәк итирмәкләриндән, һаггшүнас олмагларындан башлајыр гонум-гоншуја килеј етмәјә. Бу һал һәгигәтдә һәр ики тәрәф үчүн ағыр вә үрәкјандырычы бир һалдыр»[2].

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Ф. Көчәрли бир тәрәфдән аилә гурмаға, евләнмәјә чох еһтијатла јанашмағы, евләнмәк ишинә «бир бошгаб ширни вә бир кәллә гәнд вә үч манат пул»ла дүзәлән јүнкүл бир иш кими бахмамағы тәләб едир, дикәр тәрәфдән исә арвадлара кишиләрлә бәрабәр һүгуг вә ихтијарат верилмәсиндә исрар едирди. О өз һәмвәтәнләринә мүрачиәт едәрәк јазырды: «...арвадларымызын ағлынын, әхлагынын вә филчүмлә

[1] «Тәрәгги» гәзети, № 173, 4 август 1909.

[2] Јенә орада.

мә'нәви камалатынын тәрбијәсинә мәшғул олмағы әввәлинчи вәзифәләримиздән кәрәкдир һесаб едәк. Тәрәгги вә тәаламызын һүсулу арвадларымыза тә'лим вә тәрбијә вермәјә вә онлары гаранлыг вә чәһаләт аләминдән елм вә мә'рифәт дүнјасына чыхартмаға мүнһәсирдир»[1].

С. М. Гәнизадә өз мәгаләләриндә гадына гул мүнасибәти бәсләнмәси әлејһинә кәскин чыхыш етмишдир. О, гадына һөрмәт етмәји вачиб әхлаги вәзифәләрдән бири һесаб етмишдир.

Гадына алчаг нәзәрлә баханлара чидди е'тираз едәрәк Гәнизадә јазырды: «Өврәтләр инсанијјәт аләминдә зијарәткаһ мәнзиләсиндәндирләр. Инсанијјәт сәмәрәси онларда нәшвү нүма едир. Зијарәткаһ һәјат мәнбәјиндән ибарәтдир. Әкәр зијарәткаһ олмасајды сәмәрәләр тохуму биликүллијјәт дүнјада пуч оларды. Әһли-тәмәддүн милләтләр дилиндә өврәтә «көзәл тәрәф» шан вериб адландырырлар, јә'ни инсанијјәтин көзәл тәрәфи вә ја көзәл јарысы дејиб чағырырлар. Инсафән, әкәр һамы инсанијјәт аләмин үнасән вә зүкурән гошалајыб бир бадам данәси тәшбијә етмәк оларса, о данә ичиндәки мәғзин көзәлраг тәрәфи үнасә тәмсил олсун кәрәк. Әһли-елм јазычылар бәниадәмә аид вә'зи мәишәтдән мүбаһисәләр јазыб хәбәр верирләр ки, һансы милләтин арасында үнасын еһтирамы чох исә, о милләтдә патриотизм, јә'ни милләтпәрәстлик һисси дә зорлуча олур вә һәгигәтән о торпағын әһлиндә вәтән мәһәббәти дә артачагдыр... Һалһазырда һәр кәс, һәр милләт олурса-олсун, әкәр тәфтиш илә өз әтраф вә һәмчәваринә бахарса бишәкк көрә биләр ки, һансы очагда вә һансы евдә үнасын еһтирамы вә нүфузу артыг исә о дудманда мәхсуси ханәдан намусу дә чохдур»[2].

Өзүнүн гадынларын һәјаты, тәрбијәси вә тәһсили мәсәләсинә һәср етдији «Төһфеји-бенам вә ја гызлара һәдијјә» адлы хүсуси әсәриндә Сидги көстәрирди ки, гадынлара көлә, кәниз мүнасибәти бәсләмәк, онларын тәһсили гејдинә галмамаг мүсәлман халгларынын мәдәни вә игтисади керилијинин мүһүм сәбәбләриндән биридир. Гадына нагис бир мәхлуг кими бахмаг ананы, бачыны һәјат јолдашыны тәһгир етмәк демәкдир. Бу чүр бахышын һеч бир елми әсасы вә дәлили јохдур. Сидги һәмин

[1] «Тәрәгги» гәзети, № 173, 4 август 1909.

[2] «Рәһбәр» журналы, № 3, 1906.

әсәриндә гадына бу чүр мүнасибәтә сон гојмағы, онларын тә'лим-тәрбијәси мәсәләләри илә чидди сурәтдә мәшгул олмағы бир тәләб кими ирәли сүрмүшдүр[1].

М. Т. Сидги хүсусилә о дөврдә Азәрбајчанда кениш јајылмыш чохарвадлылыг әлејһинә кәскин чыхыш етмиш вә буну «милләтин бәдбәхтлији» кими гијмәтләндирмишдир. О гејд етмишди ки, чохарвадлылыг нәинки гадынларын инсанлыг шәрәфини тапдалајыр, ону ев әшјасы кими кишинин итаәтиндә олан бир шејә чевирир, о, һабелә аиләдә бәшәри мүнасибәтләрдән бир әсәр белә гојмур. Чохарвадлы аиләләрдә адәтән аилә үзвләри арасында дидишмә, дава-далаш, чәкишмә, гејбәт һөкм сүрүр. Бир сөзлә, белә аиләләр башдан-баша әхлагсызлыг јувасыдыр. Бу сәбәбә көрә хошбәхтлији һејвани мүнасибәтләрдә көрән чохарвадлы кишиләр һәгиги хошбәхтликдән чох узагдырлар вә баша дүшмүрләр ки, онлары «чохарвадлылыг зәлил едир»[2].

Бунунла әлагәдар олараг Сидги белә дүзкүн бир фикир дә ирәли сүрмүшдүр ки, чохарвадлылыг инсанларын вәһшилик дөврүнүн галығыдыр вә һансы чәмијјәтдә һәлә чохарвадлылыг мөвчуддурса, бу, о чәмијјәтин үмуми тәрәгги јолундан чох кери галдығыны сүбут едир. Бүтүн бунлардан әлавә чохарвадлы аиләләрдәки чәкишмә, дидишмә ушагларын тәрбијәсинә дә олдугча мәнфи тә'сир едир вә чох һалларда мүхтәлиф арвадлардан олан гардаш вә бачылар арасында дүшмәнчилик јаранып вә өмүрләринин ахырына кими бу дүшмәнчилик онларын һәјатыны зәһәрләјир.

М. Т. Сидги аиләнин мөһкәмлији үчүн евләнмәнин һәгиги инсани мүнасибәтләр үзәриндә гурулмасыны биринчи вачиб шәрт һесаб етмишсә, бунун икинчи вачиб шәртини әр-арвад арасында меһрибан мүнасибәтләрдә көрмүшдүр. Онун нәзәринчә әр-арвад арасында ән сәмими, ән меһрибан бәшәри мүнасибәтләр һөкм сүрмәлидир. Бу мүнасибәтләр гаршылыглы е'тимада, е'тибара, мәһәббәтә, өвладларын тәрбијәсиндәки мәс'улијјәтә әсасланмалыдыр. Сидгијә көрә ән көзәл, ән хошбәхт аилә о аиләдир ки, онда һәмишә меһрибанлыг, аилә үзвләри арасында көзәл үнсијјәт һөкм сүрсүн, аилә үзвләриндән

[1] Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, архив 7. М. Т. Сидгинин архиви, инв. № 399, 351.
[2] Бах: *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 30.

һеч бири о биринә пис сөз демәсин. Чүнки «мәһәббәт иттифагы илә јејилән јаван чөрәк пловдан јахшыдыр вә ширин сөз инсанын гәлбинин јарасына мәлһәм вә ачы сөз зәһәрдир, бир гылынч кимидир»[1].

Аиләдә, хүсусән әр-арвад арасында меһрибанчылыг она көрә зәруридир ки, бу, ушагларын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Валидејнләрин бир-бирләри илә пис рәфтары ушагларын тәрбијәсинә олдугча мәнфи тә'сир едир. Она көрә ки, «Ушағын әввәлинчи мүәллими битәбии валидәсидир»[2].

Сидги аиләни мөһкәмләндирмәк зәрурәтиндән бәһс едәрәк, бунда исрар етмишдир ки, аиләдә һамы: ата-ана, ушаглар өз вәзифәсинә дүзкүн әмәл етмәли вә бир-бирләринә гаршылыглы һөрмәт етмәлидирләр. О, хүсусилә ушагларын тәрбијә едилмәсиндә валидејнләрин ролундан вә әхлаги борчундан кениш бәһс етмишдир. Валидејнлик мәс'улијјәти, Сидгијә көрә, тәкчә аилә гаршысында мәс'улијјәт олмајыб бүтүн чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәтдир. Әсил һүнәр аиләдә ушағын олмасы дејил, онун дүзкүн тәрбијә едилмәсидир. Валидејнләрин борчу јалныз ушаглары мадди чәһәтдән тә'мин едиб бөјүтмәкдән ибарәт дејил, һәм дә дүзкүн тәрбијә етмәкдир. Аталыг, аналыг, валидејнлик һисси о гәдәр күчлү олмалыдыр ки, ушагларын тәрбијәси вә сағламлығы тәләб етдији јердә валидејнләр әсла тәрәддүд етмәдән өз малларыны вә чанларыны гурбан вермәјә һазыр олсунлар. Валидејнләр аиләдә ушағын тәрбијә едилмәси үчүн һеч бир шеји әсиркәмәмәлидирләр, «агил вә хирәдмәнд аталар балаларын тә'лим вә тәрбијәләри хүсусунда нә гәдәр сә'ј игдаматда булунсалар вә һәр нөв фәдакарлыг етсәләр сәзавардыр...

Бәс инсан кәрәк ата-анасындан вә устадындан вә бә'зән камаләтли вә мә'рифәтли әшхасдан тә'лим-тәрбијә гәбул едиб, заһирән инсан сурәтиндә көрүнмәкдән маәда батинән вә вичданән инсанијјәт даирәсинин ләвазиматыны дәрәчеји-тәкмилә јетирсин»[3].

Сидги бу фикрә дөнә-дөнә гајыдыб бир нечә дәфә тәкрар етмишдир ки, ата-ана өз өвладыны әзиз вә әркөјүн сахламајыб ону тәрбијә етмәли вә ушағына «бир сәнәт өјрәдиб әлини чөрәјә чатдырмалыдыр». Сидги јазмышды

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 16.
[2] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 14.
[3] Јенә орада, сәһ. 17.

ки, «Ағыллы ата-ана өвладыны елмә вә тәрбијәјә рагиб едәндир. Амма баласыны бикар вә әзиз сахлајан өвладын дүшмәнидир»[1].

Сидги буна ишарә етмишдир ки, ата-ана ушаға тәрбијә верәркән һеч дә ушағын бүтүн сәрбәстлијини әлиндән алмамалы, чалышмалыдыр ки, ушаг өз лајагәтини баша дүшсүн вә онун тапдаланмасына дөзмәсин. Ушаг бир көлә, гул кими тәрбијә едилдикдә, о бөјүдүкдә һәр чүр таһгирә дөзүр вә өзүндән вәзифәҹә ашағы оланларла да пис рәфтар едир. Сидги бу мүнасибәтлә белә бир әһвалат нәгл едир.

«Кечән әсрләрдә бир шәхс оғлунун тә'лим-тәрбијәси үчүн бир мүәллимә рүҹу едиб, мүәллим иҹрәти-тә'лими бир ағыр мәбләғ бәјан етди. Мүшарүнәлејһ (ады чәкилән шәхс—*З. К.*) мүәллиминә түнд олуб деди: нә данышырсан, бу мәбләғә мән оғлума бир әсир аллам. О данишмәнд мүәллим деди: чох јахшы, алын. Бир аз мүддәт зәрфиндә о әсир өз әхлаг вә мәшрәбини оғлуна да өјрәдиб, о вахт ики әсирә малик оларсан»[2].

Бурадан көрүндүјү кими, Сидги ушағы әсир, гул кими итаәткар тәрбијә етмәјин әлејһинә олмушдур.

М. Т. Сидгинин әсәрләриндә јалныз валидејнләрин өвладларын тәрбијәсиндәки мәс'улијјәтиндән дејил, һәм дә өвладларын өз валидејнләри гаршысындакы вәзифәләриндән дә бәһс едилмишдир. Онун нәзәринҹә өвладын биринҹи вәзифәси валидејнләр гоҹалдыгда вә ја хәстәләндикдә вар гүввәләри илә онлара хидмәт етмәкдән, онлары әзизләмәкдән вә хатирләрини охшамагдан ибарәтдир. Инсан гоҹаланда «онун тәби нәзилир», она көрә дә гоҹа валидејнләрин хатиринә сөз тез дәјир. Өвладын борҹу буну нәзәрә алыб валидејнләринә нәвазишлә хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

Өвладын икинҹи мүһүм вәзифәси өз валидејнләринә даим мәһәббәт вә итаәт етмәкдир. Онун нәзәринҹә кимдә өвладлыг һисси, ата-анаја мәһәббәт һисси јохдурса, белә адам ән әхлагсыз адамдыр, белә адам үчүн мүгәддәс һеч бир шеј јохдур, о һәр шеји, вәтәни, милләти асанлыгла сата биләр. Чүнки өз ата-анасыны севмәјән адамын вәтәни севәҹәјинә инанмаг чәтиндир. Өвлад кәрәк өз валидејни јолунда һәјатындан кечмәјә белә һәмишә

[1] *М. Т. Сидги.* Һәкиманә сөзләр, сәһ. 20.
[2] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 17.

һазыр олсун. Јалныз белә аиләләр мөһкәм вә хошбәхт аилә һесаб олуна биләр. Өвлад өз валидејнләринә мәһәббәт вә итаәт едәркән өз өвладларынын она мүнасибәтини көз габағына кәтирмәлидир.

Чүнки «Бир кимсә ата-анасы илә нә төвр рәфтар етсә, өвладындан да онун мислиндә әвәз вә мүкафат көрәҹәкдир. Өвладын һәмишә әбәвејнә мәһәббәт вә итаәти шәр'ән ваҹиб, әглән вә тәб'ән дәхи ҹајиздир. Бу хүсусда бизләр дә кәрәк јахшы мүлаһизә еләјәк ки, виҹуди вә һәјатымызын сәбәбләриндән олмагларындан әлавә, јејибичмәјимиз, асајиш вә истираһәт етмәјимиз, елм вә мә'рифәт тәһсилинә мүвәффәг олмағымыз ата-анамызын үлуви-һиммәти вә мәрһәмәт вә еһсанындандыр. Онлар үчүн мәшғулијјәт вә мәс'улијјәт, фәрәһи-гәлб вә мүфахирәт өвладларын саһиби-шүур вә хошәхлаг олмағындадыр»[1].

«Пәднамә»дә М. М. Нәвваб аиләсинә миннәт гојан кишиләри, әри евә кәләндә аһ, налә едиб «назик сәсләсызылдајан» арвадлары кәскин тәнгид едиб, өвладларын өз валидејнләринә һөрмәт вә еһтирамындан ајрыча олараг бәһс етмишдир. Онун фикринҹә өз гоҹа валидејнләринә һөрмәт вә гуллуг етмәјән өвладлар әхлагҹа ән позғун адамлардыр.

Чүнки вәһшиләр белә өз валидејнләринә һөрмәт едирләр. Әкәр инсанлар арасында инсани мүнасибәтләрдән сөһбәт кедә биләрсә, онда гоҹа валидејнләрә һөрмәт биринҹи дәрәҹәли әһәмијјәти олан әхлаги тәләб олмалыдыр. Нәвваб дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, «Бөјүк дөвләт ата вә ананын еһтирамыны сахламагдыр, хүсусән гоҹалыгда вә әкәр өлмүш олсалар адларыны јад етмәк лазымдыр»[2], «Ата вә ананла о нөв сүлук ејлә ки, сән өз оғлун вә ушағындан тәмәнна едирсән»[3]. «Ата вә ананын еһтирам илә хидмәтини әмәлә кәтир вә онлара уф демә, өз мүәллиминин вә устадынын еһтирамыны ата кими сахла»[4].

Н. Б. Вәзиров өзүнүн демәк олар ки, бүтүн пјесләриндә вә бир сыра публисист әсәрләриндә бу вә ја башга шәкилдә аилә мәсәләләринә тәмас етмишдир. О, аилә мәсәләләриндән бәһс едәркән ирәли сүрдүјү ваҹиб әхлаг

[1] *М. Т. Сидги.* Нәсиһәтнамә, сәһ. 18—19.
[2] *Мир Мөһсүн Нәвваб.* Пәнднамә, сәһ. 33.
[3] Јенә орада, сәһ. 7.
[4] Јенә орада.

мәсәләләриндән бири бундан ибарәт иди ки, феодал Азәрбајчанында гадын әсарәти, гадын һүгугсузлуғу һөкм сүрдүјүндән аилә гурулмасында һәгиги бәшәри мүнасибәтләр дејил, чох вахт пул мүнасибәтләри, мәнсәбпәрәстлик өн плана чәкилир. Евләнмәк ади алгы-сатгы васитәләриндән, сөвдәкәрлик нөвләриндән биринә чеврилир. Гадына ев әшјасы кими бахылыр. Шүбһәсиз бу чүр гурулан аиләнин һәгиги аилә илә һеч бир әлагәси јохдур вә буна көрә дә белә аиләләрдә һәлә илк дөврләрдән башлајараг, гаршылыглы сәдагәтсизлик, хәјанәткарлыг, е'тимадсызлыг өзүнү көстәрир. Вәзиров бу мүнасибәтлә чохарвадлылығын, гоча кишиләрин чаван гызларла евләнмәләринин, һабелә аилә гуруларкән вар-дөвләт, сәрвәт мүлаһизәләринин нәзәрдә тутулмасынын әлејһинә кәскин чыхыш етмишдир. Онун «Кәрим хан Әрдәбили» пјесиндә 60 јашлы гоча хан өз нәвәси јериндә 16 јашлы Зүлејханы јалныз она көрә алмаг истәјир ки, онун чохлу мүлкү вар, өзү хәрч истәмир.

Хан аилә мәсәләсиндә нәзәрдә тутдуғу јеканә мүлаһизә вар-дөвләт әлә кечирмәк вә мәнсәбли олан адамларла гоһум олмаг мүлаһизәсидир. О, гызы Лејланы да «чеһизсиз, хәрчи дә өзүндән» әрә вермәк истәјир. Бу чәһәтдән пјесдә Аға Кәрим ханла ара арвады, әхлагча позулмуш Бәдирчаһанын сөһбәти диггәти чәлб едир. Хан Зүлејха барәдә хәбәр кәтирмиш Бәдирчаһана дејир: «Бәдирчаһан, бәс чеһиз барәсиндә данышыг олмады? Ахыр, сән кәрәк анасына гандырајдын ки, бизим вилајәтдә чеһизсиз гызы һеч кәс алмаз». Бәдирчаһан она чаваб верир ки, «Аллаһа шүкүр елә, хан, папағыны да көјә тулла, мән сәнә гыз алырам ки, илдә сәнә мин манат хејри олачаг». Феодал-буржуа мүһитиндә аилә гурмаға олан бу чүрүк мүнасибәт Бәдирчаһанын Зүлејхаја вердији нәсиһәтдә дә өзүнү көстәрир. Бу ара арвады Зүлејханы товлајыб дејир: «Нә данышырсан, ағыз, бундан јахшы иш олар? Ханын бир ајағы чөлдәдир, бири гәбирдә, бу күн сабаһ өләр, мал-дөвләт галар сәнә, сән дә һәр кәси истәрсән кедәрсән она, бурада ејибли иш јохдур...»[1].

Н. Б. Вәзиров сәрвәт мүлаһизәси үзәриндә гурулан бу чүр аиләләри һәгиги аилә һесаб етмир. Өз гызы јашда олан адамларла евләнмәк истәјән адамлары әхлагча поз-

[1] *Н. Б. Вәзиров*. Әсәрләри, 1935, сәһ. 377.

ғун адландырыр. О, Аға Кәрим хана үз тутуб онун оғлу Искәндәр ханын дили илә дејир:

«Белин бүкүлүб, ағзында диш јох, башын әсир, әл-ајағын титрәјир. Сәнә лајиг дејил, сәнин бу вахтында евләнмәк... утан, һәја елә!»[1].

«Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч» пјесиндә бүтүн јашлы ә'јанлар, о чүмләдән 60 јашлы Һачы Фәрәч өз гардашы арвады Зинјәти јалныз она көрә алмаг истәјир ки, онун вар-дөвләтини әлә кечирсин.

Үмумијјәтлә, Н. Б. Вәзировун бәдии әсәрләриндә аилә мүнасибәтләринин сәрвәт мүлаһизәләри үзәриндә гурулмасы әлејһинә чидди бир протест дујулур. Һәм дә бу протест чох гәти вә мүнтәзәм характер дашыјыр. Онун нәзәринчә гыз әрә верәркән вә јахуд оғлан евләндирәркән анчаг гаршылыглы мәһәббәт вә севки нәзәрә алынмалыдыр. Вәзировун мәшһур комедијаларындан бири «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасы мәһз чадукәрлик вә башга васитәләрлә гыз әрә верән аиләләрин тәнгидинә һәср едилмишдир. Бу комедијада Вәзиров чәһаләти, мөвһуматы кәскин тәнгид етмәклә бәрабәр өз гызыны дәрвишин чадусу, ара арвады Нурчаһанын һијләси, «көј чадырын саһиби»нин көмәји илә евли Искәндәр бәјә вермәјә чәһд едән Хырдаханым ифша олунур. Аилә мәсәләләриндә көһнәлијин, мүртәчелијин, авамлығын бариз дашыјычысы олан Хырдаханым феодал мүһитиндә о гәдәр позулмушдур ки, ону бу әмәлиндән һеч шеј чәкиндирмир. Нәчәф бәј Әбдүррәһман бәјин дили илә Хырдаханыма мүрачиәт едиб дејир: «Арвад, аллаһа бах, тарыја бах, гыз дејәндә алма дејил, гарпыз дејил, төкәсән базара, һарај чәкәсән ај алма алан, ај шафталы алан! Дәли олмамысан ки, арвад?».

Комедијанын сонунда Хырдаханым өз јарамаз әмәлләринә көрә рүсвај олур, күлүнч вәзијјәтә дүшүр, ел ичиндә биабыр бир вәзијјәтә кәлир.

Н. Б. Вәзиров өз әсәрләриндә о заман Азәрбајчанда кениш јајылмыш гыз гачыртмаг әлејһинә дә кәскин чыхыш етмишдир. О буну вәһшилик адландырыб јазмышдыр ки, бу һал нәинки аиләләрин бәдбәхтлијинә сәбәб олур, һабелә бунун үстүндә бир чох евләр дағылыр, инсанлар вахтсыз тәләф олур, адамлар наһаг јерә Сибирә сүркүн едилир вә и. а.

[1] *Н. Б. Вәзиров*. Әсәрләри, 1935, сәһ. 377.

Бундан башга Вәзиров арзу едирди ки, онун һәмвәтәнләри «оғул евләндириб, гыз әрә верәндә о бинәва ев јыхан тәләбләри бир-бириндән мүталибә етмәсинләр вә бу ишләри садә етсинләр»[1].

Бунларла јанашы Вәзиров өз бәдии әсәрләриндә феодал-буржуа аиләләриндә әр-арвад арасында баш верән сәдагәтсизлијин, хәјанәтин әлејһинә даһа кәскин чыхыш етмишдир. О, хүсусән варлы мүлкәдар вә буржуа кишиләрин өз гадынларынын ләјагәт вә иззәтинә һөрмәт етмәмәләрини бөјүк әхлагсызлыг һесаб етмишдир. Вары артандан сонра көзү ајағынын алтыны көрмәјән, даһа өз һәјат јолдашыны бәјәнмәјиб, үстүнә башга арвад алан вә јахуд башга шәһәрләрдә отаг тутуб өзләринә ашна, «душечка» сахлајан әјјаш кишиләри Вәзиров «бишәрәф», «бигејрәт» адландырыб, онлары тәнгид һәдәфи етмишдир. Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» пјесин икинчи сүжет хәтти белә бир әһвалат үзәриндә гурулур ки, барамасынын батмасы хәбәрини ешидәркән дәли олан Һачы Гәнбәр 40 мин манат сығорта пулу алдыгдан сонра јенидән азғынлыг, гудурғанлыг ејләјиб өз арвады, ушаглары олдуғу һалда бу әлли јашында гоча сөвдакәр он алты јашлы гуллугчусу Јетәри алмаг фикринә дүшүр. Буну һамы билир. Бүтүн аилә јенидән дағылмаг тәһлүкәси гаршысында галыр. Әхлагча ејбәчәрләшмиш Һачы Гәнбәр пјесин сонунда, Јетәрин Әшрәф бәјин нөкәри Маһмуда әрә кетдијини билиб јазыг вәзијјәтә дүшүр. Һамынын, о чүмләдән өз аиләсинин нифрәтини газанмыш Һачы Гәнбәр, Вәзировун шәрһиндә там ифласа уғрајыр. Вәзиров бу әхлаг дүшкүнүнү јалныз мәсхәрә вә мәзәммәт етмәклә кифајәтләнмәјиб ону өлдүрүчү һала салыр. Бунун сәбәби о иди ки, һәмин дөврдә Азәрбајчанда феодал-бәј, мүлкәдар гурулушунун тәнәззүлү илә әлагәдар олараг әјјашлыг сон дәрәчә артыб торхунч бир һал алмышды. Н. Б. Вәзиров өз фелјетонларынын бириндә әјјашлығын нечә дәһшәтли фәлакәтләрә сәбәб олдуғуну көстәриб, бүтүн халгын белә һаллара гаршы мүбаризә апармағыны тәләб едәрәк јазмышды:

«Базары дөвр едиб мәнзилә гајыдан заман бир өврәтә раст кәлдим, јанында ики балача ушаг дивара сөјкәнмиш, көзләри јашды. Јахынлашыб суал етдим, бачы, бу пәришанлыға сәбәб нә?..

— Гардаш, биһәјалыг едирәм, бағышла, он ил бундан әгдәм мәни бир говурмачыја әрә вердиләр. Бир нөв доланырдыг, мән палас тохујуб сатардым, о да өз ишинән мәшғул иди. Үсрәт көрмәмишдик, инди бир нечә мүддәт олар ки, о бәдбәхт ујуб бир матышкаја, биздән үз дөндәриб, галмышыг әламанда.

— Бу көзәл балалардан әл чәкиб?

— Бәли, башына дөнүм, әл чәкиб. Кечән вахтлар һәр ахшам бир нечә чөрәк голтуғунда, бир каса долу говурма кәлирди ушагларын јанына. Амма инди биз онун үзүнү көрмүрүк. Матышка үчүн әлаһиддә отаг тутуб, јемәкләри-ичмәкләри бир јердәдир.

— Бу ханәхәраб нечә јашындадыр мәкәр?

— Олар бир 35—40 јашында... Олуб-галаным әлдән кедиб... Һәр кимә дә әл ачырам, налајиг чавабдан саваjы бир шеј ешитмирәм... Бичарә башлады ағламаға, тифилләр дә гошулдулар она...

— Кифајәтдир, бачы, дәхи артыг дөзә билмирәм, ал бу бир манаты мән гајыдырам мејдана, налә чәкиб чамааты башыма јығам, тапыб дејим о мәл'уну чәкин базара, түпүрүн онун үзүнә, әлачы будур, бачы, бу иш чамаат ишидир, көмәк чамаатдан кәрәк»[2].

Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, Н. Б. Вәзиров аилә сәдагәтиндән бәһс едәркән, јалныз әјјаш кишиләри дејил, һәм дә әхлагча јүнкүл, һәфтәдә биринә—бир Кәрбәлаја кедәндә, бир Хорасана кедәндә, ики ја үч мәрсијәхана, бир үч-дөрд моллаја сиғә олунмуш арвадлары, арада сөз кәздирән, һәмишә гејбәтлә мәшғул олан бәдирнисалары, бәдирчаһанлары, нурчаһанлары да кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. О белә арвадлары да әјјаш кишиләр кими аилә сәадәтинин дүшмәнләри һесаб етмишдир.

Мүлкәдар-буржуа чәмијјәтиндә аиләләрдә баш верән позғунлуглардан бәһс едәркән Вәзиров тә'кидлә тәләб етмишдир ки, аилә үзвләри арасында гаршылыглы мәһәббәт, е'тимад, һөрмәт олмалы, валидејнлик вә өвладлыг һиссләри чидди горунуб сахланмалыдыр. О, бәј-мүлкәдар аиләләринин ифласыны бир дә бунда көрүрдү ки, бу аиләләрдә һәгиги әр-арвад, ата-ана, өвладлыг мүна-

[1] *Н. Б. Вәзиров.* Мәгалә вә фелјетонлар, сәһ. 37.

[2] «Һәјат» гәзети, № 36, 1905-чи ил.

сибәтләри силиниб кедир. Белә аиләләр бир нөв «гејбәт очағына», гаршылыглы хәјанәт мәскәнинә, «кәлинлә гајынананын дидишмә јеринә» чеврилир. Бу мәсәләјә Нәҹәф бәј бир-биринин ардынча үч комедија—«Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз», «Ады вар өзү јох» комедијаларыны һәср етмиш вә бу комедијаларда аиләјә башчылыг едә билмәјән гумарбаз, әјјаш бәјләри тәнгид етмәклә јанашы «көмүр гарады, гатыг ағды»дан өтрү аләми бир-биринә гатан, кишини «чајашағы ахыдыб, чајјухары ахтаран», әринин «башында дәјирман ишләдән» хырдаханымлары, оғлуну, кәлинини чана дојуран, һәмишә дејинкән, һәјасыз, сәһәрдән ахшамачан додағынын алтында «донгулданан» фатмаханымлары, «әри евә кәләндә сымсырығыны саллајыб, әри евдән кедәндән сонра шыллаг атан» башга гадынлары да тәнгид атәшинә тутмушдур.

О көстәрирди ки, бу ҹүр аиләләрдә аилә хошбәхтлији әлдә етмәк олмаз. Белә аиләләр кеч-тез учурум гаршысында галыр. «Ады вар өзү јох» комедијасы бир дә о ҹәһәтдән чох гијмәтлидир ки, комедијада Вәзиров реалист бир сурәтдә мүлкәдар аиләләринин дағылдығыны, бу аиләләрин анҹаг ады галдығыны көстәрмишдир. Феодализмин тәнәззүлү өзүнү аиләнин тәнәззүлүндә дә тәзаһүр етдирир. «Ады вар өзү јох» комедијасында Вәзировун ирәли сүрдүјү ән мүһүм идејалардан бири бундан ибарәтдир ки, кечән әсрин 70-ҹи илләриндә Азәрбајҹанын бәј-мүлкәдарлары нәинки мадди ифласа уғрамышлар, һәм дә онлары там мә'нәви вә әхлаги позғунлуг бүрүмүшдүр. Нәҹәф бәјин бу комедијада тәсвир етдији аиләдә—аилә башчысы—мүлкәдар Ҹәннәтәли аға әхлагча позулуб гоча јашында ешгбазлыгла мәшғул олдуғундан бу позғунлуг аиләнин бүтүн галан үзвләринә дә сирајәт едир. Ҹәннәтәли ағанын арвады Ханпәрвәр бәјим әринә хәјанәт едиб, «өз нөкәри илә мазаглашыр», оғлу Сәфдәргулу гумарбазлыг едир, гуллугчулара саташыр, гызы Пүстәбану һәлә кичик јашларындан әхлагсыз һәрәкәтләрлә мәшғул олуб, сонралар ата-анадан хәбәрсиз гошулуб гачыр. Аиләдә һеч бир һөрмәт, меһрибанчылыг јохдур. Бу аиләдә һәгиги аиләдән һеч бир әсәр галмамыш, бунун анҹаг ады аиләдир, өзү јох дәрәҹәсиндәдир. Аилә үзвләринин бири дикәринин бәдбәхтлијини истәјир вә бундан өз мәнафеји үчүн истифадә етмәјә чалышыр. Бир сөзлә, бу, аилә дејил, бөјүк бир әхлагсызлыг јувасыдыр.

Н. Б. Вәзировун бөјүк усталыгла гәләмә алдығы бу комедијада феодализм мүһитиндә, бәј-мүлкәдар аилә мүнасибәтләринин чүрүклүјүнүн бүтөв бир мәнзәрәси верилмишдир.

Јухарыда һаггында гысаҹа бәһс етдијимиз мәсәләләр ајдын көстәрир ки, маарифчиләримизин әсәрләриндә гадын азадлығы, аилә, өвладлыг вә валидејнлик барәдәки фикирләр тәсадүфи характер дашымајыб, бир систем һалындадыр вә онларын әхлаги бахышларынын мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Маарифчиләримиз гадын азадлығыны үмумијјәтлә ҹәмијјәтдә ичтимаи азадлыгла лазыми гәдәр әлагәләндирә билмәмишләрсә дә, гадынларын әсарәтинин сәбәбләрини лазымынҹа изаһ едә билмәмишләрсә дә, онларын бу барәдәки фикирләри өз мәзмуну вә мәнтиги е'тибары илә көһнә патриархал буржуа мүлкәдар аилә мүнасибәтләринә гаршы чеврилмишдир. Тарихән мәрбут олан мәһдуд вә бә'зән дә утопик ҹәһәтләринә бахмајараг, онларын бу фикирләри һеч шүбһәсиз өз дөврүндә сон дәрәҹә мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Һәм дә бөјүк ифтихар һисси илә демәк олар ки, бу көркәмли маарифчиләримизин бүтүн әхлаги идејаларынын әксәријјәти кими, бу барәдәки фикирләри дә бу күн дә өз тәравәтини итирмәмиш вә өзүнүн бүтүн кәсәри илә аилә вә мәишәтдә көһнә, мүртәҹе әхлаги бахышларын галыгларына гаршы јөнәлмишдир.

НӘТИҸӘ

XIX әсрин ахыры вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан маарифчиләринин вә мaариф хадимләринин әсәрләриндәки әхлаг мәсәләләри илә бу илк танышлыг онларын һәр биринин әхлаги көрүшләри барәдә јухарыда чыхарылан нәтиҹәләри тәкрар етмәдән бүтөвлүкдә онларын һамысынын әхлаги бахышларына хас олан бир сыра үмуми нәтиҹәләр чыхармаға имкан верир.

Әввәлә, бу дөврдәки Азәрбајҹан маарифчиләри өз көрүшләринин тәбиәти е'тибары илә атеизм сәвијјәсинә галха билмәмишләрсә дә, бә'зиләри исә һәлә динлә әлагәни үзмәмишләрсә дә, онларын әхлаги көрүшләри бүтөвлүкдә објектив сурәтдә дини-феодал әхлага гаршы чеврилмишдир. Онлар өз әсәрләриндә бүтөвлүкдә дини әхлагдан дејил, дүнјәви әхлагдан, тәрбијәдән бәһс етмишләр.

Азәрбајҹан маарифчиләринин һамысы әхлагын анадан кәлмә, фитри олмасы һаггында дини әхлагын башлыча мүддәаларыны билаваситә вә долајы јолла рәдд етмишләр. Онлар јекдилликлә инсанларын әхлаги тәсәввүр вә анлајышларынын ичтимаи мүһитдән, тәрбијәдән асылы олмасы фикрини гызғын мүдафиә етмишләр вә бунунла әлагәдар олараг јашадыглары дөврдәки ичтимаи мүһити, аилә вә мәктәб тәрбијәсини јахшылашдырмағы зәрури һесаб етмишләр. Онлар белә бир мөһкәм әгидәјә малик олмушлар ки, ичтимаи мүһитдә, тәрбијә үсуллундакы нөгсанлары арадан галдырмадыгча инсанларын әхлагыны сафлашдырмаг, онлара мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләри ашыламаг олмаз.

Әхлаги көрүшләриндән бәһс етдијимиз Азәрбајҹан маарифчиләринин һамысы истиснасыз олараг инсан ағлынын, зәкасынын күчүнә дәрин инам бәсләмишләр. Онлар инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә, о ҹүмләдән әхлаги һәрәкәт вә давранышларында кор-коранә вәјһә, дини е'тигада вә инама дејил, инсан ағлынын күчүнә, инсан зәкасына истинад етмәји тәләб етмишләр. Инсан ағлы онларын шәрһиндә һәр бир шејин тәнзимчиси, идарәедичиси ролуну ојнамалыдыр. Доғрудур, башга маарифчиләр кими онлар да ичтимаи инкишафда ағлын, зәканын ролуну һәлледиҹи һесаб едиб, шиширтмишләр, онлар да башга маарифчиләр кими «зәка вә әбәди әдаләт сәлтәнәти гурмаг» истәмишләр. Ф. Енкелсин маарифчиләр һаггында дедији ашағыдакы сөзләри ејни илә бу дөврдәки Азәрбајҹан маарифчиләринә дә аид етмәк олар: «...һәр шеј зәканын мүһакимәсинә верилмәли, ја өз варлығына һагг газандырмалы, ја да јашамагдан әл чәкмәли иди. Дүшүнән зәка мөвҹуд олан һәр шејин јеканә өлчүсү олмушду... Әсил зәка вә әсил әдаләт бу вахта гәдәр дүнјада јалныз она көрә һаким олмамышды ки, бунлар һәлә дүзкүн дәрк едилмәмишди»[1].

Лакин бунунла белә Азәрбајҹан маарифчиләринин «зәка сәлтәнәти» гурулмасы һаггында фикирләри дин-мөвһумат әлејһинә чеврилмиш олдуғундан дини схоластик дүнјакөрүшүнүн, феодал-патриархал мунасибәтләрин һөкм сүрдүјү шәраитдә дүнјәви әхлаг принсипләрини ирәли сүрүб бунлары саглам инсан дүшүнҹәсинә ујғунлашдырмағы өзүндә еһтива етдијиндән, һеч шүбһәсиз, мүтәрәгги характер дашыјырды.

Бу дөврдәки Азәрбајҹан маарифчиләринин һеч бири ачыг сурәтдә ислам дини еһкамларына гаршы чыхыб онлары кәрәксиз бир шеј кими кәнара атмағы тәләб етмәмишләр, әксинә бә'зән өзләрини мө'мин кими көстәрмәјә чалышмышлар, лакин әслиндә онларын һамысы гејдшәртсиз дини-аскетик әхлага гаршы, һәјатдан һәр ҹүр зөвг алмағы гадаған едән тәркидүнјалыға гаршы, заһидлик тәблиғ едән дини тәригәтләрә гаршы кәскин чыхыш етмишләр. М. Т. Сидги, Ф. Көчәрли, Н. Б. Вәзиров, М. П. Маһмудбәјов, С. М. Гәнизадә, М. М. Нәвваб инсанын бу дүнјадан зөвг алмасыны онун тәбии һүгуги һесаб етмишләр. Онлар өз бәдии, публисист әсәрләриндә, әхлаги трактатларында инсанын һисс вә зөвгләринин өлкүнләшдирилмәсини дејил, онларын еһтирасларынын боғулмасыны дејил, әксинә бунларын е'тидал дахилиндә даһа долғун өдәнилмәсини тәләб етмишләр. Маарифчиләримизин әхлаги көрүшләринин мәркәзиндә үмиди о дүнјаја бағлајыб, тәрки-дүнја һәјат тәрзи кечирмәк чағырышлары дејил, инсаны бу дүнјада хошбәхт етмәк мәсәләләри дурурду. Онларын халгы елмә, маарифә чағыран нәсиһәтләринин дә әсас мәгсәди бу иди.

Азәрбајҹан маарифчиләринин һамысы, ејни кәскинликлә олмаса да, өз әхлаги көрүшләриндә зүлмүн әлејһинә чыхмышлар. Онлар башгасынын һаггында зүлм етмәји, башга адамлары өз мәнафеји үчүн әзаб вә әзијјәтә дүчар етмәји ән бөјүк әхлагсызлыг е'лан етмишләр. Маарифчиләримиз шәхсијјәт азадлығынын гызғын тәрәфдары кими чыхыш етмишләр. Онлар «зәка вә әбәди әдаләт сәлтәнәти» гурмағы бир дә она көрә арзуламышлар ки, ҹәмијјәтдә инсан шәхсијјәти тапдаланмасын, «зүлм эршә бүләнд олмасын», инсана сәрбәстлик верилсин, һәр бир инсан өз сәадәтини өзү гурмаг имканына малик олсун. Әлбәттә, Азәрбајҹан маарифчиләринин бу фикирләри һәлә халгы зүлмә зорла мүгавимәт көстәрмәк чағырышы олмајыб әхлаги нәсиһәт характери дашыјырды.

Бу дөврдә маарифчиләрин һамысынын әхлаги көрүшләри үчүн сәҹијјәви олан ҹәһәтләрдән бири бу иди ки, онларын һәр бири истиснасыз олараг, инсанын әхлаги һәрәкәт вә давранышларында әдаләт, виҹдан, инсаф, мүрүввәт кими әхлаги категорија вә анлајышлара кениш јер вермишләр. Онларын шәрһиндә бу әхлаги категоријала-

---

[1] *Фридрих Енкелс.* Анти-Дүринг, Бакы, 1953, сәһ. 16—19.

ра верилән мәзмун өз дөврү үчүн мүтәрәгги характер дашымышдыр. Онларын зәннинчә әдаләтә ујғун һәрәкәт башгаларына чәфа вә әзијјәт вермәјән, чәмијјәтә зијан вурмајан һәрәкәтдирсә, вичдан вә инсаф инсанлары хејирхаһ һәрәкәтләрә сөвг едән дахили гүввәдир. Башгаларынын талејинә биканә олмамаг, бу вә башга һәрәкәтләри едәркән јалныз өзүнү дүшүнмәјиб, инсафла һәрәкәт етмәк, башгаларынын пис вәзијјәтинә ачыјыб гајғы көстәрмәк маарифчиләримизин ән мүһүм әхлаги тәләбләриндәндир.

Бу дөврдәки Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләринин ән мүтәрәгги чәһәти онларын хүсуси мәнафе илә үмуми мәнафејин әлагәләндирилмәси саһәсиндә етдикләри чәһддән ибарәтдир. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бу көркәмли нүмајәндәләри јекдилликлә белә бир әгидәдә олмушлар ки, чәмијјәтдә һәр бир фәрдин шәхси хошбәхтлији үмуми халгын сәадәти илә ајрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Нәчәф бәј Вәзировун «бәдбәхтләр арасында хошбәхтлик ола билмәз» шүары бу вә ја башга шәкилдә Азәрбајчан маарифчиләринин һамысынын шүары олмушдур. Онлар һамысы ејни мөвгедән хошбәхтлији вар-дөвләт топламагда көрән худпәсәндләри кәскин тәнгид етмишләр вә дөнә-дөнә исрар етмишләр ки, инсан шәхсән хошбәхт олмаг үчүн үмуми халгын, вәтәнин сәадәтинә чалышмалыдыр. Мәһз бу мөвгедән Азәрбајчан маарифчиләри бир тәрәфдән инсаны шәхси һәјатдан ајрылмаға, тәрки-дүнја һәјат тәрзи кечирмәјә чағыран, дүнјанын мадди вә мә'нәви не'мәтләриндән һәзз алмағы гадаған едән, инсаны өз һисс вә еһтирасларыны өлкүнләшдирмәји тәләб едән аскетизм әхлагына гаршы, дикәр тәрәфдән исә һәјатын мә'насыны јалныз әјјашлыгда, кобуд һисс вә зөвгләрин өдәнилмәсиндә көрән, вәтәнин, халгын талеји илә марагланмајан егоистләрә, худбинләрә гаршы чыхыш едиб, шәхси мәнафеји илә үмуми мәнафеји әлагәләндирмәји тәләб етмишләр. Тәгдирә лајиг чәһәт будур ки, Азәрбајчан маарифчиләринин һамысы лазым кәлдикдә әсла тәрәддүд етмәдән вәтәнин, халгын мәнафејинә үстүнлүк верилмәсини мүһүм әхлаги борч һесаб етмишләр. Онлар өз әсәрләриндә өз шәхси мәнафеләрин үмуми халгын мәнафејинә гаршы гојанлары, халгын авамлығындан өз шәхси мәнфәәтләри үчүн истифадә едәнләри, «мәндән өтдү гардашыма дәјди, елә билдим саман чувалына дәјди» дејәнләри, «вәтәни бир каса дүшбәрәјә сатанлары» амансызлыгла тәнгид едиб, әхлагсыз һесаб етмишләр. Онлар белә бир идејаны мүдафиә етмишләр ки, јүксәк шәрәфә малик олан инсанын өмрүнүн мә'насыны јалныз һәр кәсин өзүнүн дар мәнафејини дүшүнмәси тәшкил едә билмәз. Вәтәнинин, халгынын мәнафејини дүшүнмәјәнләри һәгиги инсан һесаб етмәк олмаз.

Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан маарифчиләри вәтәнпәрвәрлији, өз халгынын гејдинә галмағы мүһүм әхлаги вәзифә сәвијјәсинә галдырдыглары кими, халглар вә милләтләр арасында достлуғу да мүһүм әхлаги борч һесаб етмишләр. Онлар халглар арасында нифаг салмаға чәһд едәнләри ән әхлагсыз, мә'нәви дүшкүнләр кими дамғаламышлар.

Азәрбајчан маарифчиләринин һамысынын әхлаги көрүшләри үчүн сәчијјәви олан характерик чәһәтләрдән бири дә будур ки, онлар өз әсәрләриндә, әхлаги рисалә вә нәсиһәтләриндә мүнтәзәм вә ардычыл сурәтдә инсанпәрвәрлик идејаларыны тәрәннүм етмишләр. Јүксәк һуманизм, инсан шәрәфинә, иззәт вә ләјагәтинә һөрмәт, инсана гајғы онларын әсәрләриндә мүһүм јер тутмушдур. Маарифчиләрин һамысы истисնасыз олараг, инсаны «јаранмышларын тачы» кими гијмәтләндириб онун инсанлыг шәрәфинин горунмасыны јекдилликлә тәләб етмишләр. Мәһз бу мөвгедән онлар инсан ләјагәтинә ләкә вуран, онун шәхсијјәтини алчалдан сифәтләри, вәрдиш вә адәтләри амансызлыгла тәнгид етмишләр.

Маарифчиләримизин әсәрләриндәки ән мүһүм әхлаг мәсәләләриндән бири әмәјин тәрбијәви әһәмијјәти һаггында ирәли сүрүлән фикирләрдир. Онлар јекдилликлә әмәји инсан һәјатынын әсасы һесаб едиб әмәксевәрлији, чалышганлығы, ишкүзарлығы өз әмәји илә, өз «һалал зәһмәти» илә азугә топламағы инсанын ән көзәл әхлаги сифәти һесаб етмишләр. Әмәјин инсанда өз гүввәсинә инам ојатмасы, адамы бир сыра јарамаз һәрәкәтләрдән чәкиндирмәси, инсанда никбинлик, садәлик, тәвазөкарлыг, башгаларынын ләјагәтинә һөрмәт кими мүсбәт әхлаги сифәтләрин ашыланмасы фикирләри онларын әсәрләриндә дөнә-дөнә тәкрар едилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг маарифчиләр мүфтәхорлуғу, туфејлилији, тәнбәллији, өз тәләбләрини башгаларынын әмәји илә өдәмәјә вәрдиш етмәји кәскин сурәтдә тәнгид едиб бунлары ән пис әхлаг дүшкүнлүјү кими гијмәтләндирмишләр. Он-

ларын шәрһиндә түфејли һәјат тәрзи кечирәнләр, башгасынын зәһмәти һесабына јашајанлар, чәмијјәтин бојнунда бир јүк кими гијмәтләндирилмишдир.

Азәрбајчан маарифчиләринин әсәрләриндә инсанын ән көзәл, ән үлви, ән инсанпәрвәр әхлаги сифәтләри вә мә'нәви кејфијјәтләри олмаг е'тибары илә садәлик вә тәвазөкарлыг, доста, јолдаша сәдагәтлилик, мәрдлик, чәсарәтлилик, хејирхаһлыг, доғручулуг, вә'дәјә вәфалылыг, чомәрдлик, гонагпәрвәрлик, сәхавәтлилик, рәһмлилик вә инсафлылыг, дәјанәтлилик, тәмкинлилик, сәмимилик вә меһрибанлыг, принсипаллыг, гәнаәтчилик, аилә сәдагәти, өвлада вә валидејнләрә мәһәббәт вә и. а. кениш тәрәннүм едилмишдир. Онлар бунунла әлагәдар оларағ, хәјанәти, јаланчылығы, мәрдимазарлығы, ријакарлығы, фитнәкарлығы, ловғалыг вә тәкәббүрлүлүјү, вәфасызлығы, исрафчылығы, худпәсәндлији, хәсислији, икиүзлүлүјү, јалтаглығы, шөһрәтпәрәстлији, әјјашлығы, гејбәти, пахыллығы вә о дөврдә имтијазлы феодал силкләринин вә буржуазијанын әмәли әхлагынын башга характерик хүсусијјәтләрини чидди сурәтдә тәнгид етмишләр.

Беләликлә, бу дөврдәки Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләри дүнјәви характер дашыјыб, өз мәзмуну е'тибары илә дини-феодал әхлагына гаршы чеврилмишдир. Буна көрә дә, шүбһәсиз, онларын әхлаги бахышлары өз дөврүндә ичтимаи тәрәггијә көмәк едиб, бүтөвлүкдә мүтәрәгги характер дашымышдыр.

Азәрбајчан маарифчиләринин һамысы ичтимаи тәрәггијә, о чүмләдән чәмијјәтдәки әхлаги тәрәггијә, инсанларын әхлаги чәһәтчә тәкмилләшмәләринә дәрин инам бәсләмишләр. Онлар белә бир әгидәдә олмушлар ки, инсан зәкасы, әбәди әдаләт һөкмранлығы тә'мин едилдикдән сонра, чәмијјәт бу идеал вәзијјәтә чатдыгдан сонра инсанларын әхлагындан нагис, ејбәчәр сифәтләр силинәчәк, инсанларын ағлы һәмишә онларын һәрәкәт вә давранышларыны тәнзим едәчәк вә нәтичәдә јухарыда гејд олунан мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә сифәтләр бүтүн инсанларын әхлаг нормасы олачагдыр. Һәм дә бир сыра феодал вә буржуа әхлаг нәзәријјәчиләриндән фәргли оларағ, Азәрбајчан маарифчиләри инсан әхлагынын сафлашмасыны узаг бир арзу кими, әлчатмаз бир хәјал кими дејил, бу дүнјада јеринә јетириләчәк реал бир имкан кими тәсәввүр етмишләр.

Бундан әлавә Азәрбајчанын бу дөврдәки маарифчиләри өз сәләфләринин әхлаги ирсини давам етдирәрәк, бир сыра субјективист вә релјативист әхлаг нәзәријјәчиләриндән фәргли оларағ, әхлаги анлајышларын вә етик категоријаларын мәзмунунун ајры-ајры фәрдләрин шүурундан, субјектив өзбашыналығындан асылы олмасы һаггында әсассыз фикирләри рәдд едиб көстәрмишләр ки, әхлаг нормаларынын, әхлаги анлајышларын вә категоријаларын објектив мәзмуну, ме'јары вардыр. Әдаләт, вичдан, хејир, шәр, шәрәф вә бу кими әхлаги категоријаларын мәзмунунун ајры-ајры фәрдләрин субјективист өзбашыналығындан асылы олмасыны иддиа етмәк, бу әхлаги анлајыш вә категоријаларын објектив мәзмунуну инкар етмәк әхлагсызлыға бәраәт газандырмаг демәк оларды, инсанларын әхлагыны сафлашдырмаг һаггында фикрин өзүнү арадан галдырарды. Башга сөзлә десәк, бу, бәшәријјәтин әхлаги тәрәггисинин өзүнү инкар етмәк демәк оларды вә һәр чүр әхлаги идеалы арадан галдырарды. Бундан көрүндүјү кими Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләри, објектив сурәтдә әхлаг мәсәләләринин дүзкүн анлашылмасына доғру атылан чидди аддымлардан бири иди.

Лакин бунларла јанашы Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләринин тарихән мәрбут олан бир сыра мәһдуд чәһәтләри дә вардыр. Онлардан һеч бири әхлагын синфи маһијјәт дашымасыны баша дүшмәмиш вә буна көрә дә бүтүн синифләр үчүн, бүтүн дөврләр үчүн јарарлы олан үмумбәшәр әхлаг нормалары јаратмаг фикрини мүдафиә етмишләр. Азәрбајчан маарифчиләри инсанларын әхлаги бахышларыны ичтимаи мүһитлә, тәрбијә илә мүәјјән едилдији фактыны, әхлагын фитри олмадығы фактыны гејд етмишләрсә дә, инсан әхлагыны корлајан ичтимаи мүһити зорла, ингилаби јолла арадан галдырмаг тәклифини ирәли сүрмәмишләр, тәрбијә үсулунун өзүнүн ичтимаи мүһитлә мүәјјән едилдији фактыны анлаја билмәмишләр. Онлар мүсбәт әхлаги кејфијјәт вә мә'нәви сифәтләрин нәдән ибарәт олмасы фактларыны кениш шәрһ етмишләр, лакин бу сифәтләрин нечә тәрбијә олунмасыны, инсан шәхсијјәтини алчалдан јарамаз, мәнфи әхлаги сифәтләрин арадан галдырылмасынын һәгиги јолларыны көстәрә билмәмишләр. Бундан әлавә онлар ичтимаи мүһит мәфһумунун өзүнү ајдынлашдыра билмәјиб, чох заман ону мөвчуд тәрбијә үсулу вә аилә шәраити илә ејниләшдирмишләр.

Бундан башга Азәрбајчан маарифчиләри мөвчуд ичтимаи гурулушу, хүсуси мүлкијјәти, зүлмү вә әдаләтсизлији јарадан сәбәбләри ингилаби јолла арадан галдырмаг тәләбләрини ирәли сүрмәдикләриндән, ичтимаи тәрәгги ишиндә әхлагын, зәканын, ағлын, мә'нәви амилләрин ролуну һәддиндән артыг шиширтдикләриндән онларын бир сыра гијмәтли әхлаги тәләбләри утопик характер дашымышдыр.

Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләринин мәһдуд чәһәтләриндән данышаркән, буну да гејд етмәк лазымдыр ки, онлардан бә'зиләри, хүсусән М. М. Нәвваб вә М. Т. Сидги нәсиһәтләр, өјүдләр шәклиндә ирәли сүрүлән әхлаги ибарәләр васитәси илә инсанларын әхлагынын һәгигәтән сафлашачағына садәлөвһчәсинә инанмышлар. Онлар буну дәрк едә билмәмишләр ки, сонсуз дәрәчәдә мүрәккәб олан ичтимаи һәјат һадисәләрини чансыз ресепт шәклиндә ирәли сүрүлән нәсиһәт вә өјүдләр васитәси илә идарә етмәк олмаз, бу нәсиһәт вә өјүдләр рәнкарәнк, мүрәккәб һәјат һадисәләриндә инсана һәгиги рәһбәрлик ролуну ојнаја билмәз.

Марксизмдән әввәлки әхлаг нәзәријјәләринин, демәк олар ки, һамысына аид олан тарихән мәрбут бу мәһдуд чәһәтләринә, ардычылсызлыгларына вә зиддијјәтли моментләринә бахмајараг бу дөврдәки Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги көрүшләри әввәлки маарифчиләримизин етик бахышлары илә јанашы халгымызын чохәсрлик мәдәнијјәт хәзинәсинә гијмәтли һәдијјәдир. М. Т. Сидги, Ф. Көчәрли, Н. Б. Вәзиров, М. Маһмудбәјов, С. М. Гәнизадә вә М. М. Нәвваббын јухарыда һаггында мүхтәсәр бәһс етдијимиз әхлаги бахышлары, онларын идеја ирсинин чох гијмәтли тәркиб һиссәси олуб, халгымызын мәдәни тәрәггисинә хидмәт етмишдир.

Тәсадүфи дејилдир ки, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын маариф вә мәдәнијјәт хадимләриндән Ә. Һагвердијев өзүнүн «Дағылан тифаг», «Бәхтсиз чаван» пјесләриндә, «Ата вә оғул», «Хортданын чәһәннәм мәктублары», «Маралларым» вә с. кими һекајәләриндә, Рәшид бәј Әфәндијев «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр», «Арвад мәсәләси», «Саггалын кәрамәти», «Пул дәлиси» вә башга драм әсәрләриндә вә дәрсликләриндә, Аббас Сәһһәт «Јохсуллуг ејиб дејил», «Мәғриб күнәшләри», «Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији» кими әсәрләриндә вә һабелә бир сыра гијмәтли

елми-әдәби мәгаләләриндә, Һ. Вәзиров «Дөјмә гапымы дөјәрләр гапыны», «Евләнмәк су ичмәк дејил», «Чохарвадлылыг» кими әдәби әсәрләриндә, А. Шаиг «Бәдбәхт аилә», «Кимдир һаглы», «Јахшы арвад» вә бир сыра башга мәнзум вә нәзм әсәрләриндә, Ј. В. Чәмәнзәминли «Дивәнә», «Ағсаггал», «Арвадларымызын һалы», «Ганлы көз јашлары», «Чәннәтин гәбзи», «һәјат сәһифәләри» адлы бәдии әсәрләриндә вә ичтимаи-мәдәни мәсәләләрә һәср етдији мәгаләләриндә маарифчиләримиз ирәли сүрдүкләри әхлаг вә тәрбијә мәсәләләрини бир даһа гәләмә алмыш вә бу мәсәләләрин әһәмијјәтини дөнә-дөнә гејд етмишләр.

Азәрбајчанда о дөврдә ингилаби-демократизмин көркәмли нүмајәндәләри Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башгалары исә маарифчиләримизин ирәли сүрдүкләри әхлаг мәсәләләринә даһа кениш ичтимаи мәзмун вериб, буну башга мүһүм ичтимаи һәјат мәсәләләри илә әлагәләндирмишләр. Онлар чәмијјәтдәки әхлаг дүшкүнлүјүнүн мөвчуд ичтимаи гурулушун мәһсулу олдуғу вә бу әхлаг дүшкүнлүјүнү арадан галдырмаг үчүн мөвчуд гурулушу арадан галдырмағын зәрури олмасы фикрини чәсарәтлә ирәли сүрмүшләр. Мәһз бу чәһәтдән Азәрбајчанда ингилаби-демократизм фикринин нүмајәндәләри марксизмин фәлсәфи идејаларынын Азәрбајчанда јајылмасы вә кениш халг күтләләри тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини, шүбһәсиз, хејли асанлашдырмышлар.

Бу мә'нада Азәрбајчан маарифчиләринин идеја ирси јалныз Азәрбајчанда ингилаби-демократик фикрин дејил, һабелә марксизмин фәлсәфи идејаларынын јајылмасы үчүн дә әлверишли зәмин јаратмышдыр. Чүнки, истәр ингилаби-демократик фикир, истәрсә дә марксизм идејалары Азәрбајчанда јалныз харичи тә'сир нәтичәсиндә дејил, һабелә, билаваситә Азәрбајчанын өз дахилиндә јетишән тарихи шәраитин, игтисади, ичтимаи вә мәфкурә саһәсиндә көһнә илә јенинин, мүртәче оланла мүтәрәгги оланын мүбаризәсинин ганунаујғун, лабүд нәтичәси кими мејдана кәлиб јајылырды.

XX әсрин әввәлләриндә истәр ингилаби-демократизмин нүмајәндәләри, истәрсә дә Азәрбајчан марксистләри чохәсрлик Азәрбајчан мәдәнијјәтинин кечмиш мүтәрәгги ирсини, о чүмләдән Азәрбајчан маарифчиләринин әхлаги ирсинин чох һәссас варисләри кими чыхыш едиб,

бу ирсин мүтәрәгги ҹәһәтләриндән тәнгиди сурәтдә истифадә етмиш, онларын фикирләрини халгымызын азадлығы уғрунда мүбаризәнин конкрет тәләбләринә уjғун олараг инкишаф етдирмишләр.

Әввәлки маарифчиләримизин идеjа ирси кими кечән әсрин ахырларында вә әсримизин башланғычында фәалиjjәт көстәрән маарифчиләримизин әхлаги ирси дә мәдәниjjәт тарихимизин гиjмәтли инчиләриндән олуб, һәлә инди дә өз тәравәтини итирмәмишдир. Аjры-аjры адамларын әхлагында тәсадүф едилән феодал-патриархал вә буржуа әхлаг галыгларына гаршы индики мүбаризә ишимиздә вә һабелә мүсбәт әхлаги кеjфиjjәт вә мә'нәви сифәтләрин ашыланмасында онларын әсәрләриндәки зәнкин мүтәрәгги әхлаги фикирләрдән бу күн белә мүвәффәгиjjәтлә истифадә олуна биләр. Бу, маарифчиләримизин халгымызын мәдәни тәрәггиси ишинә бөjүк хидмәт етмиш олдугларыны бир даһа нүмаjиш етдирир.

МҮНДӘРИҸАТ

Сәh.

Кириш 3

Инсанын әхлаги сифәтләринин формалашмасында харичи мүһитин вә тәрбиjәнин ролу һаггында 9

Зәка, азадлыг вә әхлаг 22

Jүксәк әхлаги борч. Вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу идеjалары 42

Вичдан вә инсаф 64

Дини-әхлаги еһкамлара мүнасибәт 71

Әмәjин инсан һәjатында вә әхлаг тәрбиjәсиндә ролу һаггында 96

Мүсбәт әхлаги сифәтләр вә онларын тәрбиjә едилмәси васитәләри һаггында 111

Аилә вә гадына мүнасибәт 167

Нәтиҹә 181

Геюшев Зияддин Бағадур оглы

ВОПРОСЫ МОРАЛИ В ТРУДАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ

(на азербайджанском языке)

Редактору *М. Р. Вилаји*
Рәссамы *А. Безрудны*
Бәдии редактору *М. Гулијев*
Техники редактору *С. Бағырова*
Корректорлары *Н. Дағыстанлы, Елмира Гулам гызы*

Јығылмаға верилмиш 27/V-1964 чү ил. Чапа имзаланмыш 19/IX-1964-чү ил. ФГ 05889. Кағыз формагы 84×108¹/₃₂. Физики чап вәрәги 6 Шәрти ч. в. 9.84. Учот нәшр. вәрәги 10. Сифариш № 292. Тиражы 3000. Гијмәти 24 гәп.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты.
Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.